

Univerzita Pardubice
Fakulta filozofická
Ústav historických věd

**Populační vývoj a majetkový transfer v protoindustriální oblasti
severovýchodních Čech v letech 1700–1849**

Mgr. Šárka Nekvapil Jirásková

Školitel prof. PhDr. Eduard Maur, CSc.

Disertační práce

2017

Prohlášení

Tuto práci jsem vypracovala samostatně. Veškeré literární prameny a informace, které jsem v práci využila, jsou uvedeny v seznamu použité literatury.

Byla jsem seznámena s tím, že se na moji práci vztahují práva a povinnosti vyplývající ze zákona č. 121/2000 Sb., autorský zákon, zejména se skutečností, že Univerzita Pardubice má právo na uzavření licenční smlouvy o užití této práce jako školního díla podle § 60 odst. 1 autorského zákona, a s tím, že pokud dojde k užití této práce mnou nebo bude poskytnuta licence o užití jinému subjektu, je Univerzita Pardubice oprávněna ode mne požadovat přiměřený příspěvek na úhradu nákladů, které na vytvoření díla vynaložila, a to podle okolností až do jejich skutečné výše.

Souhlasím s prezenčním zpřístupněním své práce v Univerzitní knihovně.

V Pardubicích dne 20. 8. 2017.

Mgr. Šárka Nekvapil Jirásková

Poděkování

Na tomto místě bych ráda poděkovala vedoucímu mé disertační práce prof. PhDr. Eduardu Maurovi, CSc. za metodické vedení, cenné připomínky a trpělivost. Za psychickou podporu během vzniku práce děkuji kolegyni Mgr. Hance Stoklasové, PhD. Největší dík pak patří mým rodičům, sestře a mému manželovi Láďovi, kteří mi byli po celou dobu studia a psaní disertační práce nedocenitelnou podporou a bez jejichž pomoci by tato práce nevznikla. Speciální poděkování pak patří našim malým holčičkám, Aničce a Dorotce, které pro mě měly i přes svůj nízký věk snad pochopení.

Anotace

Disertační práce se na příkladu obce Stružinec zabývá populačním vývojem a majetkovým transferem v protoindustriální oblasti severovýchodních Čech v letech 1700–1849. Na základě rozsáhlého archivního výzkumu církevních matrik a pozemkových knih byla vytvořena databáze poskytující informace nejen o významných životních milnících, ale i majetkoprávních záležitostech. Práce je rozdělena do dvou tematických částí, první z nich se zaměřuje na populační otázky a možnosti demografického rozvoje oblasti, druhá pak na problematiku majetkového transferu s důrazem na převody mezi nejbližšími příbuznými.

Klíčová slova

protoindustrializace, demografický vývoj, majetkový transfer, rekonstrukce rodin, matriky, pozemkové knihy, severovýchodní Čechy, Stružinec, 18. a 19. století

Title

Population Development and Property Transfer in the Protoindustrial Region of Northeast Bohemia in 1700–1849

Annotation

Using the case study of Stružinec the doctoral thesis analyses the population development and property transfer in the protoindustrial region of Northeast Bohemia in 1700–1849. Following an extensive archival research of parish registers and land registers a database was compiled, providing not only important facts about the lives of people living in the village but also additional data of financial nature. The thesis is divided into two parts corresponding to two main topics; the first part focuses on the population issues and possible demographic development in the area, and the second part then addresses issues of property transfers, in particular transfers in immediate family.

Keywords

protoindustrialization, population development, property transfer, family reconstruction, parish registers, land registers, Northeast Bohemia, Stružinec, 18th–19th century

OBSAH

1. ÚVOD.....	1
1. 1. Pramenná základna.....	3
1. 1. 1. Prameny církevní provenience	3
1. 1. 2. Prameny vrchnostenské provenience	9
1. 2. Historická demografie a výzkum historické rodiny	14
1. 2. 1. Dosavadní výzkum historické rodiny v evropském kontextu	16
1. 2. 2. Vývoj obyvatelstva a rodiny v české historiografii	24
1. 3. Protoindustrializace.....	35
1. 4. Panství Lomnice nad Popelkou.....	43
1. 4. 1. Stružinec	44
1. 4. 2. Proměna sociální stratifikace v 18. a 1. pol. 19. století.....	46
2. POPULAČNÍ VÝVOJ.....	49
2. 1. Populační vývoj obce Stružinec v letech 1668–1849	50
2. 2. Metoda rekonstrukce rodin	57
2. 3. Sňatečnost	62
2. 3. 1. Sňatkový věk	63
2. 3. 2. Věkové rozdíly mezi manželi	67
2. 3. 3. Rodinný stav snoubenců.....	69
2. 3. 4. Délka vdovství a šance ovdovělých na nový sňatek	70
2. 3. 5. Délka trvání manželství.....	73
2. 3. 6. Definitivní celibát.....	75
2. 3. 7. Sňatková migrace	78
2. 4. Plodnost.....	85
2. 4. 1. Plodnost podle věku při sňatku a podle délky trvání manželství	86
2. 4. 2. Meziporodní intervaly	91
2. 4. 3. Interval mezi sňatkem a porodem.....	92
2. 4. 4. Věk ženy při posledním porodu	95
2. 4. 5. Počet dětí v rodině	96
2. 5. Úmrtnost.....	101
2. 5. 1. Průměrný věk zemřelých.....	102
2. 5. 2. Věková skladba	106
2. 5. 3. Kojenecká úmrtnost.....	109

2. 5. 4. Příčiny úmrtí	113
2. 6. Nemanželské děti a svobodné matky	122
2. 6. 1. Počet nemanželských dětí.....	127
2. 6. 2 Svobodné matky a jejich osudy	130
3. MAJETKOVÝ TRANSFER A DĚDICKÁ PRAXE.....	139
3.1. Vývoj dědického práva	143
3. 2. Dědické systémy	148
3. 3. Majetkový transfer.....	152
3. 3. 1. Získání usedlosti a změna hospodáře	153
3. 3. 2. Věk hospodářů při majetkovém transferu	160
3. 3. 3. Délka hospodaření	163
3. 4. Příbuzenské převody	168
3. 4. 1. Převody usedlostí mezi rodiči a dětmi.....	171
3. 4. 2. Výběr dědice.....	172
3. 4. 3. Věk hospodářů při transferu otcovské usedlosti.....	174
3. 4. 4. Nástup na usedlost a uzavření manželství.....	178
3. 5. Držba poddanské usedlosti ženou	186
3. 6. Institut prozatimního hospodáře.....	192
3. 7. Výměnek	196
4. ZÁVĚR	202
5. SUMMARY.....	211
6. SEZNAM TABULEK A GRAFŮ	213
6. 1. Seznam tabulek	213
6. 2. Seznam grafů.....	215
7. SEZNAM PRAMENŮ, LITERATURY A INTERNETOVÝCH ZDROJŮ	216
7. 1. Archivní prameny.....	216
7. 2. Edice pramenů.....	218
7. 3. Literatura	219
7. 4. Internetové zdroje.....	257
8. SEZNAM ZKRATEK	258
9. SEZNAM PŘÍLOH.....	259
10. PŘÍLOHY	260

1. ÚVOD

Od začátku nového milénia se historičtí demografové velmi často potýkají s určitou mírou nepochopení od svých kolegů historiků. Hlavní kritika většinou směřuje ke statistickému zpracování dat, které neposkytuje informace o konkrétním dějinném aktérovi. V historickodemografickém výzkumu se však možná více než kde jinde odráží nutnost makrohistorického zpracování dat, které umožní jejich další využití na úrovni mikrohistorických sond. Dnešní požadavky na kvantitu vědeckých výstupů tomuto nepochopení do jisté míry nahrávají. Přesto se v posledních letech objevují badatelé, kteří si uvědomují nutnost studia sociálních vrstev tvořících většinu historické společnosti českých zemí, a těmto časově náročným analýzám se věnují. Spojením historickodemografického výzkumu s přístupy historické antropologie či mikrohistorie se i zdánlivě strohá statistická data mohou změnit v poutavou rekonstrukci lidských osudů, jak již mnozí z nich dokázali.

Populační vývoj v oblastech vyznačující se protoindustriální výrobou nepatří bohužel mezi témata, která by byla předmětem hlubšího zájmu českých badatelů. Obdobně je tomu i v případě zkoumání majetkoprávních otázek. Za zásadní překážku výzkumu můžeme považovat již zmiňovanou časovou náročnost, ale rovněž nejednoznačnost základních postulátů teorie protoindustrializace a jejich problematiku aplikaci. V samotných počátcích studia je nutné se vyrovnat s rozsáhlou pramennou základnou a nutností zrekonstruovat lidské osudy, které jsou u každého jednotlivce specifické a vyžadují individuální přístup. Jedině tak je však možné kvantitativní přístupy historické demografie doplnit kvalitativní analýzou, přičemž pouze spojení těchto dvou rovin může přinést komplexní pohled na vybranou problematiku.

V rámci našeho výzkumu jsme se zaměřili na protoindustriální oblast severovýchodních Čech, přesněji na oblast dnešního Lomnicka. Lokalita Stružinec, kterou jsme pro zpracování rozsáhlé analýzy vybrali, byla po celou dobu své existence součástí jednoho panství, což zjednodušilo náš archivní výzkum. Základním předpokladem bylo vytvoření obsáhlé databáze všech obyvatel vsi

Stružinec, která zahrnuje nejen životní mezníky těchto osob, ale je rovněž doplněna o majetkoprávní záležitosti. Časové vymezení práce lety 1700–1849 bylo voleno nejen s ohledem na dochované materiály a možnosti výzkumu dlouhodobých trendů, ale i s úmyslem postihnout populační a majetkové otázky v období výrazných společenských změn.

Postavili jsme se před dva základní tematické okruhy, které tvoří hlavní části naší práce. Nejprve jsme se zaměřili na to, jakým způsobem docházelo k populačnímu vývoji dané lokality, resp. kdo vlastně zajišťoval její rozvoj. Druhým okruhem se pak staly otázky týkající se majetkového transferu, tedy jak probíhal, zda na něj měly vliv změny právního prostředí konce 18. století a jaké strategie byly jednotlivými aktéry voleny. To vše jsme se snažili zasadit do širšího rámce severovýchodních Čech. K tomuto účelu jsme využívali již vzniklé výzkumy a publikační počiny, které nám umožnily komparaci zjištěných výsledků a následnou generalizaci. Vlastní zpracování širšího územního celku by vzhledem k zvoleným metodám a rozsahu pramenné základny nebylo v rámci disertační práce možné.

Cílem naší práce se stalo osvětlení populačního chování obyvatel v protoindustriální oblasti v 18. a první polovině 19. století, tedy zhodnocení základních demografických aspektů v širší perspektivě. Ty jsou totiž v rámci konceptu protoindustrializace patrně nejvíce diskutovány. Jejich zodpovězení však není možné bez reflexe širšího kontextu sociálních a ekonomických vlivů. Do popředí se nám tak dostávají otázky majetkového zabezpečení osob zakládajících vlastní rodinu, ale i lidí, kteří se chystají odejít z produktivní fáze svého života a jeho zbytek – podzim života – strávit na výměnku. Tyto aspekty jsme studovali s ohledem na změnu dědického práva, proto při výzkumu majetkoprávních otázek nevyužíváme „klasické“ časové dělení obvyklé v historickodemografických studiích, ale rok 1787 považujeme za mezník oddělující od sebe dvě uspořádání a fungování rodiny na českém venkově.

1. 1. Pramenná základna

V rámci našeho výzkumu, který je zaměřen na otázky týkající se demografického vývoje a majetkového transferu v obci Stružinec, jsme pracovali s rozsáhlou pramennou základnou církevní (matriky, status animarum) a patrimoniální provenience (pozemkové knihy, urbář, soupis poddaných), pro získání dalších informací jsme doplnkově využívali i prameny vzniklé pro potřeby státu (katastry)¹. Zkoumané archiválie jsou převážně uloženy v oblastních archivech (Státní oblastní archiv v Zámrsku, Státní oblastní archiv v Litoměřicích – pobočka Děčín), v Národním archivu v Praze a ve fondech okresních archivů (především Státní okresní archiv Semily).

Alfou a omegou našeho studia se staly církevní matriky, jejichž zpracování nám umožnilo zodpovědět otázky týkající se demografického vývoje sledované lokality, a pozemkové knihy poskytující detailní přehled majetkového uspořádání. V následující části proto detailněji charakterizujeme tyto dva typy pramenů a zaměříme se i na kritické zhodnocení použitých archiválií. Další materiály, které uvádíme stručně níže, se nám staly doplňkovým materiálem dokreslujícím populační a majetkoprávní situaci ve Stružinci.

1. 1. 1. Prameny církevní provenience

Pro studium demografického vývoje vybrané lokality jsou základním pramenem farní matriky.² Nejstarší matriční evidence obyvatel pochází z 13. až 15. století z oblastí západní a jižní Evropy (Belgie, Francie, Španělsko, Itálie). Během

¹ Pro přesnou identifikaci zkoumaných usedlostí a zjišťování výměry jednotlivých pozemků byly využívány katastry, které měly primárně zjišťovat berní způsobilost a rozvrhnout finanční zatížení na jednotlivé usedlosti. Informace z nich vhodně doplňovaly údaje zjištěné na základě studia pozemkových knih. K vývoji katastrů obecně viz Josef PEKAR, *České katastry 1654–1789: se zvláštním zřetelem k dějinám hospodářským a ústavním*, Praha 1915; nejnověji Eduard MAUR, *Katastry 18. století (tereziánský katastr český a moravský, karolinský katastr slezský, josefský katastr)*, in: Milan Myška – Aleš Zářický, *Prameny k hospodářským a sociálním dějinám novověku 1*, Ostrava 2010, s. 38–57. Jako další pramen vzniklý z činnosti státní správy by se nabízel soupis obyvatel podle víry z roku 1651, ten se však pro lomnické panství nedochoval.

² K této problematice více viz Eduard MAUR, *Církevní matriky jako historický pramen (se zvláštním zřetelem k historické demografii)*, SAP 20, 1970, č. 2, s. 425–457; TÝŽ, *Vývoj matričního zápisu v Čechách*, HD 6, 1972, s. 40–55; Miroslava MELKESOVÁ, *Církevní matriky českých zemí v pozornosti badatelů*, HD 32, 2008, s. 5–56. K otázce evidence židovského obyvatelstva viz Zlataše KUKÁNOVÁ – Lenka MATUŠÍKOVÁ, *Matriky židovských náboženských obcí v Čechách a na Moravě z let 1784–1949*, *Paginae Historiae*, 1992, s. 103–127.

16. století se tento typ evidenčních knih rozšířil také v Německu, kde k této formě zaznamenávání obyvatel přispěla reformace. V katolických oblastech byly matriky zavedeny až po roce 1563 výnosem tridentského koncilu, který farářům nařizoval evidovat křtěné osoby a snoubence vstupující do svazku manželského.³ Území českých zemí bylo bezprostředně ovlivněno situací v německém prostředí – první matriky se u nás objevily v západních a severních Čechách. Nejstarší jáchymovská matrika oddaných pochází již z roku 1531.⁴

V roce 1605 bylo pražskou synodou nařízeno oficiální vedení matrik. V praxi však realizace tohoto nařízení, a tedy i systematické vedení farních matrik, trvala až do šedesátých let 17. století. Velkou zásluhu na jejich prosazení měl arcibiskup Arnošt Vojtěch z Harrachu, který se nahrazením arcijáhenství za vikariáty coby střední článek církevní správy, zasadil o její celkovou konsolidaci v rámci celé arcidiecéze.⁵

V roce 1614 byla římským rituálem stanovena forma větného matričního zápisu, která se však do praxe dostávala několik desetiletí. Farář měl napříště evidovat v matrikách křtěných datum narození a křtu, jméno kněze, jméno dítěte, u rodičů a kmotrů jméno a farnost, ke které náleželi. V matrikách oddaných pak měl zaznamenávat datum ohlášek, možné překážky, datum sňatku, jméno oddávajícího, jméno, bydliště a farnost snoubenců a svědků. V případě, že nevěstou byla vdova, mělo být uvedeno jméno jejího předchozího manžela. Matrika zemřelých, resp. pohřbených měla uvádět den úmrtí, jméno zemřelého, jméno otce zemřelého, bydliště, věk, den a místo pohřbu, jméno kněze, datum zpovědi, přijetí nejsvětější svátosti a posledního pomazání.⁶ Realita však měla k tomuto ideálnímu stavu evidence obyvatel velmi daleko. Prvním zásadním problémem se stal jazyk, který byl až do poloviny 18. století nejednotný – používala se čeština, latina a němčina. Rovněž rozdělení jednotlivých jevů a lokalit nebylo striktně vymezeno, a tak ačkoliv knihy křtěných, oddaných a pohřbených byly v rámci jedné knihy odděleny do samostatných oddílů (případně byly ve větších lokalitách založeny samostatné knihy), jednotlivé obce farnosti nebyly

³ E. MAUR, *Vývoj matričního*, s. 41–42.

⁴ Ludmila FIALOVÁ et al., *Dějiny obyvatelstva českých zemí*, Praha 1998², s. 79.

⁵ Více o kardinálu z Harrachu viz Alessandro CATALANO, *Zápas o svědomí. Kardinál Arnošt Vojtěch z Harrachu (1598–1667) a protireformace v Čechách*, Praha 2008; František KRÁSL, *Arnošt hrabě Harrach, kardinál sv. církve římské a kníže arcibiskup pražský. Historicko-kritické vypsání náboženských poměrů v Čechách od roku 1623–1667*, Praha 1886.

⁶ E. MAUR, *Vývoj matričního*, s. 42–43.

evidovány samostatně. Tento stav trval až do roku 1760, kdy byla nařízením pražské konzistoře zavedena jednotná latinská formule, která v podstatě vycházela z římského rituálu (doplněna byla poddanská příslušnost rodičů). Osvícenské reformy pak tento smělý pokus o efektivní vedení matričních knih dotáhly do zdárného konce. Matriky se navíc staly státní evidencí obyvatel.⁷

Dvorským dekretem z roku 1770 bylo nařízeno zaznamenávat obyvatele do matričních formulářů, které si faráři vyhotovovali nejprve sami, od roku 1771 pak mohli využívat předem vytištěné formuláře. Matriky křtěných měly zaznamenávat den narození a křtu, kněze, jméno dítěte, rodičů a kmotrů, náboženství, číslo a místo domu. Matriky oddaných evidovaly den, jméno oddávajícího, jméno snoubenců a svědků, náboženství, číslo a místo domu. V matrice zemřelých měl být uveden den úmrtí a pohřbu, jméno pohřbívajícího, zaopatření, jméno zemřelého, náboženství, místo pohřbení, číslo a místo domu a samozřejmě věk.⁸

V únoru roku 1784 vydal Josef II. patent upravující formulář zápisu, který s drobnými úpravami sloužil až do roku 1949. Doposud používaná latina byla nahrazena češtinou nebo němčinou. Podle tohoto nařízení mělo být v matrice oddaných evidováno datum, číslo domu, celé jméno ženicha, vyznání, stáří, rodinný stav; totéž u nevěsty, a dále jméno, příjmení a rodinný stav svědků. V matrice narozených mělo být zapsáno datum narození, číslo domu, křestní jméno dítěte, vyznání, pohlaví, původ a celé jméno rodičů a kmotrů. Úmrtní matriky měly zaznamenávat datum úmrtí, číslo domu, jméno, vyznání, stáří zemřelého a příčinu smrti. Od roku 1784 měla mít každá obec farnosti zvláštní oddíl, případně zvláštní knihu. Na konci 18. století byly rovněž zavedeny abecední indexy, které usnadňovaly práci s knihou, a také foliování jednotlivých listů, které mělo zabránit zneužití těchto záznamů.⁹

Po vydání Tolerančního patentu a uznání augšpurské a helvetské církve v roce 1781 byly zavedeny matriky evidující nekatolické obyvatelstvo; do roku 1829 měly pouze soukromý charakter, oficiální registraci vedli katoličtí faráři. Tato „dvojkolejnost“ trvala až do roku 1848, kdy evangelické matriky získaly právo veřejných listin. Katoličtí faráři však často v evidenci nekatolického obyvatelstva pokračovali ještě několik následujících let.

⁷ *Tamtéž*, s. 46–47.

⁸ *Tamtéž*.

⁹ Eduard MAUR, *Základy historické demografie*, Praha 1983², s. 53–55.

Od počátku 19. století byly stávající povinné údaje doplňovány dalšími informacemi – např. informací o prarodičích, porodní bábě nebo očíslováním jednotlivých případů. Shrnutím těchto změn se stal matriční formulář z roku 1850, který byl navíc ovlivněn zrušením patrimoniální správy. Matriky křtěných evidovaly rok, měsíc a den narození a křtu, jméno křtícího a pokřtěnce, náboženství, pohlaví, původ, mrtvorozenost, číslo a místo domu, bývalé panství, okresní soud, podkrajský úřad, kraj; informace o porodní bábě, otci, matce a kmotrech. Matriky oddaných zaznamenávaly rok, měsíc a den sňatku, místo, jméno oddávajícího, ženicha a nevěsty, dále pak jméno, příjmení a stav rodičů, náboženství, věk, rodinný stav, informace o svědcích a případné poznámky. Evidence zemřelých pak obsahovala den úmrtí a pohřbu, číslo a místo bydliště, informace o zemřelém, manželský stav, náboženství, pohlaví, věk, místo pohřbu, příčinu smrti s číslem ohledacího lístku, jméno pohřbívajícího a zaopatření svátostmi. V roce 1890 došlo k definitivnímu ustálení pravidel evidence narozených, oddaných a zemřelých, které potvrdili zástupci pražské, litoměřické a královéhradecké konzistoře.¹⁰

Vyjma civilních matrik, které vznikly v roce 1868 (nejprve oddací, o dva roky později rodné a úmrtní), zůstala evidence přirozené měny obyvatelstva v českých zemích v rukou církví až do roku 1949, kdy byly zavedeny jednotné státní matriky (zákon č. 268/1949 Sb. ze dne 7. prosince 1949). Evidenci obyvatel nadále prováděli pracovníci matričních oddělení národních výborů, starší matriky byly převedeny do správy státních oblastních archivů.

Problematičtější byla evidence židovského obyvatelstva. Židé měli povinnost vytvářet matriční záznamy od roku 1784, o tři roky později vešlo v platnost nařízení, podle kterého měly být matriky a knihy obřízek (známy již od 17. století, systematicky vedeny od roku 1766) psány v němčině a musely zaznamenávat pevně dané příjmení. Od srpna 1797 matriky vedli židovští učitelé nebo osoby pověřené vrchností za dohledu katolického faráře. Tento stav trval až do roku 1868, kdy se židovské matriky staly úřední listinou. Za nacistické okupace byly všechny židovské matriky soustředěny v Praze a v dubnu 1945 zničeny.

¹⁰ E. MAUR, *Vývoj matričního*, s. 51–52.

Po ukončení druhé světové války byly duplikáty židovských matrik prohlášeny za originály, které jsou dnes uloženy v Národním archivu v Praze.¹¹

V rámci našeho výzkumu jsme využívali katolické matriky vedené od roku 1668 v Lomnici nad Popelkou, které jsou uloženy ve Sbírce matrik Východočeského kraje v SOA v Zámrsku. Primární výzkum populačního vývoje sledované lokality byl zaměřen na excerpci údajů o obyvatelích obce Stružinec, který znamenal zpracování 20 matričních knih.¹² Pro další upřesnění a ověření získaných informací důležitých pro kontrolu dochované rekonstrukce rodin¹³ jsme dále využívali 20 matrik zaznamenávajících životní události obyvatel sousedních vsí¹⁴ a šest knih indexů, které byly neocenitelným pomocníkem.¹⁵ Ačkoliv v průběhu našeho studia došlo k digitalizaci matričního fondu FÚ Lomnice nad Popelkou, my jsme pracovali ještě s originálními knihami.

Dochovaná evidence křtů, sňatků a pohřbů se výrazně nevymykala dobovým zvyklostem a vždy záleželo na pečlivosti faráře. Největším problémem, na který jsme narazili a se kterým se musí potýkat i další badatelé, jsou chybějící záznamy v prvních knihách.

Nejstarší matriky evidovaly křtěné, oddané a pohřbené pro všechny lokality farnosti dohromady – jednalo se o tři knihy pokrývající léta 1668–1741. V obdobích 1689–1690 je znatelná podregistrace křtěných osob, tento jev se opakuje i v letech 1708–1711. V případě zemřelých osob jsme zaznamenali torzovité záznamy pro období 1697–1710. Zcela pak chybí údaje ke křtěným, oddaným a pohřbeným v letech 1719 a 1723.

¹¹ Z. KUKÁNOVÁ – L. MATUŠÍKOVÁ, *Matriky židovských*. Nejnověji k dané problematice viz Lenka MATUŠÍKOVÁ, *K dějinám Židů v českých zemích*, Praha 2015, zde hlavně kapitola *Prameny a pramenné sondy k dějinám Židů v českých zemích*.

¹² Státní oblastní archiv v Zámrsku (dále SOA), Sbírka matrik Východočeského kraje, FÚ Lomnice nad Popelkou, sign. 4974 (matrika NOZ 1668–1690), 4975 (NOZ 1690–1710), 4976 (NOZ 1679–1741), 4977 (N 1741–1784), 4980 (N 1784–1796), 4983 (N 1797–1817), 4985 (N 1818–1832), 4988 (N 1833–1854), 5698 (N 1855–1871), 5700 (1872–1890), 6821 (N 1891–1912), 4978 (OZ 1741–1784), 4992 (O 1784–1796), 4995 (O 1797–1842), 4997 (O 1842–1871), 4979 (Z 1772–1784), 4998 (Z 1784–1796), 5001 (Z 1797–1833), 5003 (Z 1834–1869), 6823 (Z 1870–1911).

¹³ Více viz 2. 2. Metoda rekonstrukce rodin.

¹⁴ SOA v Zámrsku, Sbírka matrik Východočeského kraje, FÚ Lomnice nad Popelkou, sign. 5004 (NOZ 1784–1787), 4981 (N 1784–1796), 4982 (N 1797–1817), 4984 (N 1818–1832), 4986 (N 1833–1854), 4987 (N 1833–1854), 4989 (N 1833–1854), 4990 (N 1833–1854), 4991 (N 1833–1854), 5697 (N 1855–1871), 5699 (N 1872–1890), 6820 (N 1891–1912), 4993 (O 1784–1796), 4994 (O 1797–1842), 4996 (O 1842–1871), 5005 (Z 1772–1784), 4999 (Z 1784–1796), 5000 (Z 1797–1833), 5002 (Z 1834–1869), 6822 (Z 1870–1911).

¹⁵ SOA v Zámrsku, Sbírka matrik Východočeského kraje, FÚ Lomnice nad Popelkou, sign. 4974 (index N 1668–1784), 4974B (index O 1668–1784), 4974C (index Z 1668–1784), 5006 (index NOZ 1668–1796), 5007 (index NOZ 1797–1842), 5701 (index N 1855–1871).

S tímto problémem jsme byli schopni se vyrovnat pouze částečně. Vzhledem k tomu, že se jedná o nejstarší období, které mnohdy ani v případě dochovaných záznamů nenaplnilo námi stanovená kritéria pro rekonstrukci rodin, resp. pro vytvoření úplných rodinných listů, s některými osobami, u kterých se významné životní události udály právě v nedochovaných letech, jsme kromě základních demografických ukazatelů nemohli dále pracovat.

Následující knihy evidující mladší období byly vedeny s větší pečlivostí a odpovídaly dobovým nařízením. Poskytly nám tak poměrně ucelené informace o obyvatelích Stružince a sousedních obcí. Od konce 40. let do počátku 70. let 18. století zaznamenával farář děti narozené mimo manželský svazek ve zvláštním oddílu, od konce 60. let do poloviny 70. let pak odděleně zapisoval i mrtvorozené děti. Jeho pečlivé vedení knih nám dovolilo blíže nahlédnout do problematiky nemanželských dětí a tragicky končících porodů.¹⁶

Vzhledem k tomu, že se jednalo o oblast, ve které žili lidé katolického vyznání, nemuseli jsme se potýkat s evidencí nekatolických duchovních a vyrovnávat se tak s určitou dvoukolejností matričních záznamů, která se v regionech s nově vzniklými nekatolickými sbory objevovala od 80. let 18. století až do poloviny 19. století.¹⁷

Dalším pramenem, který nám poskytl informace o obyvatelích obce, jejich rodinách a domácnostech, byl status animarum. V podstatě se jedná o seznam farníků, kteří v daném roce žili ve vybrané lokalitě. Nejstarší „soupisy duší“ pocházejí ze 17. století, nicméně jsou dochovány velmi sporadicky, mnohdy jako součást matrik. V průběhu 18. století se tento systém evidence rozšířil, nejvíce je jich dochováno pro 19. století. Jejich forma nebyla striktně stanovena, záleželo na faráři, zda se rozhodl pro soupis dle čísel popisných či dle abecedy. Sestavovaly se zpravidla po výměně 1–2 generací a jmenně zaznamenávaly přítomné obyvatelstvo, věkové údaje a sociální postavení všech farníků včetně dětí.

¹⁶ SOA v Zámrsku, Sběrka matrik Východočeského kraje, FÚ Lomnice nad Popelkou, sign. 4977, N 1741–1784, evidence nemanželských dětí v letech 1748–1771, fol. 502–507; evidence mrtvorozených dětí 1767–1775, fol. 508.

¹⁷ Ojedinele nalezneme v matričních knihách údaje o židovském obyvatelstvu žijícím na území farnosti. Nejpodrobnější evidence viz SOA v Zámrsku, Sběrka matrik Východočeského kraje, FÚ Lomnice nad Popelkou, sign. 4984 (N 1818–1832), evidence židovských obyvatel z let 1819–1824, fol. 276.

Pro Stružinec se dochovaly dva soupisy evidující léta 1803 a 1833.¹⁸ Jejich struktura je dle čísel popisných, přičemž vždy je jako první uveden hospodář, jeho sociální postavení či povolání a členové jeho rodiny, případně jsou zde uvedeny další osoby žijící na dané usedlosti (výměnkář, čeleď, podruzi). V roce 1803 uváděl farář věk všech uvedených osob, v roce 1833 pak zapisoval přesné datum jejich narození. Oba seznamy jsou pečlivě vedeny a poskytují cenné informace o struktuře domácností a věkové a sociální skladbě obyvatel Stružince v daném roce.

1. 1. 2. Prameny vrchnostenské provenience

Dalším stěžejním pramenem pro náš výzkum se staly pozemkové knihy. Ty představují základ pro výzkum poddanské držby majetku.¹⁹ Ačkoliv se v určité formě objevují pozemkové knihy i v sousedních zemích, české vesnické „gruntovnice“ jsou naprosto ojedinělým pramenem, který dokládá vývoj práva v českých zemích a později se odráží v pozemkovém právu 19. a 20. století.

Zavedení pozemkových knih úzce souvisí s rozvojem režijního velkostatku a se zákupní držbou poddaných. Problémem při výzkumu těchto knih je samotné vymezení daných pojmů, badatel narazí hned na několik různých variant (pozemkové knihy/ gruntovní knihy/ registra purkrechtní), vůči kterým je nutné se vymežit. Ačkoliv se dnes využívá zastřešujícího pojmu pozemkové knihy, je nutné rozlišovat jednotlivé druhy písemností.

Nejstarší českou pozemkovou knihou je kniha žitenického panství z oblasti Litomeřicka, která pochází ze 70. let 15. století. Během první poloviny 16. století

¹⁸ SOKA Semily, Fond Farní úřad Lomnice nad Popelkou, inv. č. 12, kart. 12 (Liber status animarum parochiae lomnicensis pro anno domini 1803); inv. č. 13, kart. 13 (Popis všeho lidu v kolátorství lomnickém v roce 1833).

¹⁹ K této problematice více viz Václav ČERNÝ, *Hospodářské instrukce. Přehled zemědělských dějin v době patrimoniálního velkostatku v 15.–19. stol.*, Praha 1930, zde hlavně s. 89–92; Josef HANZAL, *Současný stav a úkoly studia českých pozemkových knih*, SAP 14, č. 1, s. 39–56; Bronislav CHOCHOLÁČ, *O studiu pozemkových knih*, Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity C 40, 1993, s. 51–61; Vladimír PROCHÁZKA, *Česká poddanská nemovitost v pozemkových knihách 16. a 17. století*, Praha 1963; Josef SALABA, *Příspěvky ke kritice urbářů, pozemkových knih a jiných knih, katastrů, map, starých účtů atd.*, Selský archiv XIV, s. 1–31, XV, s. 1–16, XVI, s. 1–44; František VACEK, *Urbáře a pozemkové knihy*, Časopis pro dějiny venkova, 1926, s. 8–31; Miloslav VOLF, *Vývoj gruntovní knihy ve světle zákonů a hospodářských instrukcí*, Zprávy českého zemského archivu 8, 1939, s. 43–108. Nejnověji Jiří STIBOR, *Pozemkové knihy*, in: M. Myška – A. Zářický, *Prameny k hospodářským a sociálním dějinám novověku 1*, s. 6–19.

zažívá tento typ evidence rozmach, např. z let 1508, 1526 a 1537 pochází pardubická pozemková kniha, z let 1513 a 1516 litomyšlská, 1528 poděbradská, 1529 a 1539 křivoklátská, 1531 lanškrounská. Všechny uvedené knihy jsou vedeny v češtině, nejstarší německé knihy evidují majetkové poměry pro osecký klášter (např. 1506 obec Háj).²⁰

Obecně můžeme pozemkové knihy rozdělit do tří kategorií: rustikální vesnické pozemkové knihy, městské pozemkové knihy poddanských měst a dominikální vesnické knihy, které se objevily v druhé polovině 16. století především v hornatých oblastech. Mezi rustikální vesnické pozemkové knihy patří knihy purkrechtní, knihy poddanských kšaftů a inventářů, knihy odúmrtí (specifické knihy pro oblast jižních Čech), sirotčí, knihy sporů a narovnání a knihy viničné. V první polovině 16. století se nejčastěji objevují knihy purkrechtní či trhové, které zaznamenávaly pohyby na trhu se statky a pozemky (nejstarší pozemkové knihy). Následují knihy sirotčí, do kterých byla zapisována pořízení o statcích a majetku patřících nezletilým sirotkům či o sirotčích penězích odváděných do sirotčí pokladny.²¹

Výsledky výzkumu pozemkových knih doposud nejlépe interpretoval Vladimír Procházka ve své knize o poddanské nemovitosti v 16. a 17. století. Vzhledem k tomu, že se jedná o stěžejní a doposud nepřekonané dílo pro výzkum právních norem praktikovaných ve venkovském prostředí a vývoje dědického práva poddaných, uvedená základní charakteristika vyplývá právě z této publikace

Pozemkové knihy byly co do struktury vedeny třemi způsoby. Podle chronologické zásady byly zpravidla vedeny knihy, které v časové posloupnosti zaznamenávaly poměry dle jednotlivých výročních soudů. Zpravidla zde byly evidovány doslovné zápisy jednotlivých smluv, přičemž kniha neposkytovala další záznamy, které by se týkaly jednotlivých usedlostí. Na základě tohoto principu vznikaly nejstarší pozemkové knihy, dále knihy v německy mluvících oblastech, ve městech a městských vsích. Věcné uspořádání bylo využíváno především ve speciálních knihách, např. sirotčích, knihách dluhů a zástav. Vzhledem k určité různorodosti a neexistenci pravidel se jedná o specifické záznamy, které měly

²⁰ VI. PROCHÁZKA, *Česká poddanská nemovitost*, s. 7–8.

²¹ J. HANZAL, *Současný stav a úkoly studia*, s. 55–56.

zpravidla v knize svůj zvláštní oddíl.²² Praxe v jejich vedení však byla různá s ohledem na požadavky vrchnosti.

Badatelsky nejpřívětivější systém vedení knih je zásada vložkových zápisů. To znamená, že každá usedlost měla k dispozici několik stran v knize. Tento systém odráží zásady českého pozemkového práva. Základní zápis byl vždy zvýrazněn a všechny nastalé změny byly chronologicky zapisovány do vymezeného místa v knize. Na rozdíl od věcného uspořádání, nebyla v tomto případě zaznamenána kompletní smlouva, ale do knihy se zapisovaly pouze stručné formulace, které následně umožnily úředníkům (a dnes i badatelům) jednodušší zpracování. Jistým mezičlánkem, který trval přibližně do konce 20. let 17. století, jsou knihy, které se sice tváří jako vložkové, neboť každá ves má vyhrazený prostor, ale v rámci jednotlivých vesnic jsou zápisy vedeny chronologicky.²³

Původní systém, kdy pozemkové knihy byly založeny pro celá panství, později alespoň pro rychty, se postupem času stal naprosto nedostačujícím. Nutnost změny byla navíc podpořena změnou v chronologickém typu zápisů, kdy se vytratila nutnost evidovat informace dle výročních soudů, a důležitějším aspektem se stalo vypořádávání splátek. Z tohoto důvodu se pozemkové knihy evidující celé panství postupně proměnily v knihy jednotlivých vsí.

Pozemkové knihy obsahují několik druhů zápisů, obecně lze říci, že se jedná o zápisy základní, doplňující a ostatní. Základní zápisy v sobě zahrnují nejdůležitější informace vztahující se k usedlosti (trhová smlouva, postoupení usedlosti, její směna atd.), vždy zde nalezneme povinnosti vztahující se k usedlosti, úpravu majetkových poměrů manželů, pořadí splátek, způsob zajištění sirotků atd. Doplňující záznamy byly tvořeny samostatnými právními ujednáními a pomocnými zápisy.²⁴ Mezi právní ujednání, která mohla být zapisována do zvláštního oddílu knihy, patřily svatební smlouvy, testamenty, výměnek, dohoda o vybavení sirotků či úprava dluhu. Pomocné zápisy zaznamenávaly zbývající pohledávky, jejich rozpis, popř. pozůstalostní inventář. Ostatní zápisy se pak týkaly spíše praktického využívání knih, do této skupiny se řadí záznamy jako je titulní list, informační podklady, opravy chybných zápisů.

²² VI. PROCHÁZKA, *Česká poddanská nemovitost*, s. 40–54.

²³ *Tamtéž*.

²⁴ *Tamtéž*, s. 46–47.

Původně poněkud strohé zápisy typické pro 16. století se postupně vyvinuly ve velmi přesnou evidenci všech majetkoprávních aspektů a zúčastněných stran, ve druhé polovině 18. století se pod vlivem byrokratického aparátu můžeme setkat se záznamy, které jsou v podstatě kompletní smlouvou.

Osvícenský byrokratický aparát si uvědomoval nutnost přesné evidence pozemkové držby a jasného definování majetkoprávních vztahů poddaných vůči půdě. Z tohoto důvodu byly v roce 1794 zavedeny tři typy pozemkových knih – hlavní, dlužní a kniha listin. Na konci 18. století mohla tyto knihy spravovat pouze „důvěryhodná“ osoba, která musela složit zkoušky způsobilosti či mít právnické vzdělání. Ačkoliv byly vklady do pozemkových knih vždy zpoplatněny (nejprve odměna zapisovateli, poté stálý příjem vrchnostenské kanceláře), až konec 18. století s sebou přinesl přesně stanovené taxy. V průběhu 19. století musela být každá změna v držbě nemovitosti zaznamenána v pozemkové knize, jinak pozbývala platnosti. V roce 1849 byla tato agenda převedena z vrchnostenských kanceláří na příslušné okresní soudy, v roce 1871 došlo k založení nových pozemkových knih.

V rámci našeho výzkumu jsme zpracovávali 11 pozemkových knih,²⁵ které jsou v současné době uloženy ve Státním oblastním archivu v Litoměřicích – pobočce Děčín, ve fondu Velkostatek Lomnice nad Popelkou. Nejstarší pozemková kniha zachycuje období let 1580–1630. Zápisy jsou vedeny v českém jazyce a informace jsou připisovány k jednotlivým gruntům. Druhou nejstarší dochovanou knihou, která eviduje situaci ve Stružinci, je pozemková kniha zachycující stav v letech 1637–1722.²⁶ Zápisy jsou vedeny opět dle gruntů, převažujícím jazykem je čeština, v menší míře zde nalezneme i německy psané informace. Kromě samotného Stružince eviduje dalších devět lokalit. Třetí kniha eviduje shodný územní rozsah a je jakýmsi přechodem mezi vložkovým a chronologickým zápisem jednotlivých majetkových změn. Nejrozsáhlejší je pak pozemková kniha

²⁵ SOA Litoměřice, Velkostatek (Vs) Lomnice nad Popelkou, inv. č. 60, sign. 3105 (Pozemková kniha (PK) Stružinec, Pohoří, Slaná, Skuhrov; 1580–1630); inv. č. 63, sign. 3111 (PK Stará Lomnice, Stružinec, Pohoří, Sutice, Nedvězí, Slaná, Tuháň, Rváčov, Skuhrov, Černá; 1637–1722); inv. č. 66, sign. 3114 (PK Předměstí, Stará Lomnice, Rudolfovice, Stružinec, Dolní Lomnice; 1689–1781); inv. č. 68, sign. 4 (PK Dolní a Stará Lomnice, Stružinec, Pohoří, Želechy; 1745–1855); inv. č. 70, sign. 6 (PK Celé panství; 1829–1882), inv. č. 71, sign. 9 (PK Celé panství; 1829–1882); inv. č. 72, sign. 8 (PK Celé panství, 1835–1879); inv. č. 73, sign. 10 (PK Celé panství 1837–1874); inv. č. 74, sign. 3123 (PK Celé panství, 1780–1871); inv. č. 75, sign. 7 (PK Celé panství, 1829–1879); inv. č. 76, sign. 3117 (PK Výtah z pozemkových knih Stará Lomnice a Stružinec; 1661–1732).

²⁶ Pozemková kniha je ve velmi špatném stavu.

zahrnující léta 1745–1855, která je znovu vedena po jednotlivých gruntech, převažujícím jazykem je čeština. Zde však zápisy týkající se Stružince končí rokem 1828 a pro další studium byly využity knihy evidující pozemkové změny celého panství chronologicky. Tento systém značně ztížil výzkum, neboť byl vzhledem k několika současně vedeným knihám velmi časově náročný. Ke studiu majetkových poměrů v dané lokalitě je pak možné použít rovněž výtah z pozemkových knih, který zaznamenává změny ve Staré Lomnici a ve Stružinci. *Extrakt z knih prgrechtnich starolomitskych a Stružinetzkych panstvi Lomnitzkeho* zachycuje období let 1661–1732 a stal se nám doplňkovým materiálem při zpracování databáze evidující změny v majetkové držbě.

Nejstarší majetkové transakce byly vedeny velmi stručně a obsahovaly pouze základní informace o novém majiteli, roku změny a závazcích. Postupně se však spektrum zaznamenaných informací rozšířilo a v pozemkových knihách nalezneme v podstatě kompletní kupní smlouvy a rovněž jasné vypořádávání se s pohledávkami a dědickými podíly.

Z pramenů vzniklých činností vrchnostenské kanceláře se dále nabízely soupisy poddaných, resp. Mannschafsbücher. Ačkoliv by nám řada těchto každoročně se opakujících seznamů dozajisté doplnila náš výzkum, pro lokalitu Stružinec se bohužel dochovalo pouze torzo jednoho z nich. Byl vytvořen v průběhu 1. poloviny 18. století, avšak do dnešní doby zůstalo pouze 8 stran, které se tak pro nás staly spíše zajímavostí, než pramenem se zásadní vypovídací hodnotou.²⁷

Doplňujícím pramenem se pro nás rovněž stal urbář panství Lomnice nad Popelkou z roku 1777, který eviduje všechny poddanské dávky, platy a povinnosti obyvatel vůči vrchnosti. Současně také zaznamenává výměry jednotlivých pozemků a počty dobytka.²⁸

²⁷ SOA Litoměřice, Vs Lomnice nad Popelkou, inv. č. 4, kart. č. 1 (Soupis poddaných, 1. pol. 18. století).

²⁸ SOA Litoměřice, Vs Lomnice nad Popelkou, inv. č. 1, kart. č. 1 (Urbář panství Lomnice).

1. 2. Historická demografie a výzkum historické rodiny

Demografie je společenskovedním oborem zabývajícím se reprodukcí lidských populací, která je závislá na mnoha faktorech a podmínkách.²⁹ V užším slova smyslu můžeme reprodukci obyvatelstva chápat jako přirozenou obnovu populace určitého území, která je závislá na úmrtnosti a porodnosti. V širším slova smyslu závisí obnova obyvatelstva kromě natality a mortality rovněž na migraci.

Historická demografie pak zkoumá populační vývoj v minulosti. Stěžejní oblastí výzkumu je předstatistické období, tedy doba před státem řízeným sčítáním lidu. Historická demografie se na rozdíl od demografie klasické musí vypořádat s řadou výzev, které s sebou výzkum přináší. Tou zásadní je pramenná základna, se kterou badatel pracuje. Informačně hodnotné archivní materiály nevznikly primárně za účelem evidence obyvatel v dnešním slova smyslu, a tak kromě paleografických a jazykových obtíží je dalším problémem otázka zvolených metod. Ty musí být přizpůsobeny charakteru dochovaných pramenů a cílům, které si historický demograf klade.³⁰

Ani historickodemografické bádání by se však nemohlo obejít bez využití statistických metod. Počátky statistiky jako vědního oboru nalézáme již v 17. století, její rozvoj však klademe do poloviny století následujícího. Zatímco v západoevropských zemích byla pěstována politická aritmetika, v našem prostředí

²⁹ K vědnímu oboru více viz Květa KALIBOVÁ, *Demografie*, Praha 2005; Květa KALIBOVÁ – Zdeněk PAVLÍK – Alena VODÁKOVÁ, *Demografie (nejen) pro demografy*, Praha 1993; Zdeněk PAVLÍK – Jitka RYCHTAŘÍKOVÁ – Alena ŠUBRTOVÁ, *Základy demografie*, Praha 1986; Vladimír ROUBÍČEK, *Úvod do demografie*, Praha 1997; Vladimír SRB, *Úvod do demografie*, Praha 1965; Vladimír SRB – Milan KUČERA – Ladislav RŮŽIČKA, *Demografie*, Praha 1971.

³⁰ Výběrově k historické demografii více viz Pavla HORSKÁ, *Česká historická demografie*, ČČH 89, 1991, s. 519–532; TÁŽ, *Metody současné historické demografie pro analýzu archivních pramenů*, Archivní časopis 26, 1976, č. 3, s. 140–148; Jan HORSKÝ, *Historická demografie a nové metodické pohledy na sociální dějiny*, HD 19, 1995, s. 135–152; TÝŽ, *Pojmy, objekty, vztahy a systémy. Poznámky o místě historické demografie ve vývoji dějepiscetví*, Lidé města/Urban People 14, 2012, č. 3, s. 421–455; Eduard MAUR, *Historická demografie a dějiny rodiny v raném novověku*, in: Marie Koldinská (ed.), *Základní problémy studia raného novověku*, Praha 2003; TÝŽ, *K problematice historické demografie*, in: *Historie a interdisciplinární výzkum*, Brno 2002, s. 77–86; TÝŽ, *Přehled vývoje české historické demografie*, *Demografie* 50, 2008, č. 4, s. 268–275; TÝŽ, *Základy historické demografie*, Praha 1978¹, Praha 1983².

se osvícenská statistika nesla v duchu německé státovědy³¹, která si kladla za cíl shromáždit co možná nejvíce popisných informací o jednotlivých zemích.³²

Pro současné badatele jsou v našem prostředí neocenitelnými zdroji informací první topografické popisy českých zemí, které vznikaly od 80. let 18. století. Téměř základní topografickou prací se stalo šestnáctisvazkové dílo Jaroslava Schallera *Topographie des Königreichs Böhmen*.³³ Ačkoliv neuvádí počet obyvatel jednotlivých obcí v Čechách, poskytnuté informace o počtu domů se staly základem pro odhad počtu obyvatel. Samostatně pak autor vydal ve čtyřech svazcích topografii města Prahy.³⁴ Schallerova řada pak byla vhodně doplněna dílem Františka Schwoye pro oblast Moravy a R. Kneifela pro rakouské Slezsko.³⁵

Informačně zajímavější se stala topografie Johanna Gottfrieda Sommera, která vznikla na základě výsledků statistického šetření. To s sebou však nese i úskalí – publikovaná data o počtech domů a obyvatel pocházejí z delšího časového horizontu a nelze je zcela komparovat.³⁶ Pro Moravu sestavil obdobné dílo Gregor Wolný, prezentovaná data vycházela z dnes již nedochovaných výsledků sčítání z roku 1834.³⁷ Stejně tak postupoval František Palacký, který svou práci vydal v roce 1848.³⁸

Historická demografie se jako vědní disciplína zformovala po druhé světové válce ve Francii a Velké Británii. Krátce poté vystoupili francouzští historici s programovým prohlášením o novém přístupu k historickému bádání a potřebě zkoumání populačního vývoje.³⁹ Základní výzkum byl postaven na zpracování

³¹ Předním představitelem osvícenské statistiky v Čechách byl Josef Antonín Riegger (1742–1795), který vydával sborníky s výsledky statistických šetření, které byly prováděny nejen na popud státu, ale rovněž prezentoval výsledky vlastního studia. Viz Josef Antonín RIEGGER, *Materialien zur alten und neuen Statistik von Böhmen*, Prag – Leipzig 1787–1794; TÝŽ, *Archiv der Geschichte und Statistik, insbesondere von Böhmen*, Dresden 1792–1795.

³² E. MAUR, *Základy*, s. 68.

³³ Jaroslav SCHALLER, *Topographie des Königreichs Böhmen*, Prag 1785–1790.

³⁴ TÝŽ, *Beschreibung der Haupt- und Residenzstadt Prag I–IV*, Prag 1794–1797.

³⁵ František J. SCHWOY, *Topographie vom Markgrafthum Mähren*. 3 Bände, Wien 1793–1794; Reginald KNEIFL, *Topographie des kaiserl. königl. Antheils von Schlesien I–IV*, Brünn 1804–1806.

³⁶ Johann Gottfried SOMMER, *Das Königreich Böhmen. Statistisch-topographisch dargestellt*. 16 Bände, Prag 1833–1849

³⁷ Gregor WOLNÝ, *Die Markgrafschaft Mähren topographisch, statistisch und historisch geschildert*, Brünn 1835–1842.

³⁸ František PALACKÝ, *Popis království českého čili podrobné poznamenání všech dosavadních krajů, panství, statků, měst, městeček a vesnic, někdejších hradů a tvrzí, též samot a zpustlých osad mnohých v zemi české, s udáním jejich obyvatelstva dle popisu r. MDCCCXLIII vykonaného*, Praha 1848.

³⁹ Základní body programového prohlášení historické demografie viz Jean MEUVRET, *Les crises de subsistances et la démographie de la France d'Ancien Régime*, Population 1, 1946, s. 643–650.

pramenů evidenční povahy za využití kvantitativních metod. Průkopníky se v tomto ohledu stali v polovině 20. století Louis Henry a Michel Fleury, kteří vytvořili a úspěšně aplikovali metodu rekonstrukce rodin.⁴⁰ Ta měla původně sloužit k výzkumu plodnosti žen, rozsáhlá excerpce matričních záznamů však poskytla další návazné informace, a tak se pomocí této metody rozšířil výzkum populačního vývoje o sňatečnost, úmrtnost a odhad počtu obyvatelstva.⁴¹ Tato velmi pracná metoda, která je omezena velikostí zkoumaného vzorku a časovým obdobím, se stala základním východiskem pro významné historickodemografické práce, které svými výsledky ovlivnily pohled na populační vývoj v minulosti.

1. 2. 1. Dosavadní výzkum historické rodiny v evropském kontextu

Rodina je formou soužití, které se v určité fázi života dotkne každého z nás. Z tohoto důvodu se výzkum daného fenoménu může zdát jako jednoduchý, opak je však pravdou. Rodina se stala předmětem zájmu mnoha oborů, a tak spektrum kladených otázek a problémů se neustále rozšiřuje.

První výzkumy této problematiky prováděli archeologové a etnografové, dnes je rodina předmětem zájmu mnoha disciplín – antropologie, demografie, gender studies, psychologie či sociologie. Vzhledem k nutnosti interdisciplinárního výzkumu, který si tento fenomén zaslouží, je využíváno mnoha přístupů a metod, které zde není možné v krátkosti postihnout. Základní trendy osvětlující výzkum dějin rodiny nastiňujeme níže, avšak jsme si vědomi limitů, které jsou dány šíří tohoto tématu.

V druhé polovině 20. století se vytvořily dva základní přístupy v bádání o historické rodině – kvantitativní a kvalitativní. Kvantitativní přístup je založený na výzkumu pomocí statistických metod, s jejichž pomocí zjišťujeme výskyt jednotlivých zkoumaných jevů. Tento přístup je aplikován historickou demografií a statistikou. Kvalitativní přístup postihuje kvalitu vztahů jednání a chování osob. Můžeme jej tedy shrnout pod pojmy dějiny mentalit, dějin každodennosti, historická antropologie a mikrohistorie. Konec 20. století pak přinesl třetí, resp. prolínající proud, kdy se badatelé snaží na základě kvantitativních metod

⁴⁰ Louis HENRY, *Manuel de démographie historique*, Geneve – Paris 1967.

⁴¹ K této metodě více viz kapitola 2. 2. Metoda rekonstrukce rodin.

postihnout primární ukazatele, které však mohou poukázat na faktory ovlivňující rodinu v dlouhodobějším horizontu.

První kvantitativní přístup je na jedné straně reprezentován francouzskými badateli v čele s již zmiňovaným Louisem Henrym,⁴² který již prvotními uveřejněnými výsledky vzešlými z výzkumu pomocí rekonstrukce rodin otevřel diskuzi o úmyslném omezování plodnosti v období raného novověku,⁴³ na straně druhé pak anglickými badateli využívajícími agregativní metody anonymní excerpce dat, která vychází z evidence jednotlivých jevů v měsíčních a ročních úhrnech bez ohledu na konkrétního jedince.⁴⁴

Francouzským centrem výzkumu se stala Paříž, kde na L. Henryho postupně navázali další významní badatelé – např. Jean-Pierre Poussou, Jean-Pierre Bardet a Jacques Dûpaquier.

Ve Velké Británii se výzkum soustředil do dvou center – Cambridge a Londýna⁴⁵. V 60. letech 20. století byla v prvním z nich ustavena Cambridge Group for the History of Population and Social Structure.⁴⁶ Mezi významné osobnosti reprezentující tuto skupinu patří David E. C. Eversley, Edward A. Wrigley, Richard Wall či Roger S. Schofield. Hlavním reprezentantem se ale stal Peter Laslett, jenž v době vzniku skupiny publikoval své stěžejní dílo *The World We Have Lost*, ve kterém popřel dosavadní názor, že nukleární rodina v našem pojetí se vytvořila až během doby industrializace.⁴⁷ Další téma, které rezonovalo odbornou veřejností nedlouho po uveřejnění příspěvku, byla otázka tzv. sňatkových vzorců. V roce 1965 vydal britský statistik John Hajnal článek *European Marriage Patterns in Perspective*,⁴⁸ ve kterém vytyčil pomyslnou linii

⁴² Pracoviště, která se ve Francii zabývala rekonstrukcí rodin a výzkumy populací, shrnuje ve své práci Josef GRULICH, *Populační vývoj a životní cyklus venkovského obyvatelstva na jihu Čech v 16. až 18. století*, České Budějovice 2008, s. 13–14.

⁴³ Etienne GAUTIER – Louis HENRY, *La population de Crulai paroisse normande. Étude historique*, Paris 1958.

⁴⁴ V podstatě se jedná o opačný přístup, kdy na základě zpracování velkého objemu dat a anonymních případů, dochází ke generalizaci a zobecnění zjištěných závěrů. Tento výzkum lze provádět v rozsáhlém časovém období a postihnout tak obecně dlouhotrvající trend. Příkladem je rozsáhlé dílo mapující situaci ve více než čtyřech stovkách anglických farností na základě anonymní excerpce dat. Výzkum a prezentované výsledky se staly základem britské demografie. Viz Edward A. WRIGLEY – Roger S. SCHOFIELD, *The Population History of England 1541–1871*, Cambridge 1989.

⁴⁵ Londýnské centrum prezentoval především Thomas Hollingsworth.

⁴⁶ K vývoji této významné vědecké skupiny více viz Alice VELKOVÁ, *50 let Cambridge Group for the History of Population and Social Structure*, HD 38, 2014, č. 2, s. 255–259.

⁴⁷ Peter LASLETT, *The World We Have Lost*, London 1965.

⁴⁸ John HAJNAL, *European Marriage Patterns in Perspective*, in: David V. Glass – David E. C. Eversley (edd.), *Population in History*, London 1965, s. 101–143

mezi Petrohradem a Terstem, oddělující oblasti s různými typy utváření rodin. Podmínky vzniku rodiny se staly stěžejní otázkou pro výzkum historické rodiny.

O pár let později prezentoval Peter Laslett svůj výzkum, který dokazoval, že v dějinách nedocházelo k postupnému zmenšování rodin a proměně jejich struktury. Své tvrzení doplnil typologií soužití příbuzných a nepříbuzných osob, která se napříště stala základem pro srovnávání jednotlivých regionů.⁴⁹ Laslett i Hajnal opřeli své teze o výzkum francouzského ekonoma Frédérica Le Playe, který již ve druhé polovině 19. století kombinoval rodinné struktury s geografickou příslušností.⁵⁰

V roce 1983 oba zmínění autoři revidovali své dosavadní výsledky výzkumu na stránkách sborníku *Family forms in Historic Europe*.⁵¹ Hajnal rozšířil svůj výzkum o systém domácností,⁵² Laslett pak vymezil další regiony s odlišným utvářením rodiny.⁵³ Laslettova typologie byla velmi brzy podrobena kritice, neboť dle jeho oponentů takto daná struktura rodin a domácností postihovala pouze konkrétní zkoumaný čas a nereagovala na jednotlivé životní fáze členů domácnosti. To je ostatně problém, se kterým se setkáváme i v českém prostředí,⁵⁴ neboť v pramenech hromadné evidence obyvatel jsou zaznamenáni v rámci rodiny i podruzi a sloužící čeledí.⁵⁵ Přesto však je Laslettova typologie dodnes nosná zejména vzhledem ke komparaci na geografickém základě.

Otázka proměny vnitřního uspořádání společnosti závislé na ekonomickém a sociálním vývoji regionu byla předmětem zájmu již v tzv. Brennerově debatě.

⁴⁹ Peter LASLETT, *The Comparative History of Household and Family*, Cambridge 1971.

⁵⁰ Frédéric Le PLAY, *L'organisation de la famille selon le vrai modèle signalé par l'histoire de toutes les races et de tous les temps*, Tours 1875²; TÝŽ, *Les ouvriers des deux mondes*. 5 Bde, Paris – Tours 1857–1885.

⁵¹ Richard WALL – Jean ROBIN – Peter LASLETT (edd.), *Family forms in Historic Europe*, Cambridge 1983.

⁵² Hajnal vymezuje severovýchodní region vůči ostatním částem Evropy. Více viz John HAJNAL, *Two kinds of pre-industrial household formation systems*, in: R. Wall – J. Robin – P. Laslett (edd.), *Family forms*, s. 101–143.

⁵³ Laslett viděl jako stěžejní čtyři oblasti utváření rodiny a domácnosti: severozápadní, středoevropský, východoevropský a středozemní. Více viz Peter LASLETT, *Family and Household, as Work Group and Kin Group. Areas of Traditional Europe Compared*, in: R. Wall – J. Robin – P. Laslett (edd.), *Family forms*, s. 513–563.

⁵⁴ Území patří do „přechodového pásma“ na rozhraní západních a východních rodinných struktur. K této problematice více viz Markus CERMAN, *Mitteleuropa und die „europäischen Muster“: Heiratsverhalten und Familienstruktur in Mitteleuropa, 16.–19. Jahrhundert*, in: Josef Ehmer – Tamara K. Hareven – Richard Wall (edd.), *Historische Familienforschung: Ergebnisse und Kontroversen*. Michael Mitterauer zum 60. Geburtstag, Frankfurt am Main – New York 1997, s. 327–346; Mikołaj SZOLTYSEK, *Central European household and family systems and the „Hajnal – Mitterauer“ line: the paris Bujakow (18th–19th centuries)*, *The History of the Family* 12, 2007, s. 19–42.

⁵⁵ K tomu více viz Markéta SELIGOVÁ – Jan HORSKÝ, *Rodina našich předků*, Praha 1997, s. 52–58.

Touto problematikou se dále zabýval Jack Goody, který odlišné formy rodinných struktur prezentoval na základě výzkumu v oblasti severozápadního a jihovýchodního Středomoří.⁵⁶

Vedle agregativního výzkumu se v rámci cambridžské skupiny zrodila i tzv. teorie ekotypů, se kterou vystoupil David Gaunt v roce 1977.⁵⁷ Tento koncept dále rozpracoval Michael Mitterauer a Karl Kaser.⁵⁸ Mezi hlavní aspekty, které ovlivňovaly utváření rodiny a její fungování, patřily dělba práce a primární způsob obživy. V zemědělských lokalitách, které se vyznačovaly sezónním koloběhem prací, byly požadavky na pracovní sílu oproti méně úrodným lokalitám s převahou celoročního chovu dobytka značně rozdílné. To s sebou neslo i rozdílné sňatkové možnosti vdovělých žen či aplikování dědického práva jako takového.

Mitterauer vymezil čtyři ekotypy, které byly dány vztahem rodinných struktur k ekonomickým a sociálním aspektům. V těchto čtyřech oblastech převažoval odlišný způsob obživy: 1. hospodářství s dobytkářstvím, kde nalezneme vysoký podíl čeledi, především ženské; 2. hospodářství s převahou obilnářství, ve kterých byl nižší počet čeledi a vyšší počet námezdně pracujících; 3. hospodářství s vinařstvím, kde byl vysoký podíl námezdních sil a nízký podíl čeledi; 4. protoindustriální typ s rozvinutým domácíým řemeslem, který téměř nevyžadoval práci čeledi.⁵⁹ Tyto typy se však mohou do jisté míry prolínat a není je tedy možné s naprostou určitostí aplikovat na konkrétní soubor rodin.⁶⁰

⁵⁶ Rudolf BRENNER, *Agrarian class structure and economic development in pre-industrial Europe*, Past and Present 70, 1976, s. 30–75; Jack GOODY, *The development the family and marriage in Europe*, Cambridge 1983.

⁵⁷ David GAUNT, *Pre-Industrial Economy and Population Structure: The Elements of Variance in Early Modern Sweden*, Scandinavian Journal of History 2, 1977, s. 183–210; TÝŽ, *Household Typology: Problems, Methods, Results*, in: Sune Akerman – Hans Christian Jihansen – David Gaunt (edd.), *Social and Economic Studies in Historical Demography in the Baltic Area*, Odense 1978, s. 69–83

⁵⁸ Michael MITTERAUER, *Formen ländlicher Familienwirtschaft. Historische Ökotypen und familiäre Arbeitsorganisation im österreichischen Raum*, in: Josef Ehmer – Michael Mitterauer (edd.), *Familienstruktur und Arbeitsorganisation in ländlichen Gesellschaften*, Wien 1986, s. 185–323; Karl KASER, *Macht und Erbe. Männerherrschaft, Besitz und Familie im östlichen Europa (1500–1900)*, Wien – Köln – Weimar 2000.

⁵⁹ M. MITTERAUER, *Formen ländlicher Familienwirtschaft*, s. 185–323, zde 190–240. V českém prostředí k této problematice více viz Eduard MAUR, *Čeled' a tovaryši v Čechách v soupisu podle víry z roku 1651*, HD 23, 1999, s. 85–135; Jan HORSKÝ, *Studium rodinných struktur v raném novověku v českém prostředí. Přehled bádání za uplynulých 10 let*, in: Antonie Marès – Pavla Horská, *Česko-francouzský dialog o dějinách evropské rodiny*, Praha 2001, s. 33–52; Ladislav NEKVAPIL, *Čeled' ve východních Čechách v roce 1651: pokus o aplikaci Mitterauerových historických ekotypů*, in: X. sjezd českých historiků: Ostrava, 14.–16. 9. 2011. Svazek 4, Ostrava 2015, s. 195–208.

⁶⁰ Více viz E. MAUR, *Čeled' a tovaryši*, s. 133. Samostatnou otázkou je pak problém vztahu rodinných struktur a reprodukčního chování k jednotlivým ekotypům, více viz Jan HORSKÝ – Iva SEDLÁČKOVÁ – Markéta SELIGOVÁ, *Ein einheitliches "altes demographisches Regime" oder die Bindungeines demographischen Verhaltens zu "Ökotypen"? Betrachtungen über den Erklärungswert des*

Jak již bylo řečeno, vedle kvantitativně zaměřených přístupů ovlivněných historickou demografií a statistikou se především ve francouzském prostředí vyvinul další směr bádání o historické rodině. V polovině 50. let zde vznikl koncept „nových sociálních dějin“, který si kladl za cíl obrátit badatelský zájem na každodenní život obyvatel. Tento nový proud vystřídal dosavadní zájem historiků o sociální hnutí apod. Historiografická škola *Annales*, která od svého počátku kladla důraz na hospodářské a sociální dějiny, vytvořila v dalších generacích potenciál pro zevrubný výzkum historické rodiny, sociální mobility, migrace, ale i otázky konfliktů.⁶¹

Stěžejním okamžikem tohoto nově namířeného směru se stalo vydání knihy francouzského historika Philippa Arièse *L'Enfant et la vie familiale sous l'ancien régime*, ve které autor prezentoval koncept moderní rodiny. Ta dle jeho představ poprvé v historii přinesla hlubší citové vazby mezi jejími jednotlivými členy. Historickou rodinu chápal jako soužití osob bez vzájemných emočních interakcí, ve které nebyl s ohledem na socializační funkci rodiny čas na citové a soukromé záležitosti.⁶² Tato představa vyvolala rozsáhlou diskuzi, která s sebou přinesla hlubší zájem o danou problematiku. Ariésova teorie byla později podrobena kritice a sám autor ji na počátku 80. let revidoval.⁶³ Přesto se tato publikace a následná diskuze po jejím vydání stala milníkem ve výzkumu dějin rodiny.

Od 70. let 20. století se okruh témat, kterými se historičtí demografové zabývali, začal rozšiřovat. Stěžejní problematikou byl nadále populační vývoj, avšak zájem vědců se soustředil také na otázku velikosti a složení jednotlivých rodin a domácností.⁶⁴ Badatelé se zaměřili na výzkum životních cyklů, domácností a možností rodinných strategií, to vše v dlouhém časovém horizontu. Toto studium

Einwohnerglaubensverzeichnisses vom Jahre 1651 für das Studium verschiedener Typen der historischen Familienbildung, HD 20, 1996, s. 57–91; Markéta SELIGOVÁ, *Die Entwicklung der Familie auf der Herrschaft Děčín in der Mitte des 17. Jahrhunderts unter Berücksichtigung seines Wirtschaftlichen Charakters*, HD 20, 1996, s. 119–175.

⁶¹ Peter BURKE, *Francouzská revoluce v dějepisectví. Škola Annales 1929–1989*, Praha 2004; Georg G. IGGERS, *Dějepisectví ve 20. století. Od moderní objektivitu k postmoderní výzvě*, Praha 2002. V českém prostředí více viz Ivana HOLZBACHOVÁ, *K problematice vývoje školy Annales*, ČsČH 84, 1983, č. 3, s. 378–409; TÁŽ, *Škola Annales a její proměny*, in: *Filozofie dějin: problémy a perspektivy*, Brno 2004, s. 235–255.

⁶² Philippe ARIÈS, *L'Enfant et la vie familiale sous l'ancien régime*, Paris 1960.

⁶³ Více viz TÝŽ, *The Dead in Early Middle Ages. Commentator at Annual Meeting of the American Historical Association*, Washington 1980; Linda POLLOCK, *Forgotten Children: Parent Child Relations from 1500 to 1900*, New York 1983.

⁶⁴ Více viz Jacques DUPÂQUIER, *Introduction à la démographie historique*, Paris – Tournai – Montréal 1974; Louis HENRY – Andre BLUM, *Techniques d'analyse en démographie historique*, Paris 1988²; Thomas HOLLINGSWORTH, *Historical demography*, London 1969.

úzce souviselo s dějinami každodennosti, které se v této době dostaly do popředí zájmu mnohých historiků.⁶⁵ Klíčovou otázkou při zkoumání této problematiky se stal okamžik, kdy domácnost vzniká a kdy je ukončena. Počáteční studium ukázalo, že domácnost nezle brát jako statické soužití osob, ale jako dynamickou jednotku, která prochází určitými fázemi. Z tohoto důvodu byl další zájem historiků směřován na dva základní okruhy otázek. Prvním tématem se staly úkoly a funkce, které měla rodina a domácnost plnit. Zásadní úlohou se stalo zachování majetku mladším generacím, v lepším případě jeho rozmnožení. Druhým okruhem pak byly otázky pojící se s možnostmi zabezpečení všech členů rodiny po celou dobu jejich života, resp. ve všech fázích jejich životního cyklu.⁶⁶ Hlavním problémem se proto stalo uplatňování tzv. rodinné strategie, tedy chování jednotlivých členů domácnosti, které bylo formováno nejen demografickými, ale i společenskými a ekonomickými vlivy. S tím úzce souvisí i otázka vlivu rodinných strategií na samotné formování domácnosti. Stěžejním tématem se napříště stala problematika dědického práva, jeho formy a uplatňování v jednotlivých regionech.⁶⁷ Základním problémem se tedy postupně stala otázka načasování jednotlivých životních událostí.

Zájem o dějiny rodiny se z francouzských a britských center přesunul do dalších evropských pracovišť – Univerzität Bielefeld, Universität Wien,⁶⁸ Max-

⁶⁵ Za jeden ze stěžejních výstupů tohoto zájmu se dá považovat třídílné dílo R. van Dülmena z počátku 90. let: Richard van DÜLMEN, *Kultur und Alltag in der Frühen Neuzeit I–III*, München 1990–1994; v českém překladu TÝŽ, *Kultura a každodenní život v raném novověku (16.–18. století)*, I. *Dům a jeho lidé*, Praha 1999, II. *Vesnice a město*, Praha 2006, III. *Náboženství, magie, osvícenství*, Praha 2006.

⁶⁶ Michael MITTERAUER, *Sozialgeschichte der Jugend*, Frankfurt am Main 1986; R. WALL – J. ROBIN – P. Laslett (edd.), *Family forms*, s. 4; Richard L. RUDOLF, *Major Issues in the Study of the European Peasant Family, Economy and Society*, in: Týž (ed.), *The European Peasant Family and Society*, Liverpool 1995, s. 11–12.

⁶⁷ *Tamtéž*, s. 12. Dále viz Jack GOODY – Joan THIRSK – Edward Palmer THOMPSON (edd.), *Family and Inheritance. Rural Society in Western Europe 1200–1800*, Cambridge 1976; Jack GOODY, *Erbschaft, Eigentum und Frauen. Einige vergleichende Betrachtungen*, in: Michael Mitterauer – Reinhard Sieder (edd.), *Historische Familienforschung*, Frankfurt am Main 1982, s. 88–122; K. KASER, *Macht und Erbe*. Nověji k tématu viz sborníky Stefan BRAKENSIEK – Michael STOLLEIS – Heide WUNDER (edd.), *Generationengerechtigkeit. Normen und Praxis im Erb- und Ehegüterrecht 1500–1850*, Berlin 2006; Frank LETTKE (ed.), *Erben und Vererben. Gestaltung und Regulation von Generationenbeziehungen*, Konstanz 2003; studie Hermann ZEITLHOFER, *Land, Family and the Transmission of Property in a Rural Society of South Bohemia 1651–1840*, *Continuity and Change* 22, 2007, Vol. 3, s. 519–544.

⁶⁸ Jednotlivá pracoviště svými vědeckými výstupy otevírala další diskuzi k problematice historické rodiny, více viz Jürgen COCKA – Karl DITT – Josef MOOSER – Heinz REIF (edd.), *Familie und soziale Platzierung. Studien zum Verhältnis von Familie, sozialer Mobilität und Heiratsverhalten im spätem 18. und 19. Jahrhundert*, Opladen 1980; Michael MITTERAUER – Reinhard SIEDER (edd.), *Historische Familienforschung*, Frankfurt am Main, 1982; M. MITTERAUER, *Sozialgeschichte der Jugend*; Reinhard SIEDER, *Sozialgeschichte der Familie*, Frankfurt am Main 1987.

Planck-Institut für Geschichte v Göttingen.⁶⁹ Právě poslední pracoviště se zaměřilo na problematiku rodiny v době protoindustrializace.⁷⁰

Samostatnou otázkou je pak problematika migrace, která se stává stále aktuálnějším tématem. Ačkoliv první výzkumy pocházejí již z konce 19. století,⁷¹ systematické studie se objevují až po druhé světové válce.⁷² Sledována byla převážně mobilita městského a venkovského obyvatelstva v pozdním středověku a raném novověku. Tento výzkum dal vzniknout několika monotematickým číslovkám a byl prezentován na mnoha konferencích.⁷³

Poslední desetiletí 20. století přineslo několik stěžejních badatelských témat ovlivňujících fungování rodiny v minulosti. Vznikla ucelená díla prezentující rozsáhlý výzkum v jednotlivých regionech, která vzhledem k využití mikrohistorického přístupu umožnila nahlédnout do fungování rodiny v minulosti na území vybraného malého teritoria.⁷⁴ Pozornost byla věnována rovněž rozdílům mezi venkovskou a městskou společností.⁷⁵

Zásadním problémem se však stal tzv. institucionální rámec, ve kterém se lidé pohybovali. Klíčovým tématem se stalo panství jakožto model zahrnující v sobě několik sociálních rovin, který byl navíc ovlivněn zájmy různých

⁶⁹ Stručná historie institutu viz Hans MEDICK – David SABEAN (edd.), *Emotionen und materielle Interessen. Sozialanthropologische und historische Beiträge zur Familienforschung*, Göttingen 1984. Na jaře roku 2007 byl Max-Planck-Institut für Geschichte přeorganizován na Max-Planck-Institut zur Erforschung multireligiöser und multiethnischer Gesellschaften.

⁷⁰ Více viz kapitola 1. 3. Protoindustrializace.

⁷¹ Např. Karl BÜCHER, *Die Bevölkerung von Frankfurt am Main im 14. und 15. Jahrhundert*, Tübingen 1886. K vývoji výzkumu migrací více viz Ingrid MATSCHINEGG – Albert MÜLLER, *Migration – Wanderung – Mobilität in Spätmittelalter und Frühneuzeit. Eine Auswahlbibliographie*, Krems 1990.

⁷² Více viz Josef EHMER, *Migration und Bevölkerung. Zur Kritik eines Erklärungsmodell*, Tel Aviver Jahrbuch für deutsche Geschichte 27, 1998, s. 5–29; Jochen OLTMER – Michael SCHUBERT (edd.), *Migration und Integration in Europa seit der Frühen Neuzeit. Eine Bibliographie zur Historischen Migrationsforschung*, Osnabrück 2005; Josef EHMER, *Bevölkerungsgeschichte und Historische Demographie 1800–2000*, München 2000, zde s. 74–86; Klaus J. BADE, *Evropa v pohybu. Evropské migrace dvou staletí*, Praha 2005; nejnověji Klaus J. BADE – Pieter C. EMMER – Leo LUCASSEN – Jochen OLTMER, *Enzyklopädie Migration in Europa. Vom 17. Jahrhundert bis zur Gegenwart*, Paderborn 2007; Annemarie STEIDL – Josef EHMER – Stan NADEL – Hermann ZEITLHOFER (edd.), *European Mobility: Internal, International and Transatlantic Moves in the 19th and Early 20th Centuries*, Göttingen 2008, s. 189–206.

⁷³ K evropské konferenci mezinárodní komise historické demografie v roce 1993 více viz Pavla HORSKÁ, *Konference o migracích v Evropě v Santiagu de Compostela*, HD 18, s. 184–188.

⁷⁴ Výběrově např. Jürgen SCHLUMBOHM, *Lebensläufe, Familien, Höfe. Die Bauern und Heuerleute des Osnabrückischen Kirchspiels Belm in proto-industrieller Zeit 1650–1860*, Göttingen 1994; Hans MEDICK, *Weben und Überleben in Laichingen 1650–1900. Lokalgeschichte als allgemeine Geschichte*, Göttingen 1996; David W. SABEAN, *Kinship in Neckarhausen 1700–1870*, Cambridge 1998; nověji Rainer BECK, *Unterfinning. Ländliche Welt vor Anbruch der Modern*, München 2004.

⁷⁵ Peter BLICKLE (ed.), *Landgemeinde und Stadtgemeinde in Mitteleuropa. Ein struktureller Vergleich*, München 1991; nověji Markus CERMAN – Erich LANDSTEINER (edd.), *Zwischen Land und Stadt. Wirtschaftsverflechtungen von ländlichen und städtischen Räumen in Europa 1300–1600*, Innsbruck – Wien – Bozen 2010.

společenských vrstev. Spektrum společenství mající vliv na život obyvatel bylo velmi rozsáhlé – od státu přes církev po majitele panství, dále přes obec až po konkrétní osoby. Do popředí zájmu se rovněž dostalo vymezení dvou praktikovaných systémů – západoevropského (Grundherrschaft) a východoevropského (Gutsherrschaft).⁷⁶

Přelom 20. a 21. století se nesl ve znamení revize dosavadního pohledu na podmínky, které zásadně ovlivňovaly vstup do manželského svazku. Důležitou součástí výzkumu se stali jednotliví aktéři, neboť pouze seznámení s konkrétními případy a jejich kvalitativní zhodnocení může poskytnout solidní základy k definování obecných hypotéz a předpokládaných vzorců chování. Revize tzv. sňatkového vzorce, který je diskutovaný bezmála půl století, je tedy nasnadě.⁷⁷ Zájem badatelů byl zároveň směřován k otázce stáří, životním podmínkám posledních let života a možnostem zapojení se do fungování domácnosti.⁷⁸

Badatelé se také v rámci výzkumu rodiny mnohem více zaměřují na genderové aspekty. Do popředí zájmu se stále více dostávají ženy procházející určitou životní etapou – děvečky⁷⁹, vdovy⁸⁰, příp. i svobodné matky.⁸¹ Nejedná se o

⁷⁶ Hartmut HARNISCH, *Bäuerliche Ökonomie und Mentalität unter den Bedingungen der ostelbischen Gutsherrschaft in den letzten Jahrzehnten vor Beginn der Agrarreformen*, in: Georg Iggers (ed.), *Ein anderer historischer Blick. Beispiele ostdeutscher Sozialgeschichte*, Frankfurt am Main 1991, s. 70–92; Jan PETERS (ed.), *Gutsherrschaft als soziales Modell*, München 1995; TÝŽ (ed.), *Konflikt und Kontrolle in Gutsherrschaftsgesellschaften. Über Resistenz- und Herrschaftsverhalten in ländlichen Sozialgebilden der Frühen Neuzeit*, Göttingen 1995; TÝŽ (ed.), *Gutsherrschaftsgesellschaften im europäischen Vergleich*, Berlin 1997; nověji např. Markus CERMAN, *Gutsherrschaft und untertäniges Gewerbe: die Herrschaften Frydlant und Liberec in Nordböhmen*, *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 47, 1999, s. 2–19; Sheilagh C. OGILVIE, *Village Community and Village Headman in Early Modern Bohemia*, *Bohemia* 46, 2005, s. 46–94; Werner TROSSBACH, *Gutsherrschaft zwischen Elbe und Oder. Asymmetrische Agrarsysteme in wechselnden Perspektiven*, in: Reiner Prass – Jürgen Schlumbohm – Christophe Duhamelle (edd.), *Ländliche Gesellschaften in Deutschland und Frankreich 18.–19. Jahrhundert*, Göttingen 2003, s. 31–52.

⁷⁷ K problematice více viz sborníky Christopher DUHAMELLE – Jürgen SCHLUMBOHM (edd.), *Eheschließungen im Europa des 18. und 19. Jahrhunderts. Muster und Strategien*, Göttingen 2003; Theo ENGELEN – Arthur P. WOLF (edd.), *Marriage and the Family in Eurasia: Perspectives on the Hajnal Hypothesis*, Amsterdam 2005; Mikołaj SZOŁTYSEK – Konrad RZEMIENIECKI, *Between „Traditional“ Collectivity and „Modern“ Individuality. An Atomistic Perspective on Family and Household Astride the Hajnal Line (Upper Silesia and Great Poland at the End of the 18th Century)*, *Historical Social Research* 30, 2005, s. 130–170.

⁷⁸ David GAUNT, *Formen der Altersversorgung in Bauernfamilien Nord- und Mitteleuropas*, in: M. Mitterauer – R. Sieder (edd.), *Historische Familienforschung*, s. 156–192; Tamara HAREVEN (ed.), *Aging and Generational Relations over the Life Course*, Berlin – New York 1996. Nověji Josef EHMER, *Alter und Generationenbeziehungen im Spannungsfeld von öffentlichem und privatem Leben*, in: Josef Ehmer – Peter Gutschner (edd.), *Das Alter im Spiel der Generationen*, Wien 2000, s. 15–48; TÝŽ, *Ökonomische Transfer und emotionale Bindungen in den Generationenbeziehungen des 18. und 19. Jahrhunderts*, in: Martin Kohli – Marc Szydlik (edd.), *Gesellschaftliche Generationen familiäre Generationen*, Opladen 2000, s. 77–96;

⁷⁹ Renate DÜRR, *Mägde in der Stadt. Das Beispiel Schwäbisch Hall in der frühen Neuzeit*, Frankfurt am Main 1995; nověji Antoinette FAUVE-CHAMOIX (ed.), *Domestic Service and the Formation of*

tématiku, která by byla doposud přehlížena. V současné době je však důraz kladen především na kombinaci zvolených metod tak, aby obraz historické rodiny byl co nejkomplexnější. Základem bude napříště interdisciplinární přístup, který navíc s vhodně zvolenými metodami může osvětlit fungování rodiny a principy rodinného soužití v průběhu staletí. Zjištěné výsledky pak mohou lépe prezentovat nejen dosavadní představy o historické rodině, ale do jisté míry i poukázat na problémy, které s sebou nesla transformace v rodinu moderní, která prochází již několikerou krizí.

1. 2. 2. Vývoj obyvatelstva a rodiny v české historiografii

Zájem o dějiny rodiny je pro českou historiografii téměř tradiční, studium této problematiky sahá do druhé poloviny 19. století. Historicky orientovaný přístup lze rozdělit na dva směry. První z nich byl inspirovaný nově konstituovanými německými kulturními dějinami v duchu Karla Lamprechta, druhý pak dějinami právními. Kulturně orientovaný přístup se částečně překrýval s etnografickým (národopisným) výzkumem.⁸² Komplexní badatelský směr, který by systematicky zkoumal rodinu v minulosti, se však začíná prosazovat až v dnešní době.⁸³

European Identity. Understanding the Globalization of Domestic Work, 16th–21st Centuries, Bern 2004; TÁŽ, *Urban population and Female Labour: the Fortunes of Women Workers in Rheims before the industrial Revolution*, in: David J. Siddle (ed.), *Migration, mobility and Modernization*, Liverpool 2000, s. 119–130.

⁸⁰ Sanda CAVALLO – Lyndan WARNER (edd.), *Widowhood in Medieval and Early Modern Europe*, New York 1999; Martin DRIBE – Christer LUNDH – Paul NYSTEDT, *Widowhood Strategies in Preindustrial Society*, *Journal of Interdisciplinary History* 38, 2007, s. 207–232; Gesa INGENDAHL, *Witwen in der frühen Neuzeit. Eine kulturhistorische Studie*, Frankfurt am Main – New York 2006; Britta-Juliane KRUSE, *Witwen. Kulturgeschichte eines Standes in Spätmittelalter und Früher Neuzeit*, Berlin – New York 2007; Richard WALL, *Widow and Unmarried Women as Taxpayers in England before 1800*, *The History of the Family* 12, 2007, s. 250–267.

⁸¹ Na fenomén svobodných matek a jejich dětí poukázal již na počátku 80. let svou prací Michael MITTERAUER, *Ledige Mutter, Zur Geschichte illegitimer Geburten in Europa*, München 1983.

⁸² Jedná se především o studie, které shrnuly národopisný materiál k rodinnému životu a na jejichž stránkách jsou prezentovány zvyklosti současníků. Např. Karel Václav ADÁMEK, *Lid na Hlinecku*, Praha 1900; TÝŽ, *Příspěvky k dějinám selského lidu z okolí Hlinska v 18. věku*, *Rozpravy České akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění* IV, 1897, s. 1–76; František BARTOŠ, *Lid a národ. Sebrané rozpravy národopisné a literární Františka Bartoše*, Sv. II, Velké Meziříčí 1885; TÝŽ, *Naše děti. Jejich život v rodině, mezi sebou a v obci, jejich poesie, zábavy a hry i práce společné*, Brno 1888; TÝŽ, *Příspěvky k charakteristice našeho lidu*, Brno 1905; František Josef ČEČETKA, *Od kolébky ke hrobu. Lidopisné obrázky z Poděbradska*, Praha 1900.

⁸³ Výběrově přehledové práce k tématu viz Eliška ČÁŇOVÁ, *Studium historické rodiny*, *Demografie* 34, 1992, s. 131–136; Ludmila FIALOVÁ, *Využití výsledků českého historickodemografického výzkumu pro*

Mezi nejvýznamnější badatele přelomu 19. a 20. století patřil bezesporu Zikmund Winter. Jeho dílo je neocenitelné po heuristické stránce, práce je velmi precizní a pro dnešního historika se stala nepostradatelnou pomůckou. Pro náš výzkum je podstatná dvoudílná monografie *Kulturní obraz českých měst* a sborník *Z rodiny a domácnosti staročeské* (jednotlivé drobné studie původně vyšly v různých českých časopisech).⁸⁴ Venkovskému obyvatelstvu se pak více věnoval Čeněk Zíbrt, avšak otázka rodiny a domácnosti pro něj nebyla stěžejní.

Od 70. let 20. století se výzkumu tradiční venkovské rodiny věnovaly především tři badatelky – Iva Heroldová, Jiřina Svobodová a Jarmila Šťastná. Těžiště jejich studia leželo v druhé polovině 19. století.⁸⁵ Do popředí zájmu se také postupně dostala rodina dělnická, příklon ke studiu dělnické vrstvy obyvatel byl v této době patrný napříč obory.⁸⁶ V 90. letech takto pojatý výzkum rodiny a domácnosti v řadách etnografů ustal. Výrazněji do této problematiky zasáhla již pouze Věra Hrušková.⁸⁷

Důležitou platformou pro prezentaci studia této problematiky byl a stále je časopis *Český lid*. Zajímavým počinem byl rovněž projekt Československá vlastivěda, jehož součástí jsou i samostatné svazky týkající se národopisu a lidové kultury.⁸⁸ Z nejnovějších projektů jsou pak zajímavými výstupy publikace

dějiny rodiny, in: Antonie Marès – Pavla Horská (edd.), *Česko-francouzský dialog o dějinách evropské rodiny*, Praha 2001, s. 85–106; Josef GRULICH, *Historická demografie a dějiny rodiny v Evropě a v České republice po roce 1950*, HD 26, 2002, s. 123–146; Pavla HORSKÁ, *Archivní bádání o rodině v českých zemích mezi historickou demografií a historickou sociologií*, in: Alena Pazderová (ed.), *Poceta Elišce Čáňové. Sborník k životnímu jubileu*, Praha 2003, s. 65–80; Jan HORSKÝ – Eduard MAUR, *Die Familie, Familienstrukturen und Typologie der Familien in der böhmischen Historiographie*, HD 17, 1993, s. 7–35; Jan HORSKÝ, *Studium historického utváření rodiny v 16. až 18. století*, *Demografie* 38, 1996, s. 165–172; TÝŽ, *Studium rodinných struktur v raném novověku v českém prostředí. Přehled bádání za uplynulých 10 let*, in: A. Marès – P. Horská (edd.), *Česko-francouzský dialog*, s. 33–52; Eduard MAUR, *Dějiny rodiny v české historiografii*, in: *Rodina a domácnost v 16.–20. století*, Praha 2010, s. 9–22.

⁸⁴ Zikmund WINTER, *Kulturní obraz českých měst*, I–II, Praha 1890–1892; TÝŽ, *Z rodiny a domácnosti staročeské*, Praha 1912.

⁸⁵ Iva HEROLDOVÁ, *Vesnická poddanská rodina v Čechách před vydáním patentu o zrušení nevolnictví a po něm*, ČL 68, 1981, s. 156–168; Jiřina SVOBODOVÁ, *Česká vesnice*, Praha 1974; Jarmila ŠŤASTNÁ, *Změny ve způsobu života tkalců na Náchodsku a proces industrializace (se zřetelem k rodinnému životu)*, Praha 1970.

⁸⁶ Více viz Jan HAVRÁNEK, *Životní podmínky dělnických rodin roku 1900 ve světle demografické statistiky*, in: *Etnografie dělnictva* 9, Praha 1977, s. 55–124; Jiřina SVOBODOVÁ, *Dělnická rodina v struktuře sídelní jednotky*, in: *Tamtéž*, s. 59–66.

⁸⁷ Věra HRUŠKOVÁ, *Vliv změny profese na rodinu příměstské vesnice druhé poloviny 19. století*, HD 17, 1993, s. 201–228; TÁŽ, *Uplatňování sociální endogamie v příměstské vesnici ve druhé polovině 19. století*, HD 21, 1997, s. 133–148.

⁸⁸ *Československá vlastivěda, Řada II – Národopis, Řada III – Lidová kultura*, Praha 1936, 1968. Z novějších prací jsou dnes již základní příručkou dějiny hmotné kultury, viz Josef PETRÁŇ, *Dějiny hmotné kultury, II/2. Kultura a každodenní život od 16. do 18. století*, Praha 1997.

Etnografický atlas Čech, Moravy a Slezska,⁸⁹ třídílná *Lidová kultura – Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska*⁹⁰ a *Lidová kultura* v rámci řady *Velké dějiny zemí Koruny české*.⁹¹

Vedle etnografů se od konce 19. století zabývali rodinou také právní historici. Ti se primárně zaměřovali na právo zemské, tedy na majetkové právo šlechty. Nejvýznamnějším představitelem tohoto směru se stal Jan Kapras se svými publikacemi *Majetkové právo manželské podle českého práva zemského a Poručenství nad sirotky v právu českém*, které vyčerpávajícím způsobem podávají informace o dobovém právu.⁹² Otázce právního postavení žen se pak věnovala Anděla Kozáková.⁹³ O rodinné právo poddaných se zpočátku zajímali hlavně regionální historici, např. Antonín Tomíček.⁹⁴ Důkladného zpracování se však dočkala v té době ještě aktuální otázka výminku, kterou zpracoval Cyril Horáček.⁹⁵

Završením výzkumu dědického práva a jeho uplatnění v praxi se stala publikace Vladimíra Procházky, která komplexně rozebírá pozemkové knihy založené v 16. a 17. století a analyzuje české majetkové a dědické právo.⁹⁶ Tato práce – podrobné heuristické zpracování a precizní výklad problematiky – se stala doposud nepřekonanou a je základním východiskem při výzkumu poddanské držby

⁸⁹ V rámci etnografického atlasu vyšly následující díly: Zdeněk MARTÍNEK (ed.), *Řemeslná, domácí a manufakturní výroba*, Praha 2000; Richard JEŘÁBEK – Eduard MAUR – Jaroslav ŠTIKA – Josef VAŘEKA, *Národopisné oblasti, kulturní areály, etnické a etnografické skupiny*, Praha 2004; Ivana EBELOVÁ – Jiří WOITSCH – Klára WOITSCHOVÁ, *Židovské obyvatelstvo v Čechách v letech 1792–1794*, Praha 2007.

⁹⁰ Stanislav BROUČEK – Richard JEŘÁBEK (edd.), *Lidová kultura. Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska*, Sv. 1 Biografická část, Sv. 2 Věcná část A–N, Sv. 3 Věcná část O–Ž, Praha 2007.

⁹¹ František BAHENSKÝ et al., *Velké dějiny zemí Koruny české – Lidová kultura*, Praha 2014.

⁹² Jan KAPRAS, *Majetkové právo manželské podle českého práva zemského*, Praha 1908; TÝŽ, *Poručenství nad sirotky v právu českém*, Praha 1904. Ze starších prací k tématu viz Jan Erazim WOCEL, *O staročeském dědickém právu*, Praha 1861; Karel KADLEC, *Rodinný nedíl čili záduhu v právu slovanském*, Praha 1898.

⁹³ Anděla KOZÁKOVÁ, *Právní postavení ženy v českém právu ženském*, Praha 1926.

⁹⁴ Antonín TOMÍČEK, *Rodinný nedíl v dědickém právu městském a na Litomyšlsku v 15. a 16. století*, ČL 9, 1900, 248–252; TÝŽ, *Otázka zákupu v Čechách*, ČDV 10, 1923, 133–136.

⁹⁵ Cyril HORÁČEK, *Výminek*, Praha 1900. Na Horáčka navázali další autoři, např. Jan KOUPAL, *Selský grunt a výměnek*, ČL 30, 1921, s. 241–247; Jaromír SEDLÁČEK, *Práva výměnku v dějinném vývoji*, Věstník Československého zemědělského muzea 19, 1942, s. 101–104. Nověji se problematice výměnku věnovali etnografové, např. Jarmila ŠTASTNÁ, *Výměnek a postavení hospodářů v západním podkrkonoší*, ČL 58, 1971, s. 283–290; Jaroslav KOZLÍK, *Výměnkářská otázka v Čechách v letech 1873–1912 na základě poznání výměnku ve vybraných obcích okresu Příbram*, Podbrdsko: sborník Státního okresního archivu v Příbrami, 7, 2000, s. 67–136.

⁹⁶ VI. PROCHÁZKA, *Česká poddanská nemovitost*. Z drobnějších statí k tématu viz TÝŽ, *K použití statistické metody při studiu poddanských poměrů v 16.–18. století*, PHS 4, 1958, s. 292–294; TÝŽ, *Trhová smlouva na poddanskou nemovitost v Čechách v 16. a 17. století*, SH 10, 1962, s. 93–144; TÝŽ, *Výbava a výměnek na české vesnici v 16. a 17. století*, ČL 49, 1962, 55–62.

v českých zemích. Byla rovněž impulzem pro studium rolnické rodiny v raném novověku.⁹⁷

Právní historici se však nezaměřovali pouze na otázku majetkového práva jako takového, ale rovněž na otázky manželství, resp. překážek, které bránily jeho vzniku. Otázkou vzniku manželství a rodiny v minulosti a politickým konsensem potřebným k uzavření sňatku se v 60. letech zabýval Jiří Klabouch.⁹⁸ Výsledky jeho výzkumu dokládají, že zrušení nevolnictví v roce 1781 neznamenal pro snoubence výraznou změnu, neboť nutný vrchnostenský konsens byl nahrazen povoleními politických a vojenských úřadů.

Důležitou problematikou, kterou právní historici řešili již od konce 19. století a v níž se názory autorů dodnes rozcházejí, je otázka zádruchy. Karel Kadlec ji charakterizoval jako skupinu společně hospodařících osob majících voleného zástupce, která se nakonec vyvinula v jakési majetkové společnosti.⁹⁹

Badatelsky přívětivým počinem se pak stalo ediční zpřístupňování vrchnostenských nařízení, která se vztahovala k venkovským usedlostem.¹⁰⁰ Právní postavení poddaných shrnul již v roce 1949 Kamil Krofta.¹⁰¹

Důležitým impulzem pro výzkum dějin rodiny a domácnosti se stala historická demografie. Tento „nový“ obor, který se konstituoval ve Francii a Velké Británii byl záhy přijat i u nás. Již v polovině 60. let vznikla skupina pro historickou demografii, kterou založil Václav Husa. Po jeho předčasné smrti vedla toto sdružení

⁹⁷ Z novějších prací k tématu výběrově viz Josef GRULICH, *Poddanská nemovitost a dědické právo na Tábořsku. Vřesecká rychta v letech 1625–1825*, JSH 65, 1996, s. 34–42; Jiří LANGR, *Vývoj dědického práva a rodinných forem. Lidová stavební kultura v československých Karpatech a přilehlých zemích*, Lidová kultura a současnost 7, Brno 1981, s. 193–211; Eduard MAUR, *Das bäuerliche Erbrecht und die Erbschaftspraxis in Böhmen im 16.–18. Jahrhundert*, HD 20, 1996, s. 93–118; Dana ŠTEFANOVÁ, *Die Erbschaftspraxis, das Ausgedinge und das Phänomen der „zweiten Leibeigenschaft“ in der nordböhmisches Dörfern der Herrschaft Frýdlant. Ein Beitrag zur Existenz der Familie unter obrigkeitlicher Einflussnahme (1650–1750)*, in: Erich Landsteiner – Franz X. Eder – Peter Feldbauer (edd.), *Wiener Wege der Sozialgeschichte. Themen – Wege – Vermittlungen*, Wien – Köln – Weimar 1997, s. 225–241; Alice VELKOVÁ, *Zásahy státu do vztahu mezi vrchností a poddanými a jejich dopad na vesnickou rodinu na přelomu 18. a 19. století*, ČNM – Řada historická 168, 1999, s. 53–73.

⁹⁸ Jiří KLABOUCH, *Politický konsens k manželství v Čechách*, Praha 1960; TÝŽ, *Manželství a rodina v minulosti*, Praha 1962. Z drobnějších studií viz TÝŽ, *Zvláštní manželské právo osob židovského vyznání*, PHS 5, 1959, s. 175–210; TÝŽ, *Manželství vojenských osob v právu kapitalistické společnosti*, PHS 6, 1960, s. 67–93. K otázce konsenzu nověji Eduard MAUR, *K demografickým aspektům tzv. druhého nevolnictví*, HD 8, 1983, s. 7–43; Blanka ŠTĚRBOVÁ, *Sňatečnost a sňatková migrace ve farnosti Střelské Hoštice v letech 1645–1980*, JSH 58, 1989, s. 125–136.

⁹⁹ K problematice zádruchy viz Josef PEKAŘ, *Ke sporu zádruhu staroslovanskou*, ČČH 6, 1900, s. 243–267, nověji Jan HORSKÝ, *Ältere Diskussion über die Zadruga und die Familienbesitzgemeinschaft in Böhmen und das heutige Studium der Familienstrukturen und Familientypen*, HD 17, 1993, s. 37–51.

¹⁰⁰ Josef KALOUSEK, *Řády selské a instrukce hospodářské 1350–1626*, AČ 22, 1905.

¹⁰¹ Kamil KROFTA, *Dějiny selského stavu*, Praha 1949; nověji Tomáš KNOZ, *Poddaný v právních normativních pramenech předbělohorské Moravy*, ČMM 111, 1992, s. 99–135.

historiků a demografů, které se později transformovalo v Komisi pro historickou demografii, Pavla Horská. Bezprostředně poté, v roce 1967, začala komise vydávat periodikum *Historická demografie*,¹⁰² které se řadí mezi jedno z prvních podobně zaměřených časopisů v Evropě (francouzské *Annales de démographie historique* začaly vycházet o dva roky dříve).

Prvotním komplexním dílem, které představuje významný pokus o ucelené zhodnocení populačního vývoje českých zemí, se stala publikace Ludmily Kárníkové postihující období od poloviny 18. století do počátku první světové války.¹⁰³ Do poloviny 60. let se badatelé zabývali především zjišťováním, resp. odhadem počtu obyvatel.¹⁰⁴

Základem pro historickodemografický výzkum je samozřejmě kvalitní pramenná základna. Ta je v našem prostředí velmi rozsáhlá a poskytuje několik v evropském kontextu ojedinělých pramenů (poddanské seznamy, soupisy obyvatelstva), které je možné využít pro studium raného novověku. Pro výzkum rodinných struktur se jako první pramen nabízel soupis obyvatel podle víry z roku 1651.¹⁰⁵ Rozsáhlou analýzu provedl na počátku 70. let Eduard Maur, zájem o tento pramen a jeho výpovědní hodnotu však neutichá dodnes.¹⁰⁶

¹⁰² Více viz Eduard MAUR, *Zamyšlení nad 31 svazky ročenky Historická demografie*, in: Sborník příspěvků XXXVIII. konference České demografické společnosti „Padesát let časopisu Demografie“, Praha 21.–22. května 2008, s. 115–119 (CD-ROM, příloha čas. Demografie, 51, 2009, č. 1).

¹⁰³ Ludmila KÁRNÍKOVÁ, *Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754–1914*, Praha 1965. Autorka do značné míry navázala na starší práci Otto PLACHT, *Lidnatost a společenská skladba českého státu v 16.–18. století*, Praha 1957.

¹⁰⁴ Více viz Václav DAVÍDEK, *Statistické příspěvky o osídlení a zalidnění české země v 16. a 17. století*, Demografie 7, 1965, s. 128–143; TÝŽ, *Statistické příspěvky o demografii české země v 18. století a do poloviny 19. století*, Demografie 9, 1967, s. 142–154, 250–259; František DVOŘÁČEK, *Soupisy obyvatelstva v Čechách, na Moravě a ve Slezsku v letech 1754–1921*, Praha 1926; František GABRIEL, *Lidnatost Čech na počátku 18. století*, Demografie 9, 1967, s. 241–249, 343–348; Eduard MAUR, *Historické zprávy o lidnatosti Čech a jejich hodnota*, HD 5, 1971, s. 15–37; Václav SEKERA (ed.), *Obyvatelstvo českých zemí v letech 1754–1918*, I–II, Praha 1978; Tomáš TĚMÍN – Vladimír TĚMÍN, *K otázce historického vývoje počtu obyvatel Čech*, Demografie 16, 1974, s. 250–256.

¹⁰⁵ Od roku 1992 dochází k postupnému edičnímu zpracování pramene.

¹⁰⁶ Eduard MAUR, *Problémy demografické struktury Čech v polovině 17. století*, ČsČH 19, 1971, s. 839–870. Okruh témat se od 80. let začal výrazně rozšiřovat, mezi ty hlavní patří struktura domácností, existence čeledi, čelední služby a postavení podruhů. Více viz Markus CERMAN – Sheilagh C. OGILVIE, *The Bohemian Census of 1651 and the Position of Inmates*, Social History 28, 1995, s. 333–346; Eliška ČÁNOVÁ, *Soupis poddaných podle víry a studium historické rodiny*, Archivní časopis 42, 1992, 28–34; TÁŽ, *Složení domácností v Čechách v roce 1651*, HD 16, 1992, s. 63–66; Josef GRULICH – Hermann ZEITLHOFER, *Lebensformen und soziale Muster in Südböhmen im 16. und 17. Jahrhundert*, JSH 66–67, 1997–1998; s. 26–50; Jan HORSKÝ, *Príspevek ke studiu rodinných struktur v Čechách v 16. století (sonda panství Třeboň)*, JSH 62, 1993, s. 50–56; Jan HORSKÝ – Miloš SLÁDEK, *Rodinné, sociální a demografické poměry v poddanských vsích na panství Třeboň v letech 1586 a 1651*, HD 17, 1993, s. 71–109; E. MAUR, *Čeled' a tovaryši*; TÝŽ, *Das Gesinde in Böhmen nach dem Soupis poddaných podle víry aus dem Jahre 1651*, in: Markus Cerman – Hermann Zeitlhofer (edd.), *Soziale Strukturen in Böhmen. Ein regionaler Vergleich von Wirtschaft und Gesellschaft in Gutsherrschaften, 16.–19. Jahrhundert*, Wien 2002, s. 111–125; Markéta SELIGOVÁ, *Príspevek ke studiu rodinných*

Zájem historických demografů se od 70. let soustředil na otázky přirozené měny, vývoje početnosti populace a její struktury. Výzkum nebyl zaměřen pouze lokálně, postupně byly prezentovány i výsledky studia populačního vývoje po rozsáhlejší územní celky.¹⁰⁷

Od konce 80. let 20. století se historická demografie začala více sblížovat s dalšími vědními obory a přiklonila se k interdisciplinárnímu přístupu. S využitím poznatků z etnologie, kulturní antropologie či sociologie se historičtí demografové začali více přibližovat k výzkumu sociálních dějin.¹⁰⁸ Diskuze ohledně sňatkových vzorců a typologie domácností podle Petra Lasletta nezůstala v našem prostředí bez odezvy. Ačkoliv výzkum domácností probíhal v českém prostředí v podstatě souběžně se zahraničním, etnografové zaměřující se na tuto problematiku se zabývali spíše každodenním životem než otázkami návaznosti sociálních a ekonomických aspektů na utváření rodinných struktur.

Počátek 90. let přinesl badatelům lepší podmínky k výzkumu rodiny a domácnosti a možnosti širší zahraniční spolupráce. Částečná izolace a omezená možnost seznámení se s aktuálním směřováním výzkumu byla sice značnou nevýhodou,¹⁰⁹ na straně druhé však dochované množství a různorodost archivních materiálů a stejně tak výsledky starších etnografických a genealogických studií se staly kvalitní základnou pro další výzkum. První historickodemografickou prací, která byla publikována již v roce 1990, se stala monografie *Dětství, rodina a stáří v dějinách Evropy* reflektující rozsáhlý časový úsek od pravěku do 20. století a zabývající se

struktur v Čechách v polovině 17. století (panství Děčín – sonda), HD 17, 1993, s. 111–130. Nejnověji Alexander KLEIN – Sheilagh C. OGILVIE, *Occupational structure in the Czech lands under the second serfdom*, *Economic History Review* 69, 2016, vol. 2, s. 493–521.

¹⁰⁷ Pavla HORSKÁ – Eduard MAUR (edd.), *Dlouhodobé populační trendy na území ČSR (předstatistické období)*, Praha 1981; Petr JANČÁREK, *Populační vývoj českých zemí v předbělohorském období a problematika jeho studia*, HD 12, 1987, s. 125–136; nověji Lumír DOKOUPIL – Ludmila FIALOVÁ – Eduard MAUR – Ludmila NESLÁDKOVÁ, *Přirozená měna obyvatelstva českých zemí v 17. a 18. století*, Praha 1999; Vladimír SRB, *1000 let obyvatelstva českých zemí*, Praha 2004.

¹⁰⁸ K tomuto procesu více viz J. GRULICH, *Historická demografie a dějiny rodiny*; J. HORSKÝ, *Historická demografie a nové metodické pohledy*; Zdeněk R. NEŠPOR, *Dvojitý život historické antropologie. Interdisciplinární (ne)porozumění mezi historiky, sociology a sociálními antropology*, *Dějiny – Teorie – Kritika* 2, 2005, s. 87–104; Alena ŠIMŮNKOVÁ, *Ke vztahu historiografie a antropologie: perspektivy aplikování antropologických přístupů*, ČL 82, 1995, s. 99–112. Nověji Alice VELKOVÁ, *Metodické přístupy v českém historicko-demografickém výzkumu v posledních 20 letech*, in: Hanna Kurowska (ed.), *Przemiany demograficzne Europy Środkowej w czasach nowożytnych*, Zielona Góra 2010, s. 51–57.

¹⁰⁹ Základní poznatky a metody byly prezentovány především Pavlou Horskou, viz Pavla HORSKÁ, *Vliv počátku samostatné výdělečné činnosti žen na vývoj rodiny*, ČL 70, 1983, s. 223–228; TÁŽ, *K historickému modelu středoevropské rodiny*, *Demografie* 31, 1989, s. 137–143.

situací napříč Evropou.¹¹⁰ Publikace je navíc pojatá popularizačně, což pomohlo rozšířit řady zájemců.

V průběhu 90. let pokračoval rovněž zájem badatelů o populační otázky. Tato doba dala vzniknout několika významným projektům, které osvětlily vývoj přirozené měny v 17. a 18. století.¹¹¹ Výsledky výzkumu byly dále zpracovány v publikaci shrnující dosavadní poznatky o dějinách obyvatelstva v českých zemích od pravěku do poloviny 90. let 20. století.¹¹² Kromě základních demografických aspektů se zde autoři zaměřili na sociální strukturu, vznik moderní rodiny a urbanizaci. Poslední jmenované téma se pak stalo náplní další syntetické práce *Zrod velkoměsta*, která reprezentuje mezioborový přístup ve výzkumu dané problematiky.¹¹³

Významným podnětem, který na dlouhá léta ovlivnil bádání o rodině a udával jeho směr, byl mezinárodní projekt *Soziale Strukturen in Böhmen – Ein regionaler Vergleich von Wirtschaft und Gesellschaft in Gutsherrschaften 16.–19. Jahrhundert*. Pracovní tým složený z již uznávaných historiků a mladých začínajících badatelů vedli Michael Mitterauer a Markus Cerman. Výzkum probíhající ve dvou etapách (přípravná fáze 1992–1996, výzkumná 1996–1999) se zaměřil na studium venkovské rodiny v raném novověku.¹¹⁴ Práce byla postavena na zkoumání rozsáhlé pramenné základny, která vycházela ze státní, vrchnostenské i církevní provenience (katastry, pozemkové knihy, urbáře, soupisy poddaných, církevní matriky). Tento výzkum sociální struktury obyvatelstva se stal základním impulzem k dalšímu bádání, které se snaží postihnout sociální vývoj venkovské společnosti.

Problematiku dějin rodiny je možné rozdělit do několika okruhů. Prvním z nich je samotná typologie rodin v českých zemích v období raného novověku.

¹¹⁰ Autoři v ní navíc prezentovali metody zpracování historickodemografických dat a zároveň uvedli hlavní badatelská centra a jejich nejvýznamnější představitele. Více viz Pavla HORSKÁ – Milan KUČERA – Eduard MAUR – Milan STLOUKAL, *Dětství, rodina a stáří v dějinách Evropy*, Praha 1990.

¹¹¹ Projekty řešené v letech 1991–1993 a 1996–1999 zaštiťovala Ludmila Fialová. Výzkum byl postaven na zpracování matriční evidence 43, resp. 190 farností z Čech, Moravy a Slezska. Výstupem se stala publikace L. DOKOUPIL – L. FIALOVÁ – E. MAUR – L. NESLÁDKOVÁ, *Přirozená měna*.

¹¹² Ludmila FIALOVÁ et al., *Dějiny obyvatelstva českých zemí*, Praha 1996¹, 1998².

¹¹³ Pavla HORSKÁ – Eduard MAUR – Jiří MUSIL, *Zrod velkoměsta. Urbanizace českých zemí a Evropa*, Praha 2002.

¹¹⁴ K projektu více viz Markus CERMAN, *Das Projekt „Soziale Strukturen in Böhmen 16.–19. Jahrhundert*, in: Prager Wirtschafts- und sozialhistorische Mitteilungen 5, Praha 1999, s. 185–203; Markus CERMAN – Lenka MATUŠÍKOVÁ – Hermann ZEITLHOFER, *Rozbor pramenů s použitím počítače: projekt „Sociální struktury v Čechách*, Archivní časopis 49, 1999, s. 107–128, 171–190; Markus CERMAN – Eduard MAUR, *Proměny vesnických sociálních struktur v Čechách 1650–1750*, ČČH 98, 2000, s. 737–774, zde s. 770–772.; Markus CERMAN – Hermann ZEITLHOFER (edd.), *Soziale Strukturen in Böhmen in der Frühen Neuzeit*, Wien – München 2002; Dana ŠTEFANOVÁ, *Workshop „Soziale Strukturen in Böhmen“*, HD 19, 1995, s. 207–209.

Dosavadní výzkum přiřazuje rodinu v českých zemích k západoevropskému typu utváření rodiny, který se vyznačuje vyšším sňatkovým věkem, příklonem k nukleární rodině¹¹⁵ a zapojením čeledi.¹¹⁶ Druhým směrem bádání se stal výzkum utváření rodiny v návaznosti na praktikované dědické právo¹¹⁷ a následně otázku transferu majetku v rodině.¹¹⁸ V návaznosti na výše uvedené se badatelé zaměřili na otázku rodinné strategie při uzavírání sňatku, s čímž úzce souvisí výzkum sňatečnosti a sňatkové migrace.¹¹⁹ Zajímavou a do jisté míry samostatnou problematikou je rozdílné reprodukční chování obyvatel s odlišnou kulturou.¹²⁰

Velkým tematickým okruhem je otázka životních a rodinných cyklů, která se stala předmětem bádání mladých historiků, kteří se podíleli na projektu *Soziale Strukturen in Böhmen* a jejichž práce se staly inspirací pro další generaci

¹¹⁵ J. HORSKÝ – M. SELIGOVÁ, *Rodina našich předků*; J. GRULICH, *Populační vývoj*, s. 240–253.

¹¹⁶ Eduard MAUR, *Das Gesinde in Böhmen in der frühen Neuzeit*, in: Antoinette Fauve-Chamoux – Ludmila Fialová (edd.), *Le phénomène de la domesticité en Europe, XVIe–XXe siècles*, Praha 1997, s. 75–94; TÝŽ, *Čeled' a tovaryši v Čechách*; Alice VELKOVÁ, *Složení domácnosti a problematika čelední služby na panství Štáhlavy počátkem 19. století*, in: Marie Koldinská – Alice Velková, *Historik zapomenutých dějin. Sborník příspěvků věnovaných prof. Eduardu Maurovi*, Praha 2003, s. 140–161; nověji Jan KOTOUS, „Čelední d'ábel“ – rukověť námezdné pracujících z 16. století, *PHS* 40, 2009, s. 411–424; L. NEKVAPIL, *Čeled' ve východních Čechách*.

¹¹⁷ J. GRULICH, *Poddanská nemovitost a dědické právo*; TÝŽ, *Besitztransfer und regionale Mobilität der untertänigen Bevölkerung (Südböhmen 16.–18. Jahrhundert)*, in: Markus Cerman – Robert Luft (edd.), *Untertanen, Herrschaft und Staat in Böhmen und im „Alten Reich“*, München 2005, s. 127–151; E. MAUR, *Das bäuerliche Erbrecht*; Dana ŠTEFANOVÁ, *Erbschaftspraxis, Besitztransfer und Handlungsspielräume von Untertanen in der Gutsherrschaft. Die Herrschaft Frýdlant in Nordböhmen 1558–1750*, Wien – Stuttgart 2009; Alice VELKOVÁ, *Der Besitztransfer untertäniger Anwesen in Štáhlavy im 18. und in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts*, in: M. Cerman – H. Zeitlhofer (edd.), *Soziale Strukturen*, s. 228–239. Nejnověji Hermann ZEITLHOFER, *Besitzwechsel und sozialer Wandel. Lebensläufe und sozioökonomische Entwicklungen im südlichen Böhmerwald 1640–1840*, Wien – Köln – Weimar 2014.

¹¹⁸ Josef GRULICH, *Převody poddanských nemovitostí a migrace obyvatelstva na jihu Čech. Situace na Chýnovsku v druhé polovině 17. a 18. století*, in: *Studie k sociálním dějinám*, Kutná Hora 2001, s. 117–136; Jiří KOUMAR, „Má doplaceno a žádnému nic nedluží.“ *Finanční aspekty majetkového transferu poddanské nemovitosti na mělnickém panství v 17. století*, *Ústecký sborník historický*, 2011, s. 7–43; Alice VELKOVÁ, *Krutá vrchnost, ubozí poddaní? Proměny venkovské rodiny a společnosti v 18. a první polovině 19. století na příkladu západočeského panství Štáhlavy*, Praha 2009. K tématu pozůstalostní agendy více viz Radek LIPOVSKI, *Lidé poddanských měst Frýdku a Místku na sklonku tradiční společnosti (1700–1850)*, Ostrava 2013.

¹¹⁹ K otázce rodinných strategií více viz Alice KLÁŠTERSKÁ -VELKOVÁ, *Výběr partnera a sňatkový věk dědiců venkovských usedlostí na Štáhlavsku a jejich sourozenců v 18. a na počátku 19. století*, *HD* 22, 1998, s. 145–168; TÁŽ, *Svatební smlouvy ve venkovském prostředí v 1. polovině 19. století*, in: *Oznamuje se láskám našim... aneb svatby a svatební zvyky v českých zemích v průběhu staletí. Sborník z konference konané 13.–14. září 2007 ve Východočeském muzeu v Pardubicích*, Pardubice 2007, s. 75–86; TÁŽ, *Proměna v chápání majetkových zájmů v rodinách držitelů venkovských usedlostí v letech 1650–1850*, in: *Rodina a domácnost v 16.–20. století*, Praha 2010, s. 51–68. Nověji Markéta SKOŘEPOVÁ – Josef GRULICH, *Rodinná kontinuita a venkovské hospodářství. Držba poddanských usedlostí v 17. až 19. století jako historiografický problém*, *ČČH* 113, 2015, č. 1, s. 50–75. Výzkum sňatečnosti byl prováděn samostatně již před otevřením otázky utváření rodiny v minulosti, z novějších prací viz Markéta SELIGOVÁ, *Sňatečnost na severočeském panství Horní Police v první polovině 18. století. K možnostem odhadu míry sňatečnosti v předstatistickém období*, *HD* 29, 2005, s. 29–52.

¹²⁰ Ludmila NESLÁDKOVÁ, *Reprodukce kulturně odlišných skupin obyvatelstva jižní Moravy v novověku na příkladu křesťanů a židů*, Praha 2003.

historiků.¹²¹ Pokud se zaměříme na jednotlivé životní fáze, palčivou otázkou se bezpochyby stal podzim života jednotlivce a jeho případná úloha v rámci domácnosti.¹²²

Samostatnou problematikou se pak stala migrace obyvatelstva, jejíž výzkum navázal na evropský směr bádání. Speciální seminář, který se uskutečnil v roce 2005, byl impulzem pro intenzivní zkoumání tohoto problému.¹²³ Na uvedené setkání odborníků navázal o dva roky později další zajímavý seminář týkající se rodiny a domácnosti v období 16.–20. století.¹²⁴

V posledních letech se historičtí demografové stále více zaměřují na genderové aspekty výzkumu. Zájem o ženy, které se ať už svou vinou či životní tragédií dostaly do znevýhodněné situace, rozhodně neutichá – vdovy, svobodné matky, ženy na okraji společnosti, to jsou nejaktuálnější témata výzkumu. Primární vhled do problematiky venkovských žen a jejich možných rolí v rámci rodiny a domácnosti¹²⁵ přinesla Alice Velková, která se rovněž zaměřuje na svobodné

¹²¹ Josef GRULICH, *Lebensläufe sed Untertanen in Südböhmen im 17. und 18. Jahrhundert (am Beispiel der Herrschaft Chýnov)*, in: M. Cerman – H. Zeitlhofer (edd.), *Soziale Strukturen*, s. 192–205; TÝŽ, *Populační vývoj*; A. VELKOVÁ, *Krutá vrchnost; TÁŽ, Familie und Besitzinteressen. Veränderungen in der Wahrung des Familieninteresses in der ländlichen Gesellschaft Böhmens im 18. und beginnenden 19. Jahrhundert*, in: Inken Schmidt-Voges (edd.), *Ehe – Haus – Familie. Soziale Institutionen im Wandel 1750–1850*, Köln 2010, s. 121–141; TÁŽ, *The Role of the Manor in Property Transfers of Serf Holding in Bohemia in the Period of the „Second Serfdom“*, *Social History* 37, 2012, s. 501–521. Nejnověji Markéta PRAŽÁKOVÁ SELIGOVÁ, *Život poddaných v 18. století: osud, nebo volba?*, Praha 2015.

¹²² Markus CERMAN – Dana ŠTEFANOVÁ, *Lebensunterhalt und Erwerb im Alter in ländlichen Gesellschaften der frühen Neuzeit*, in: M. Koldinská – A. Velková, *Historik*, s. 83–101; Josef GRULICH, *Das ländliche Ausgedinge in der Frühen Neuzeit. Ein Beitrag zur Problematik der Wahrnehmungen sozialer Kategorien im 17. und 18. Jahrhundert*, in: Václav Bůžek – Dana Štefanová (edd.), *Menschen – Handlungen – Strukturen. Historisch-anthropologische Zugangsweisen in den Geschichtswissenschaften*, *Opera historica* 9, České Budějovice 2001, s. 343–369; Dana ŠTEFANOVÁ – Hermann ZEITLHOFER, *Alter und Generationsbeziehungen in Böhmen. Zum Ausgedinge in nord- und südböhmischen Dörfern*, in: Josef Ehmer – Peter Gutschner (edd.), *Das Alter im Spiel der Generationen*, Wien – Köln – Weimar 2000, s. 231–258; Alice VELKOVÁ, *Fenomén stáří ve venkovské společnosti na přelomu 18. a 19. století*, in: *Studie k sociálním dějinám*, Kutná Hora 2001, s. 145–156.

¹²³ Výstupem se stalo supplementum *Historické demografie* 30, viz Eduard MAUR – Josef GRULICH (edd.), *Dějiny migrací v českých zemích v novověku*, Praha 2006. Nověji k této problematice Josef GRULICH, *Motivace migrací a mobility venkovského obyvatelstva na jihu Čech v 17. a 18. století*, *Opera historica* 12, 2007, s. 255–290; TÝŽ, *Migrace městského a vesnického obyvatelstva: farnost České Budějovice 1750–1824*, České Budějovice 2013.

¹²⁴ Eduard MAUR – Alice VELKOVÁ (edd.), *Rodina a domácnost v 16.–20. století*, Praha 2010.

¹²⁵ Markéta SKOŘEPOVÁ, *Uzavření nového manželství jako životní strategie ovdovělých venkovských žen (panství Nový Rychnov, 1. polovina 19. století)*, *Zpravodaj Historického klubu* 20, 2009, č. 1–2, s. 7–30; Tereza SIGLOVÁ, *Siroťci a vdovy v městečku Dašicích v letech 1563–1618*, *VěSH* 11, 2002, s. 3–40; Dana ŠTEFANOVÁ, *Vdovy v raném novověku. Studie k právnímu postavení a jednání "viditelných" žen na příkladu praxe panství Frýdlant v severních Čechách mezi léta 1550–1750*, Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity 51 - Řada historická (C) 51, 2004, s. 49–69; Alice VELKOVÁ, *Sebevědomé, nebo zoufalé? Vdovy hospodařící na venkovských usedlostech v první polovině 19. století*, in: *Reflexe a sebereflexe ženy v české národní elitě 2. poloviny 19. století: sborník příspěvků z konference uspořádané ve dnech 23.–24. listopadu 2006*, Praha 2007, s. 321–340; TÁŽ, *Staré ženy ve venkovské společnosti na*

matky a jejich nemanželské děti.¹²⁶ Ve výzkumu vdovství jako takového a fungování neúplných rodin na ní v posledních letech navázala Markéta Skořepová, která se dlouhodobě zaměřuje na oblast Nového Rychnova.¹²⁷

Otázek rodiny a domácnosti v 19. a 20. století se dnes ve svých pracích dotýká Alice Velková či Markéta Skořepová, jejich výzkum však zpravidla končí v polovině 19. století. Intenzivněji se tomuto období věnovala Pavla Horská a Ludmila Fialová.¹²⁸ Rozsáhlý výzkum je v současné době prováděn na ostravském pracovišti,¹²⁹ kde se historici a historičti demografové zaměřují na sociální vývoj ostravské průmyslové oblasti a proměnu židovských rodin.¹³⁰ Obecně však

přelomu 18. a 19. století, in: Vetché stáří, nebo zralý věk moudrosti? Sborník příspěvků z 28. ročníku symposia k problematice 19. století, Praha 2009, s. 204–224.

¹²⁶ K problematice nemanželských dětí výběrově viz Vanda MAREŠOVÁ, *Sonda do problematiky nemanželských dětí na základě výzkumu církevních matrik v letech 1785–1873 na panství Kostelec nad Černými Lesy*, in: Pontes ad fontes: církevní dějiny ve světle pomocných věd historických a příbuzných oborů, Hradec Králové 2011, s. 220–231; Alice VELKOVÁ, *Nemanželské děti ve venkovské společnosti na přelomu 18. a 19. století*, in: Dítě a dětství napříč staletími. 2. Pardubické bienále. 4.–5. dubna 2002, Pardubice 2003, s. 205–227; Nejnověji Eliška CHADIMOVÁ, *Nemanželské děti v Poličce ve druhé polovině 19. století*, HD 40, 2016, č. 2, s. 199–225; Barbora MAŇÁKOVÁ, *"Padlé" plzeňské ženy v 19. století*, Bohemiae Occidentalis historica 1, 2015, č. 2, s. 56–79; Alice VELKOVÁ, *Unmarried mothers in pre-industrial Bohemian rural society—example of the Štáhlavy domain 1741–1830*, HD 40, 2016, č. 2, s. 179–199.

¹²⁷ Markéta SKOŘEPOVÁ, *Stereotypy vdovství a vdovectví v tradiční venkovské společnosti*, in: Utváření identity ve vrstvách paměti, České Budějovice 2011, s. 283–321; TÁŽ, *Vdovství v tradiční venkovské společnosti (přehled bádání)*, HD 35, 2011, č. 1, s. 1–31. Nověji Alexandra KHADKA, *Zájem evropské historiografie o postavení vdov ve společnosti*, in: X. sjezd českých historiků: Ostrava, 14.–16. 9. 2011. Svazek 4, Ostrava 2015, s. 177–194.

¹²⁸ Pavla HORSKÁ, *Poměr církvi k manželství a rodině v Čechách 19. století*, in: Bůh a bohové: církev, náboženství a spiritualita v českém 19. století. Sborník příspěvků z 22. ročníku symposia k problematice 19. století, Plzeň, 7.–9. března 2002, Praha 2003, s. 84–89; TÁŽ, *Rodinná skupina v Československu očima historické demografie*, HD 16, 1992, s. 57–61; TÁŽ, *Umělé přerušování těhotenství pohledem historické demografie*, HD 27, 2003, s. 225–242; Ludmila FIALOVÁ, *Příspěvek k možnostem studia sňatečnosti v českých zemích za demografické revoluce*, HD 9, 1985, s. 89–122; TÁŽ, *Sňatečnost v České republice v letech 1870–1989 z pohledu demografie*, in: Oznamuje se láskám našim..., s. 13–22; TÁŽ, *Trendy ve sňatkovém chování obyvatelstva České republiky ve 20. století*, Demografie 48, 2006, č. 2, s. 97–108. K tématu rodiny v 19. a 20. století v evropském kontextu více viz Andreas GESTRICH, *Geschichte der Familie im 19. und 20. Jahrhundert*, München 1999.

¹²⁹ Radek LIPOVSKI, *Centrum pro hospodářské a sociální dějiny při Filozofické fakultě Ostravské univerzity*, Demografie 51, 2009, č. 2, s. 141–142.

¹³⁰ Lumír DOKOUPIL – Ludmila NESLÁDKOVÁ, *Proměny životního stylu rodin a domácností vítkovické židovské minority v etapě vytváření industriální společnosti na Ostravsku (1869–1930)*, SPFFOU 153, 1995, č. 3, s. 45–59; Martin JEMELKA, *Na kolonii. Život v hornické kolonii dolu Šalamoun v Moravské Ostravě do začátku socialistické urbanizace*, Ostrava 2007; TÝŽ, *Populační vývoj hutnické kolonie na Albertově (Verdunské) ulici ve Vítkovicích (1890–1930)*, Sborník prací Filozofické fakulty Ostravské univerzity - Historica 12, 2005, s. 85–100; TÝŽ, *Rodina a domácnost v dělnické kolonii na Ostravsku (1890–1930)*, in: E. MAUR – A. VELKOVÁ (edd.), *Rodina a domácnost*, s. 111–128. K problematice židovských rodin více viz Lumír DOKOUPIL – Ludmila NESLÁDKOVÁ, *Proměny reprodukce kulturně odlišných populací ve Slezsku za modernizace*, in: X. sjezd českých historiků: Ostrava, 14.–16. 9. 2011. Svazek 6, Ostrava 2015, s. 245–252; Ludmila NESLÁDKOVÁ, *Moravské židovské rodiny, jejich typologie a biologické předpoklady ve druhé polovině 19. století do roku 1918*, in: Židé a Morava. Sborník z konference konané 15. listopadu 2000 v Muzeu Kroměřížska, Kroměříž 2001 s. 47–56; TÁŽ, *Židé, muži, ženy a děti na Moravě v etapě plné emancipace do konce trvání rakouského mocnářství*, in: Milý Bore-: profesoru Ctiboru Nečasovi k jeho sedmdesátým narozeninám věnují přátelé,

můžeme říci, že i pro období 19. a počátku 20. století jsou nejvíce řešeny otázky spojené se sňatečností, rodinnými strategiemi či čelední službou.¹³¹

Výše uvedený přehled nastiňuje základní vývoj bádání o rodině a domácnosti v českých zemích. Těžiště výzkumu je v období novověku, což je samozřejmě dáno i kvalitní a rozsáhlou pramennou základnou, kterou může badatel využít. Primárně se zájem soustřeďuje na studium venkovské, příp. městské společnosti.¹³² Problematika šlechtického prostředí, resp. demografie šlechty obecně, zůstává téměř neřešena, což je značný deficit českého historickodemografického výzkumu.¹³³ Obdobně je tomu v případě období středověku, nicméně zde je mnohem výrazněji studium ovlivněno omezenou pramennou základnou.

Výzkum dějin rodiny a domácnosti, rodinných strategií, životních cyklů, otázka převodu majetku, postavení svobodných matek a jejich dětí, podzim života jednotlivce a jeho uplatnění v rámci domácnosti, to vše jsou témata, která již několik let nalézáme v české historiografii. Nově se k nim přidává i problematika fungování neúplných rodin a životní perspektivy osiřelých dětí. Pro pochopení fungování rodiny a domácnosti v minulosti, rozšíření znalostí o životních a rodinných cyklech a případnou rekonstrukci osudů obyvatel vybraných lokalit, která by nám lépe dokreslila každodenní život v příbuzenském společenství, je však před námi ještě mnoho let studia.

kolegové a žáci, Brno 2003 s. 259–266; TÁŽ, *Vývoj rodiny v Evropě a českých zemích od poloviny 19. století do současnosti z pohledu demografie*, in: Sociálně a národnostně smíšená rodina v českých zemích a ve střední Evropě od druhé poloviny 19. století do současnosti. Sborník z mezinárodní vědecké konference konané ve dnech 21. a 22. října ve Slezském ústavu Slezského zemského muzea v Opavě, Opava 2003, s. 11–19.

¹³¹ Lumír DOKOUPIL – Ludmila NESLÁDKOVÁ – Radek LIPOVSKI, *Přirozená reprodukce obyvatelstva Rakouského Slezska a severovýchodní Moravy v etapě modernizace od 80. let 19. století do první světové války*, *Historica: Revue pro historii a příbuzné vědy* 1, 2010, č. 1, s. 55–79; Ludmila FIALOVÁ, *Domácí služebnictvo v českých zemích na přelomu 19. a 20. století ve světle statistik*, HD 26, 2002, s. 147–166; TÁŽ, *Sňatečnost obyvatelstva v Českých zemích v 19. století*, in: Studie k sociálním dějinám 19. století, Opava 1997, s. 45–58; Alexandra KHADKA, *Vývoj sňatečnosti ve farnosti Libčany v „dlouhém“ 19. století (1785–1914)*, HD 34, 2010, č. 2, s. 114–175; Radek LIPOVSKI, *Sňatky obyvatel města Frýdku v průběhu 17.–19. století*, Sborník Státního okresního archivu ve Frýdku-Místku 6, 2005, s. 19–45. V současné době se více otevírá i otázka nemanželských dětí a jejich případná legitimizace v 2. pol. 19. století, vice viz E. CHADIMOVÁ, *Nemanželské děti v Poličce*.

¹³² Michaela HRUBÁ, *Zvonění na sv. Alžbětu. Odras norem a sociální praxe v životních strategiích měšťanek na prahu raného novověku*, Praha 2011.

¹³³ Téma prozatím otevřel pouze E. Maur, viz Eduard MAUR – Václav ŠTOREK, *K demografii české šlechty v 16. století (Hynek Krabice z Veitmile a jeho pět manželek)*, HD 26, 2002, s. 5–27.

1. 3. Protoindustrializace¹³⁴

Fenomén protoindustrializace je více než čtyřicet let diskutován hospodářskou a sociální historiografií. Přináší s sebou rozsáhlé teorie, revize a koncepty opakovaně podněcující badatelskou veřejnost.¹³⁵ Tento pojem zavedl na konci šedesátých let 20. století americký badatel Franklin F. Mendels, který se v rámci své disertační práce zaměřil na výzkum populačního vývoje Flander v 17. a 18. století. Protoindustrializaci chápal jako zapojení venkovských pracovních sil do domácké industrie pracující pro nadregionální trhy, které nebyly svázány cechovními omezeními. To vedlo k regionální diferenciaci a specializaci na oblasti vesnického řemesla a agrárního zemědělství.¹³⁶ Regiony, ve kterých během 16.–18. století docházelo k rozvoji rukodělné a manufakturní výroby, se mohly za určitých podmínek dále rozvinout a stát se centry industriální výroby. Základní podobnost protoindustriálních oblastí s oblastmi pozdější industriální výroby shledával Mendels v demografických aspektech a celkovém populačním vývoji. Při svém výzkumu Flander dospěl k závěru, že tento region byl stejně jako industriální oblasti charakteristický rychlým populačním růstem, který zapříčinilo dřívější hospodářské zabezpečení a tedy možné snížení věku snoubenců, čímž se prodlužovalo fertile období ženy a celkově se zvýšila natalita při zachování přibližně stejné hladiny mortality, jaká byla běžná v agrárních oblastech.

Původní hypotézu však později zrevidoval sám autor, který postupně svou koncepci upravil a zjednodušil.¹³⁷ Další výzkumy ho dovedly k závěru, že venkovská průmyslová expanze nemusí jednoznačně dokládat rozvoj

¹³⁴ Stať vychází z publikované studie, viz Šárka NEKVAPIL JIRÁSKOVÁ, *Protoindustrializace a možnosti studia populačního vývoje v oblasti severovýchodních Čech*, ČČH 113, 2015, č. 1, s. 27–49.

¹³⁵ Shrnutí výzkumu protoindustrializace do počátku 90. let 20. století viz Milan MYŠKA, *Protoindustrializace. Čtvrtstoletá bilance jednoho historiografického paradigmatu*, ČČH 92, 1994, č. 4, s. 759–774.

¹³⁶ Disertační práce byla v plném znění publikována až v roce 1981, viz Franklin Fritz MENDELS, *Industrialization and Population Pressure in Eighteenth-Century Flanders*, New York 1981; TÝŽ, *Proto-Industrialization: The First Phase of the Industrialization Process*, *Journal of Economic History* 32, 1972, s. 241–261; TÝŽ, *Proto-Industrialization: Theory and Reality. General Report*, in: *Eighth International Economic History Congress. A-Themes*, Budapest 1982, s. 69–107.

¹³⁷ Zároveň byla dosavadní hypotéza o přímé závislosti uzavřených manželství na konjunkturu oblastí zpochybněna v 90. letech minulého století Ch. Vandenbroekem, který na základě svého výzkumu Flander došel k naprosto opačnému jevu – stálému poklesu počtu obyvatel a vysokému počtu osob žijících v trvalém celibátu. Viz Christiaan VANDENBROEKE, *Proto-Industrialisierung in Flandern: ein kritischer Überblick*, in: Markus Cerman – Sheilagh C. Ogilvie (edd.), *Proto-Industrialisierung in Europa: industrielle Produktion vor dem Fabrikszeitalter*, Wien 1994, s. 113–128.

protoindustriální oblasti, dále se přiklonil k většímu významu měst při vzniku těchto specifických regionů a revidoval také svůj pohled na centralizované formy průmyslové výroby, kterým přiznal důležitou roli v rámci procesu protoindustrializace. Mendels chápal protoindustrializaci jako součást industrializačního procesu, resp. první fázi, na kterou přímo navazovala fáze tovární industrializace.

Zveřejnění této koncepce přineslo rozsáhlou diskuzi a kritiku. Problematice protoindustrializace se na počátku sedmdesátých let 20. století věnovali rovněž američtí historikové bratři Tylliové, kteří se zaměřili na transformaci venkovské ekonomiky. Podle nich se totiž za určitých hospodářských, technických a sociálních podmínek mohla přeměnit na průmyslovou ekonomiku představující počátky industrializace.¹³⁸

Impulzem k další diskuzi se stala kniha göttingenských badatelů *Industrialisierung vor der Industrialisierung*, vydaná v roce 1977.¹³⁹ Historici Peter Kriedte, Hans Medick a Jürgen Schlumbohm shrnuli na stránkách této práce dosavadní teorie a představili novou koncepci. Základ a zároveň hnací sílu procesu protoindustrializace spatřovali v dynamice vývoje populace, přičemž tato přechodná perioda mohla, ale nemusela vést k dalšímu rozvoji oblasti. Inspirativní byl především jejich pohled na důležitost nadnárodních trhů, úlohu měst ve sledovaném procesu či demografický režim.

Sporným bodem se pro mnohé historiky stala otázka produkce pro nadregionální a nadnárodní trhy. Autoři totiž považovali tyto trhy za hybatele procesu protoindustrializace a přikládali jim zásadní význam,¹⁴⁰ za což však byli odborníky velmi kritizováni. V protoindustriálních oblastech se sice utvořily vazby na síť lokálních, nadregionálních a nadnárodních trhů, které mohly urychlit proces industrializace, avšak tento vývoj byl ovlivněn mnoha dalšími faktory. Přebytek levné pracovní síly, který znamenal zpomalení modernizačního procesu (např. pomalé zavádění nových technologií), a ztráta odbytiště pro výrobky

¹³⁸ Charles TILLY – Richard TILLY, *Agenda for European Economic History in the 1970s*, Journal of Economic History 31, 1971, s. 184–198; Richard TILLY, *Kapital, Staat und sozialer Protest in der deutschen Industrialisierung*, Göttingen 1980.

¹³⁹ Peter KRIEDTE – Hans MEDICK – Jürgen SCHLUMBOHM, *Industrialisierung vor der Industrialisierung. Gewerbliche Warenproduktion auf dem Land in der Formationsperiode des Kapitalismus*, Göttingen 1977.

¹⁴⁰ *Tamtéž*, s. 87.

z protoindustriálních regionů mohly vést až k postupné deindustrializaci dané lokality.

Nejpodstatnější částí práce, resp. nového konceptu bylo vytvoření teoretického modelu reprodukčního chování populace v protoindustriální oblasti, jehož mechanismus spočíval ve fungování rodiny. S touto teorií přišel Hans Medick, který se opíral o skutečnost, že v těchto oblastech nebylo živobytí závislé na zděděné usedlosti, ale na vlastní práci, která vedla k samostatnosti mnohem dříve než například u obyvatel žijících v čistě zemědělských oblastech. S ohledem na tuto skutečnost by snoubenci mohli vstupovat do manželství v mnohem nižším věku a tedy dříve zakládat rodinu.¹⁴¹

Vzhledem k nízké výnosnosti polností a nedostatečně ohodnocené rukodělné výrobě se na uspokojování základních životních potřeb v protoindustriálních regionech muselo podílet co nejvíce členů rodiny. Tento systém mohl být dle autorů rozšířen pouze za předpokladu neustálého zvyšování počtu poddaných. Göttingenští badatelé souhlasili v otázkách populačního vývoje s Franklinem Mendelsem, tzn. se snižováním věku vstupu do manželství, které s sebou přineslo prodlužování doby fertility, zkrácením intervalu mezi jednotlivými porody, stagnací nebo jen mírným vzestupem mortality.

Diskuze následující po zveřejnění této systémové koncepce a další konkrétní výzkumy však tuto teorii zpochybnily. Nelze zcela odmítnout tezi, že protoindustrializace s sebou přinesla rychlý růst počtu obyvatel, vědecké výstupy především anglických historiků však dokazují, že snižování věku snoubenců a tím prodloužení aktivní fertility ženy je přinejmenším diskutabilní.¹⁴²

Protoindustriální regiony se za určitých podmínek mohly dále rozvinout do středisek industrializace, či se naopak tzv. deindustrializovat. V rámci své koncepce přišli göttingenští badatelé s teorií o čtyřech typech oblastí. Za první se jednalo o regiony, které se přeměnily v centra moderního průmyslu. Za druhé se lokality sice začaly přeměňovat, ale vývoj byl natolik problematický, plný krizí a stagnací, že mohl vést i k deindustrializaci (příkladem jsou např. Flandry či

¹⁴¹ Hans MEDICK, *The Proto-Industrial Family Economy: The Structural Function of Household and Family during the Transition from Peasant Society to Industrial Capitalism*, *Social History* 1, 1976, č. 2, s. 291–315.

¹⁴² Např. Pat HUDSON, *Proto-Industrialisierung in England*, in: M. Cerman – S. C. Ogilvie (edd.), *Proto-Industrialisierung in Europa*, s. 61–78. Autorka v podstatě navázala na kritiku z 80. let 20. století, kdy především angličtí historici vyvraceli teze o významu protoindustrializace jako hnací síle populačního vývoje. Viz E. A. WRIGLEY – R. S. SCHOFIELD, *The Population History of England*; David LEVINE (ed.), *Proletarianization and Family History*, Orlando 1984.

Slezsko). Za třetí se protoindustriální regiony postupně deindustrializovaly a, pokud se jednalo o oblasti s dobrými klimatickými podmínkami a kvalitní půdou, přeorientovaly na komerční zemědělství. Za čtvrté se původně protoindustriální regiony deindustrializovaly především kvůli ztrátě kontaktů s nadregionálními a nadnárodními trhy, oproti předchozímu typu se však oblasti vyznačovaly nekvalitní půdou, která nebyla schopná uživit tak velkou populaci a obyvatelé těchto lokalit se často stávali pracovními silami v nových průmyslových oblastech, což vedlo až k postupnému vyliďňování těchto regionů.¹⁴³

Problémem, na který Kriedte, Medick a Schlumbohm nebrali přílišný ohled, byly vývojové podmínky zemí, ve kterých se protoindustriální oblasti nacházely. Autoři totiž předpokládali, že protoindustrializace se mohla plně rozvinout pouze v regionech, ve kterých docházelo k rozpadu feudálního systému. Tento již nefungující systém neudržel aktivní úlohu vrchnosti, která byla ponechána osobám spojeným s nákladnickým systémem či manufakturami, které za tuto „pozici“ odváděly poplatky (tribut ve formě peněžitých dávek). Uvedená teze však narážela na fakt, že země, pro které byl charakteristický tzv. *gutswirtschaft*, mohly tento systém těžko akceptovat.

V devadesátých letech 20. století byly původní Mendelsův i systémový koncept göttingenských autorů již natolik diskutovány a kritizovány, že bylo nutné přikročit k určité mezibilanci a novému pohledu na danou problematiku.¹⁴⁴ Badatelé se zaměřili především na nejspornější momenty, jako jsou otázky změn v populačních zvyklostech, proměny sociálních struktur, které mohly být předpokladem, ale také výsledkem protoindustrializace, dále na vymezení rozdílů mezi ekonomickými a sociálními funkcemi domácího průmyslu v procesu protoindustrializace a v epoše továrního průmyslu.¹⁴⁵

Nejvýznamnějším příspěvkem k diskuzi o problematice protoindustrializace byl bezesporu soubor studií, jehož editory byli Markus Cerman a Sheilagh C.

¹⁴³ P. KRIEDTE – H. MEDICK – J. SCHLUMBOHM, *Industrialisierung*, s. 272–331.

¹⁴⁴ TÍŽ, *Socialgeschichte in der Erweiterung. Proto-Industrialisierung in der Verengung?*, *Geschichte und Gesellschaft* 18, 1992, s. 70–87, 231–255.

¹⁴⁵ K ekonomickým aspektům protoindustrializace viz Ulrich PFISTER, *Proto-industrielles Wachstum: ein theoretisches Modell*, *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte* 1998, č. 2, s. 21–48; nověji TÍŽ, *Craft Guilds, the Theory of the Firm, and Early Modern Proto-Industry*, in: Stephan R. Epstein – Maarten Prak (edd.), *Guilds, Innovation and the European Economy, 1400–1800*, Cambridge 2008, s. 25–51.

Ogilvie.¹⁴⁶ Dvanáct předních odborníků na problematiku protoindustrializace zde prezentovalo nejen zásadní otázky této velmi diskutované teorie, ale zároveň představilo konkrétní výsledky výzkumů pro některé evropské země. Studie Markuse Cermana, Sheilagh C. Ogilvie a Jürgena Schlumbohma shrnují nejen dosavadní výzkum a proměny teorie protoindustrializace, ale nabízejí i možnosti dalšího směřování této problematiky.¹⁴⁷

V roce 1997 vydalo trio göttingenských autorů studii *Eine Forschungslandschaft in Bewegung*, která upozornila na možná úskalí aplikace tohoto konceptu v rámci výzkumu.¹⁴⁸ Řada historiků se postupně začala odpoutávat od nadužívání pojmu „protoindustrializace“, který pomalu ztrácel původní význam, a zaměřila se na výzkum konkrétních lokalit. Jejich výstupy se nacházejí zpravidla na pomezí hospodářských a sociálních dějin, dějin řemesel, zemědělství či dějin rodiny. V devadesátých letech minulého století a na počátku 21. století badatelé aplikovali dosavadní protoindustrializační teorie na různé evropské regiony a jejich výzkum znamenal další podnět pro diskuzi o teoriích protoindustrializace.¹⁴⁹

V roce 2011 vyšel soubor jednadvaceti studijních textů pod názvem *Wirtschaft und Gesellschaft*, který reflektuje různé aspekty hospodářských a

¹⁴⁶ Markus CERMAN – Sheilagh C. OGILVIE (edd.), *Proto-Industrialisierung in Europa: industrielle Produktion vor dem Fabrikszeitalter*, Wien 1994.

¹⁴⁷ Markus CERMAN – Sheilagh C. OGILVIE, *Theorien der proto-Industrialisierung*, in: M. Cerman – S. C. Ogilvie (edd.), *Proto-Industrialisierung in Europa*, s. 9–22; Jürgen SCHLUMBOHM, „Proto-Industrialisierung“ als forschungsstrategisches Konzept und als Epochenbegriff – eine Zwischenbilanz, in: Tamtéž, s. 23–34.

¹⁴⁸ Peter KRIEDTE – Hans MEDICK – Jürgen SCHLUMBOHM, *Eine Forschungslandschaft in Bewegung. Die Proto-Industrialisierung am Ende des 20. Jahrhunderts*, Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte, 1998, č. 2, s. 9–20.

¹⁴⁹ Výběrově R. BECK, *Unterfinning*; Dietrich EBELING – Wolfgang MAGER (edd.), *Protoindustrie in der Region. Europäische Gewerbelandschaften vom 16. bis zum 19. Jahrhundert*, Bielefeld 1997; Axel FLÜGEL, *Kaufleute und Manufakturen in Bielefeld. Sozialer Wandel und wirtschaftliche Entwicklung im proto-industriellen Leinengewerbe von 1680 bis 1850*, Bielefeld 1993; Klaus GESTWA, *Proto-Industrialisierung in Rußland. Wirtschaft, Herrschaft und Kultur in Ivanovo und Pavlovo, 1741–1932*, Göttingen 1999; Mark HÄBERLEIN – Christof JEGGLE (edd.), *Vorindustrielles Gewerbe. Handwerkliche Produktion und Arbeitsbeziehungen in Mittelalter und früher Neuzeit*, Konstanz 2004; Peter KRIEDTE, *Eine Stadt am seidenen Faden. Haushalt, Hausindustrie und soziale Bewegung in Krefeld in der Mitte des 19. Jahrhunderts*, Göttingen 1991; H. MEDICK, *Weben und Überleben*; Sheilagh C. OGILVIE, *State Corporatism and Proto-Industry: the Württemberg Black Forest 1590–1797*, Cambridge 1997; Ulrich PFISTER, *Die Zürcher Fabriques. Protoindustrielles Wachstum vom 16. bis 18. Jahrhundert*, Zürich 1992; David Warren SABEAN, *Property, Production and Family in Neckarhausen 1700–1780*, Cambridge 1990; TÝŽ, *Kinship in Neckarhausen*; Jürgen SCHLUMBOHM, *Lebensläufe, Familien, Höfe*.

sociálních dějin Evropy za posledních tisíc let.¹⁵⁰ Tématu protoindustrializace se na stránkách sborníku věnoval Markus Cerman, který ve své stati revidoval původní koncepci. Vytknul jí především absenci zásadních činitelů pro přechod od agrární k industriální společnosti – cechů a manufaktur. Taktéž kritizoval teze o dopadu protoindustrializace na rodinu a celkový demografický vývoj.¹⁵¹ Autor však nezpochybnil teorii protoindustrializace jako takovou, ale upozornil (stejně jako Jürgen Schlumbohm)¹⁵² na nutnost oddělovat výzkum samotného konceptu od konkrétních empirických výstupů.

Nejnověji se studiem protoindustriálních oblastí zabývá britská historička Julie Marfany, která dlouhodobě zkoumá oblast Katalánska.¹⁵³ Ve svých pracích dokládá potřebu zachování protoindustriálního konceptu, avšak upozorňuje na nutnost změny náhledu na daný problém. Badatelka vyzývá k novému přístupu studia protoindustriálních regionů, a to především detailnější reflexí demografických aspektů. Za základní považuje nejen výzkum dopadů protoindustrializace na sňatečnost a manželskou plodnost, ale i zaměření se na mortalitu a otázku migrace.¹⁵⁴

Možné přístupy naznačené Markusem Cermanem a Julií Marfany mohou být aplikovatelné pouze v okamžiku, kdy teorie protoindustrializace nebude chápána jako dogma, ale jako soubor základních předpokladů, které mohou být dále rozpracovány či naopak vyvráceny.

¹⁵⁰ Markus CERMAN – Franz X. EDER – Peter EIGNER (edd.), *Wirtschaft und Gesellschaft. Europa 1000–2000*, Innsbruck – Wien – Bozen 2011.

¹⁵¹ Markus CERMAN, *Vorindustrielles Gewerbe und Proto-Industrialisierung*, in: M. Cerman – F. X. Eder – P. Eigner (edd.), *Wirtschaft und Gesellschaft*, s. 211–227. Vídeňský profesor Markus Cerman se dlouhodobě věnoval problematice protoindustrializace a aplikaci této teorie, viz Markus CERMAN, *Proto-Industrialization in Urban Environment: Vienna, 1750–1857*, *Continuity and Change* 8, 1992, s. 281–320; TÝŽ, *Proto-industrielle Entwicklung in Österreich*, in: M. Cerman – S. C. Ogilvie (edd.), *Proto-Industrialisierung in Europa*, s. 161–175; TÝŽ, *Soziale Differenzierung, proto-industrielle Entwicklung und Gutsherrschaft in Frýdlant und Liberec 16.–19. Jahrhundert*, in: M. Cerman – H. Zeitlhofer, *Soziale Strukturen in Böhmen*, s. 174–191; TÝŽ, *Rural Economy and Society*, in: Peter Wilson (edd.), *A Companion to Eighteenth-Century Europe*, Oxford 2008, s. 47–65.

¹⁵² J. SCHLUMBOHM, „Proto-Industrialisierung“ als forschungsstrategisches Konzept, s. 23–34.

¹⁵³ Julie MARFANY, *Choices and constraints: marriage and inheritance in eighteenth and early nineteenth-century Catalonia*, *Continuity and Change* 21, 2006, č. 1, s. 73–106; TÁŽ, *Is it still helpful to talk about proto-industrialization? Some suggestions from a Catalan case study*, *Economic History Review* 63, 2012, č. 4, s. 942–973; TÁŽ, *Land, Proto-Industry and Population in Catalonia, C. 1680–1829. An Alternative Transition To Capitalism?*, Farnham 2012.

¹⁵⁴ J. MARFANY, *Is it still helpful to talk about proto-industrialization?*, s. 942–973, zde s. 943. Badatelka poukazuje na fakt, že velká část odborných prací reflektuje pouze jednu část demografické situace, což vede k jednostrannému pohledu na daný region.

Jak již bylo uvedeno výše, s pojmem protoindustrializace a jeho rozpracováním přišel F. Mendels na konci šedesátých let 20. století. To však neznamená, že pro naše badatele se jednalo o zcela novou problematiku. Charakteristikou protoindustriálních oblastí a jejich studií se u nás zabývali již Ludmila Kárníková a Arnošt Klíma.¹⁵⁵

Mezi nejvýznamnější protoindustriální oblasti v rámci středoevropského prostoru patřily severovýchodní Čechy, Orlické hory, Kladsko, slezské Podkrkonoší, Sasko a přilehlé území Lužice, sever Moravy a Slezsko; tedy vesměs oblasti plátenické. Textilní výroba v českých zemích se dokázala velmi brzy napojit na evropský trh. Tyto regiony charakterizoval odlišný populační vývoj, protože v nejvýznamnějších textilních odvětvích u nás velmi dlouho převažoval typ domácké a nákladnické výroby. Tato forma výdělečné činnosti potřebovala velké množství pracovních sil, které zajišťovala sama rodina. Nemůžeme však s jistotou říci, do jaké míry je možné reprodukční chování obyvatelstva žijícího v protoindustriálních oblastech vysvětlovat jen specifickou sociální strukturou a ekonomickou situací, a do jaké míry se zde promítaly starší vzorce chování, typické pro konkrétní etnikum.

Výše uvedená charakteristika jasně ukazuje problematičnost původní göttingenské koncepce. Základní překážkou pro její platnost na území českých zemí je již zmiňovaná existence systému *gutswirtschaft*, který vyvrací prvotní předpoklad autorů, tedy rozpad feudálního uspořádání. V našem prostředí se setkáváme s opačným trendem, tedy s aktivním zapojením šlechty do podnikání a jejím podílem na vzniku centralizovanější formy výroby.

Dalším úskalím je rozdíl mezi zemědělskými regiony a oblastmi, kde se postupně rozvíjela nezemědělská výroba, ze které získávala obživu velká část obyvatel. Často se jednalo o textilní produkci, která byla částečně doplňkem

¹⁵⁵ L. KÁRNÍKOVÁ, *Vývoj obyvatelstva*; Arnošt KLÍMA, *Manufakturní období v Čechách*, Praha 1955; TÝŽ, *Industrial Development in Bohemia 1648-1781*, Past and Present 11, 1957, č. 1, s. 87–99; TÝŽ, *The Role of Rural Domestic Industry in Bohemia in the Eighteenth Century*, The American Journal of International Law 57, 1963, č. 3, s. 566–587; TÝŽ, *Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Bohemia*, Past and Present 85, 1979, č. 1, 49–67; TÝŽ, *Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-industrial Bohemia*, in: T. H. Aston – C. H. Philpin (edd.), *The Brenner Debate: Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-industrial Europe*, Cambridge 1988, s. 192–212; TÝŽ, *Hausindustrie, Manufaktur und Frühindustrialisierung in Böhmen*, in: Arnošt Klíma, *Economy, Industry and society in Bohemia 17th–19th centuries*, Praha 1991, s. 71–3. Nejnověji se problematice řemeslné a manufakturní výroby věnuje práce: Zdeněk MARTÍNEK, *Etnografický atlas Čech, Moravy a Slezska III. Řemeslná, domácká a manufakturní výroba a obchod v Čechách v letech 1752–1756*, Praha 2000.

k jejich zemědělskému hospodaření, částečně však hlavním a v některých případech dokonce jediným zdrojem obživy. Nabízí se tedy otázka, nakolik se ve skutečnosti toto dělení odráželo v rychlosti populačního vývoje a v charakteru reprodukčního režimu obyvatel žijících v těchto odlišných oblastech.¹⁵⁶

Posledním, nikoliv však zanedbatelným aspektem je národnostní problematika. Agrární regiony byly osídleny převážně jazykově českým obyvatelstvem, protoindustriální oblasti ve větší míře německy mluvící populací.

Výzkumu protoindustrializace nebyla doposud v našem prostředí věnována dostatečná pozornost. Vedle již zmiňovaných badatelů (Ludmily Kárníkové a Arnošta Klímy, kteří však ještě nepracovali s konceptem protoindustrializace, a Milana Myšky zaměřujícího se nejen na teorii jako takovou, ale i na problematiku protoindustriie v oblasti severní Moravy a Slezska¹⁵⁷) se výzkumu českých specifických oblastí věnuje např. Jaroslav Čechura, který se při svém výzkumu Broumova zaměřil především na problematiku agrárních předpokladů a korporativních rámců ovlivňujících vznik protoindustriie, stranou však poněkud ponechal otázky populační.¹⁵⁸ Nejdiskutovanější částí Medickova konceptu je přitom bezesporu dopad procesu na populační vývoj v protoindustriálních regionech, který však bude možné zhodnotit až na základě komparace dostatečně velkého souboru vědeckých výstupů, které pro naši oblast ovšem chybí.

¹⁵⁶ L. DOKOUPIL et al., *Přirozená měna*, s. 107–113.

¹⁵⁷ Otázkou protoindustrializace a studiím severní Moravy a Slezska se dlouhodobě zabývá Milan Myška, výběrově: Milan MYŠKA, *K charakteristice výrobních vztahů a forem v předání lnu ve slezsko-moravské „proto-industriální oblasti“ v 16. až v polovině 18. století*, Časopis Slezského muzea 33, 1984, s. 253–270; TÝŽ, *Proto-industrializace. Realita, talentovaný omyl nebo mýtus?*, in: II. setkání historiků textilního a oděvního průmyslu, Ústí nad Orlicí 1989, s. 47–68; TÝŽ, *Opožděná industrializace. Lnářský a bavlnářský průmysl na Frýdecku a Místecku od počátků tovární výroby*, Trutnov 1991 (nově v přepracovaném vydání TÝŽ, *Lnářský a bavlnářský průmysl na Frýdecku a Místecku do počátku tovární výroby. Opožděná industrializace*, Frýdek-Místek 2013); TÝŽ, *Proto-industriální železářství v českých zemích. Robota a jiné formy nucené práce v železářských manufakturách*, Ostrava 1992; TÝŽ, *Proto-Industrialisierung in Böhmen; nejnovější shrnutí dosavadního vědeckého zájmu badatele viz Aleš ZÁŘICKÝ et al., Milan Myška. Z díla hospodářského historika*, Ostrava 2010.

¹⁵⁸ Jaroslav ČECHURA, *Broumovsko 1615-1754: nový rozměr evropské protoindustriie*, ČNM – Řada historická 164, č. 1–4, 1995 (1996), s. 61–88 (nově studie zařazena do sborníku: Veronika BOHÁČOVÁ – Veronika KUCROVÁ (edd.), *Sedláci si dělají, co chtějí. Sborník vybraných prací profesora Jaroslava Čechury*, Praha 2012); TÝŽ, *Der korporative Rahmen der Proto-Industrie im Broumover Gebiet: die Weberzunft (1614–1682–1754)*, Prager Wirtschafts- und sozialhistorische Mitteilungen/Prague Economic and social history papers 3, 1996 (1997), s. 5–20.

1. 4. Panství Lomnice nad Popelkou

Panství Lomnice se nacházelo v západní části tehdejšího Bydžovského kraje a jeho součástí bylo ve sledované době kromě města Lomnice nad Popelkou dalších 23 vsí a osad.¹⁵⁹ Nejstarší zmínka pochází z Dalimilovy kroniky a váže se k první třetině 13. století.¹⁶⁰ Kolem roku 1300 získal majetek královský hofmistr Albrecht z Valdštejna. Lomnické zboží držel jeho rod téměř celé 14. století, roku 1397 jej získali zpět předchozí majitelé – Košíkové z Lomnice. V roce 1475 však zemřela poslední držitelka z rodu Košíků a po téměř půl století destability a častého střídání majitelů koupili panství opět Valdštejnové.¹⁶¹

Prvním držitelem z tohoto rodu se stal Vilém starší z Valdštejna, který se stal zakladatelem rodu Valdštejnů z Lomnice. Během svého působení prikoupil Novou ves, která byla po celou dobu existence panství největší vesnicí. Po smrti Viléma získal lomnické panství syn Václav, za jehož držby došlo k hospodářskému rozmachu, který se projevil např. povolením tří výročních trhů ve městě Lomnici. Václav podporoval na svém dominiu rozvoj tkalcovství, které se zde udrželo několik století a svého vrcholu dosáhlo v průběhu 19. století.¹⁶²

V roce 1654 koupili lomnické panství Morzinové, hrabata pocházející ze severní Itálie. Období jejich držby znamenalo stabilizaci hospodářské situace a překonání dopadů třicetileté války. Založeny byly dva dvory, které nesly jméno po svých zakladatelích – Rudolfovice a Xaverovice. Za Karla Morzina byla navíc dokončena stavba zámku v Lomnici.¹⁶³

Roku 1796 zakoupil lomnické panství měšťan a trutnovský velkobochoďník Ignác Folge. K panství v té době náleželo jedno město a 23 vsí.¹⁶⁴ Od konce

¹⁵⁹ Stará Lomnice, Dolní Lomnice, Rudolfovice, Nová ves, Chlum, Kozlov, Morzínov, Černá, Žlábek, Bezděčín, Skuhrov, Rváčov, Kotelsko, Stružinec, Xaverovice, Tuháň, Sutice, Hořensko, Světlá, Nedvězí, Pohoří, Tykov, Bítouchov.

¹⁶⁰ Rytířům Košíkům z Lomnice se podařilo zajmout tatarského zvěda (kartase) a jako vzpomínku na tuto událost si jej vzali do svého erbu, který se pak stal i znakem Lomnice nad Popelkou. Více viz Ilona ČINOVCOVÁ, *Archiv města Lomnice nad Popelkou 1561–1945 (1950). Inventář*, Semily 1996, s. 3.

¹⁶¹ Josef GEBAUER, *Velkostatek Lomnice (1580–1949). Inventář*, SOA Litoměřice – pobočka Děčín [1971], s. 3–5.

¹⁶² I. ČINOVCOVÁ, *Archiv města Lomnice*, s. 4.

¹⁶³ Johann Gottfried SOMMER, *Das Königreich Böhmen. Dritter Band. Bidschower Kreis*, Praha 1835, s. 153–157

¹⁶⁴ Lomnice, Stará Lomnice, Dolní Lomnice, Rudolfovice (pozd. Želechy), Nová ves, Chlum, Košov, Morzínov, Černá, Žlábek, Bezděčín, Skuhrov, Rváčov, Kotelsko, Stružinec, Xaverovice (Nové Dvory), Tuháň, Sutice, Hořensko, Světlá, Nedvězí, Pohoří, Tyřov, Bítouchov. Ke vzniku a vývoji jednotlivých obcí náležejících k panství více viz Josef FUČÍK, *O vzniku a vývoji našich obcí*, in: Lomnicko n. P., [Lomnice nad Popelkou] 1920–1929. V současné době je vydáváno Fučíkovo nedokončené dílo z konce

18. století se díky podpoře majitele rozvíjela plátenická produkce, roku 1805 byla Janem Mastným založena v Lomnici rozptýlená manufaktura, ve které pracovalo až 400 tkalců. O tři roky později pak Petr August Šlechta založil plátenický obchod,¹⁶⁵ své zboží vyvážel nejen na území celé monarchie, ale rovněž do Ruska či Mexika.¹⁶⁶ Na přelomu 18. a 19. století se začalo v Lomnici s výrobou sucharů, které byly záhy vyváženy téměř do celé Evropy.¹⁶⁷

V roce 1834 zakoupili panství Lomnice nad Popelkou Rohanové,¹⁶⁸ kteří jej vlastnili až do roku 1945. V roce 1843 mělo celé panství 1337 domů a 9279 obyvatel.¹⁶⁹

1. 4. 1. Stružinec

Stružinec se nachází necelé tři kilometry severozápadním směrem od města Lomnice nad Popelkou. První písemná zmínka o obci pochází z roku 1377, kdy byl v radní knize města Jičína zaznamenán Jiří ze Stružince.¹⁷⁰ Po celé námi sledované období byl Stružinec součástí panství Lomnice a po Nové Vsi se stal druhou největší vsí dominia. Obyvatelstvo zde bylo jazykově české a většinově katolického vyznání.

Stružinec, stejně jako většina panství Lomnice, se nachází v podhorské oblasti. Nadmořská výška vsí patřících na dominium se pohybovala kolem 400 m n. m., přičemž samotné centrum, město Lomnice, leží v nadmořské výšce 478 m n. m.¹⁷¹ Zdejší klima patří mezi relativně „drsné“, což se v minulosti odrazilo v možnostech obživy zdejších obyvatel. Nadmořská výška a hornatější terén snižovaly možnosti zemědělské výroby, resp. výnosů z pěstování vybraných plodin. Zatímco v úrodných oblastech Polabí získávali zemědělci z oseté půdy 5,5–6násobek výsevku, v případě území lomnického panství se jednalo pouze o 2,5–

20. let 20. století, které mapovalo historii jednotlivých domů, více viz TÝŽ, *Historický místopis města Lomnice nad Popelkou, Dolní Lomnice, Račan, Malé Strany a Staré Lomnice*, Brno 2016.

¹⁶⁵ Ve 30. letech 20. století se rodinný podnik změnil na akciovou společnost Textilní závody P. A. Šlechta a syn, po druhé světové válce byla firma začleněna do národního podniku Technolen.

¹⁶⁶ I. ČINOVCOVÁ, *Archiv města Lomnice*, s. 6.

¹⁶⁷ Jana SCHEJBALOVÁ, *Nejstarší továrna a nejstarší parní továrna na suchary*, Od Ještěda k Troskám: vlastivědný sborník Českého ráje a Podještědí 13, 2006, č. 4, s. 253–259.

¹⁶⁸ Ve 40. letech k němu pak přikoupil část panství Milčeves.

¹⁶⁹ J. G. SOMMER, *Das Königreich Böhmen. Dritter Band*, s. 156–159.

¹⁷⁰ August SEDLÁČEK, *Místopisný slovník historický království českého*, Praha 1908, s. 1378.

¹⁷¹ „Podhorská“ Lomnice nad Popelkou leží dokonce o 15 m. n. m. výše než již „horská“ Jilemnice.

3,5násobek. Bonita půdy přímo ve Stružinci byla ohodnocena na 7 – hospodáři zde z polí sklídili okolo trojnásobku výsevku.¹⁷²

Vzhledem k nízké výnosnosti zemědělské produkce vyhledávali lidé doplňkový zdroj obživy, kterým se většinou stávala domácí řemeslná výroba. Ve sledovaném období se nejčastěji jednalo o zpracování lnu, již v rustikální fazi tereziánského katastru bylo uvedeno, že se všichni obyvatelé živí také předením. Od konce 18. století navíc došlo i ze strany majitelů lomnického panství k podpoře textilní výroby, což se rovněž promítlo do výběru řemesla. Rozšíření skupiny tkalců je v případě Stružince dobře doložitelné na základě statusu animarum. Ti ale samozřejmě nebyli jedinými řemeslníky ve vsi, v první polovině 19. století zde nalezneme tesaře, truhláře, zedníky, koláře, bednáře, kováře, přadláky, ševce či krejčí.

Tabulka 1 Počet domů a obyvatel ve vsi Stružinec v letech 1600–1900

Rok ¹⁷³	Počet domů	Počet obyvatel
1600	28	-
1652	-	56
1654	22	-
1667	28	-
1757	42	-
1790	78	-
1803	87	509
1833	106	550
1835	112	588
1843	126	848
1869	137	783
1880	137	757
1890	131	768
1900	135	777

¹⁷² A. CHALUPA (ed.), *Tereziánský katastr*, s. 13.

¹⁷³ Léta 1600, 1652 a 1667 uvádí Antonín Máka ve své kronice bez citování zdroje. Více viz SOKA Semily, Archiv obce Stružinec, inv. č. 4, kn. 2 (Kronika obce Stružince, A. B. Máka, 1925), s. 153; rok 1654 viz Iva ČADKOVÁ – Magda ZAHRADNÍKOVÁ (edd.), *Berní rula. Svazek 14, Kraj Hradecký III*, Praha 2009, s. 270–271; 1757 viz Aleš CHALUPA (ed.), *Tereziánský katastr český. Sv. 1, Rustikál (kraje A–CH)*, Praha 1964, s. 172–173; 1790 viz J. SCHALLER, *Topographie des Königreichs Böhmen. Sechzehnter Theil*, s. 95–97; rok 1803 viz SOKA Semily, Fond Farní úřad Lomnice nad Popelkou, inv. č. 12, kart. 12 (Liber status animarum parochiae lomnicensis pro anno domini 1803); rok 1833 inv. č. 13, kart. 13 (Popis všeho lidu v kolátorství lomnickém v roce 1833); 1835 viz J. G. SOMMER, *Das Königreich Böhmen. Dritter Band*, s. 153–159; rok 1842 viz F. PALACKÝ, *Popis království*, s. 124; léta 1869–1900 viz Historický lexikon obcí České republiky 1869–2011 (Český statistický úřad, dostupné z URL: https://www.czso.cz/csu/czso/iii-pocet-obyvatel-a-domu-podle-kraju-okresu-obci-a-casti-obci-v-letech-1869-2011_2015 [online, cit. 1. 2. 2016]).

1. 4. 2. Proměna sociální stratifikace v 18. a 1. pol. 19. století

V námi sledovaném období dochází k proměně sociálního rozvrstvení venkovské společnosti, které bylo způsobeno posílením neselských vrstev obyvatelstva v průběhu 18. století. Ačkoliv tento fenomén výrazně ovlivnil sociální diferenciaci českého venkova, nebyla tomuto jevu v našem prostředí věnována dostatečná pozornost.¹⁷⁴

Stěžejním impulzem pro studium této problematiky se v 90. letech 20. století stal projekt *Soziale Strukturen in Böhmen*, o jehož výsledky se opírá studie Markuse Cermana a Eduarda Maura, která dala základní vhled do dané problematiky a stala se inspirací pro další výzkumy.¹⁷⁵ Časově na ni navázala Alice Velková, která se změny sociální struktury venkovského obyvatelstva snažila postihnout pro období od poloviny 18. do poloviny 19. století.¹⁷⁶

Posilování neselských vrstev a změna sociálního rozvrstvení obyvatel na venkově není rysem pouze českých zemí, nýbrž řady evropských regionů.¹⁷⁷ Tento stav je dán několika faktory, ať už se jedná o typ agrární ekonomiky, majetkoprávní uspořádání, vybavení půdou, demografický vývoj, strukturu rodiny či možnosti doplňkového zdroje obživy.¹⁷⁸ Samotný výzkum těchto změn je však limitován hned z několika důvodů. Podstatným problémem je již pramenná základna, která vznikala za účelem sepsání a ohodnocení majetku, tzn., že evidovala pouze vlastníky nemovitostí a nereflektuje tedy nejnižší sociální vrstvy. Z tohoto důvodu můžeme mnohdy zaznamenat změnu poměru jednotlivých sociálních kategorií, avšak rozšíření domkářů na úkor sedláků nemusí nutně znamenat zvyšující se počet podruhů.¹⁷⁹

V českém prostředí na tuto situaci poukázal Otto Placht, který na základě studia berní ruly a tereziánského katastru odhadl pro polovinu 17. století podíl

¹⁷⁴ Ze starších prací František KUTNAR, *Dějinný pohled na vesnické společenské vrstvy*, ČL 36, 1949, s. 97–102; Jiří SVOBODA, *Ke studiu sociálního rozvrstvení venkovského lidu v Čechách v druhé polovině 18. století*, ČsČH 5, 1957, s. 447–473.

¹⁷⁵ M. CERMAN – E. MAUR, *Proměny vesnických sociálních*.

¹⁷⁶ Alice VELKOVÁ, *Proměny venkovské společnosti v letech 1750–1850*, ČČH 105, 2007, č. 4, s. 809–857.

¹⁷⁷ Jürgen KOCKA, *Weder Stand noch Klasse. Unterschichten um 1800*, Bonn 1990; Diedrich SAALFELD, *Stellung und Differenzierung der ländlichen Bevölkerung Nordwestdeutschlands in den Ständegesellschaft des 18. Jahrhunderts*, in: Hinrichs Ernst – Wiegelmann Günther (edd.), *Sozialer und kultureller Wandel in der ländlichen Welt des 18. Jahrhunderts*, Wolfenbüttel 1982, s. 229–251; Volkmar WEISS, *Bewölkerung und soziale Mobilität. Sachsen 1550–1880*, Berlin 1993.

¹⁷⁸ M. CERMAN – E. MAUR, *Proměny vesnických sociálních*, s. 737.

¹⁷⁹ A. VELKOVÁ, *Krutá vrchnost*, s. 44.

sedláků na 56 %. Ve 30 % se jednalo o chalupníky, ve 14 % pak o zahradníky. Na základě tereziánského katastru však dokázal postihnout v podstatě opačnou situaci. Celých 54 % obyvatel venkova tvořili bezzemci, chalupníci se vyskytovali v 9 % a podíl držitelů selských usedlostí klesl na 37 %.¹⁸⁰ Aleš Chalupa pak pro polovinu 18. století dospěl k závěru, že v horských oblastech docházelo k rozšiřování domkářských vrstev, neboť možnost získat nový pozemek ke stavbě domku bylo v těchto oblastech výrazně lehčí než v nížinatých úrodných regionech.¹⁸¹ Lidé žijící v méně zemědělsky úrodných oblastech byli nuceni nalézt doplňkový zdroj obživy, v horských a podhorských lokalitách to bylo zapojení se do textilního průmyslu formou domácí výroby. Opačná situace pak vznikla v oblastech středních Čech, kde se rozšiřovaly skupiny podruhů a čeledi, kteří se nakonec stali bezzemky, nikoliv majiteli domků.¹⁸² Situaci v první polovině 19. století pak osvětluje práce Emanuela Janouška, podle kterého se čistě zemědělské obce stávaly obcemi zemědělsko-domkářskými.¹⁸³

Ve sledované lokalitě Stružinec hospodařilo v roce 1654 dle informací z berní ruly 15 sedláků¹⁸⁴ (z toho 3 grunty byly nově osazené) a 7 zahradníků. Dalších 10 stavení bylo zničených,¹⁸⁵ opuštěn byl rovněž panský ovčín.¹⁸⁶ V polovině 18. století pak na základě tereziánského katastru bylo evidováno 13 selských gruntů, 13 chalupnických usedlostí, 8 domkářů a 12 stavení, která byla naprosto bez půdy.¹⁸⁷

Dochované soupisy duší nám pak poskytují informace o situaci ve Stružinici v roce 1803 a 1833. Na počátku 19. století se zde nacházelo 27 selských gruntů (31 %), 36 chalupnických usedlostí (41,4 %) a 24 domkářských stavení (27,6 %). O třicet let později pak podíl selských usedlostí klesl o 5 % a chalupnických dokonce o 27 %. Naopak podíl domkářských stavení vzrostl o 32 %.

¹⁸⁰ Podíl nejnižších sociálních vrstev byl však ještě vyšší, neboť katastry nezanamenovaly nejméně složku obyvatelstva. Více viz O. PLACHT, *Lidnatost*, s. 122–124.

¹⁸¹ Nové pozemky pro výstavbu bylo možné získat například klučením lesů.

¹⁸² Aleš CHALUPA, *Venkovské obyvatelstvo v Čechách v tereziánských katastrech (1700–1750)*, SNM 23 – řada A, 1969, s. 197–378.

¹⁸³ Emanuel JANOUŠEK, *Několik demografických dat z české vesnice na počátku 19. století*, HD 2, 1968, s. 67–71.

¹⁸⁴ Sedláci hospodařili na 10–25 strýších půdy.

¹⁸⁵ Pusté byly 4 selské grunty, jedna chalupnická usedlost a čtyři zahradnická místa.

¹⁸⁶ Národní archiv Praha (dále NA Praha), Berní rula, Hradecko, inv. č. 11, sign. 12, fol. 1197–1198.

¹⁸⁷ NA Praha, Tereziánský katastr, Bydžovsko, inv. č. 52 (sv. XIV K–R), fol. 1197–1198.

Progresivní nárůst obyvatel žijících se řemeslem jakožto doplňkovým zdrojem obživy a rozšíření domkářské vrstvy plně odpovídá představě Emanuela Janouška. Velmi malé zastoupení čeledi a osob žijících v podružství¹⁸⁸ pak odpovídá protoindustriálnímu typu hospodářství s rozvinutým domácí řemeslem, na jehož výkonu se podíleli všichni členové domácnosti. Vzhledem k tomu nebylo až na případy velkých selských gruntů potřeba další pracovní síly zajišťující chod hospodářství.

¹⁸⁸ V roce 1803 eviduje status animarum pouze 7 osob (1,4 % obyvatel vsi) sloužících u cizích hospodářů. Podruzi s rodinami pak tvořili 2,5 % obyvatel.

2. POPULAČNÍ VÝVOJ

Sledovaný časový úsek, především konec 18. a první polovina 19. století, je dobou výrazných společenských proměn, obdobím vyznačujícím se počátkem demografického přechodu v Evropě. Jeho mechanismus není doposud zcela objasněn. Starý demografický režim, charakteristický pro předprůmyslovou společnost, se vyznačoval neomezenou manželskou plodností. Pro nový demografický režim se stal typický nižší počet porodů a zlepšení úmrtnostních poměrů (vyjma kojenecké úmrtnosti, která byla po celé 19. století vysoká), což mohlo vést k růstu počtu obyvatel. V českém prostředí však prozatím neuvažujeme o úmyslném omezování plodnosti, jako tomu bylo například v západní Evropě.¹⁸⁹

Ačkoliv se obecně předpokládá, že antikoncepční metody byly v našem prostředí mezi obyvateli známé,¹⁹⁰ k jejich rozšíření a tedy k úmyslnému ovlivňování manželské plodnosti během 19. století nedošlo. Změny v populačních zvyklostech úzce souvisely rovněž s procesy protoindustrializace, industrializace a modernizace. Důležitým faktorem pak byla změna ve způsobu obživy, resp. nové možnosti výdělečné činnosti, které teoreticky mohly člověku otevřít prostor k osamostatnění, vstupu do manželského svazku a založení rodiny, aniž by měl k dispozici půdu či nějakou živnost. Vzhledem k této skutečnosti se obecně předpokládá, že mladí lidé mohli uzavírat sňatek v nižším věku, plně využít plodné období v životě ženy a vytvořit tak početnější rodinu.

¹⁸⁹ K problematice demografického přechodu více viz Massimo LIVI BACCI, *Populace v evropské historii*, Praha 2003, s. 112–113; Eduard MAUR, *Počátky demografického přechodu v Evropě*, in: Svatava Raková – Christian Lequesne (edd.), *Jakou Evropu ohlašovala bitva u Slavkova?* Praha 2006, s. 125–137. Detailněji se touto problematikou zabývá Ludmila Fialová, viz L. FIALOVÁ, *Příspěvek k možnostem studia sňatečnosti*; TÁŽ, *Změny ve vývoji plodnosti v českých zemích za demografické revoluce*, HD 15, 1991, s. 143–189; TÁŽ, *Charakter demografické reprodukce před demografickou revolucí*, Demografie 46, č. 4, 2004, s. 234–237. Nejnověji Eduard MAUR, *Demografický přechod (demografická revoluce)*, in: Jana Čechurová – Jan Randák et al., *Základní problémy studia moderních a soudobých dějin*, Praha 2014, s. 713–731.

¹⁹⁰ Více k tématu: Eduard MAUR, *Nové příspěvky k dějinám antikoncepce*, Demografie 13, 1971, s. 64–68; Alena ŠUBRTOVÁ, *Kontracepce, aborty a infanticidia v pramenech k předstatistickému období*, HD 15, 1991, s. 9–46. Nejnověji k této otázce Jaroslav ČECHURA, *Sex v době temna. Sexuální život na českém jihu v prvním století Schwarzenberků (1660–1770)*, Praha 2015.

2. 1. Populační vývoj obce Stružinec v letech 1668–1849

V rámci našeho výzkumu jsme se v první řadě zaměřili na zjištění základních demografických rysů obce Stružinec, které jsou výsledkem výzkumu matrik farního obvodu Lomnice nad Popelkou.¹⁹¹ Vzhledem k dochované matriční evidenci a přípravné fázi práce pro vytvoření rekonstrukce rodin, resp. její zpřesnění, byl populační trend sledován již od roku 1668. K evidenci nejstarších zápisů v matričních knihách farnosti Lomnice nad Popelkou bylo přistoupeno i s ohledem na zlomkovitost záznamů z počátku 18. století tak, abychom případně mohli doplnit některé sporné údaje při rekonstrukci rodin.

Při výzkumu sňatečnosti jsme dospěli k počtu 610 sňatků, které jsme rozdělili do desetiletých intervalů.¹⁹² Nejnižšího ročního počtu svateb bylo dosaženo na začátku zkoumaného období (9), vrcholu pak ve 40. letech 19. století (84). Nárůst počtu sňatků je zřejmý po celé sledované období, nejvýrazněji v první polovině 19. století. Zatímco do poloviny 18. století se průměrně v obci konaly sotva dvě svatby za rok, ve druhé polovině 18. století se jejich počet zdvojnásobil a v první polovině 19. století se v obci každoročně konalo šest svatebních veselí. Tento stav byl důsledkem růstu počtu obyvatelstva, nikoliv změnou v míře sňatečnosti.

Studium natality v letech 1668–1849 nás přivedlo k počtu 2791 živě narozených dětí, z toho 1405 chlapců (50,3 %) a 1386 děvčat (49,7).¹⁹³ Při rozdělení zkoumaného vzorku po desetiletích jsme vyjma 60. let 18. století nenalezli výraznější výkyvy v počtu dětí. Nárůst počtu narozených zaznamenaný ve 30. a 40. letech 18. století koresponduje s vyšším počtem uzavřených manželství. Zatímco ve druhé polovině 18. století se průměrně narodilo 13 dětí za rok, následující padesátiletí s sebou přineslo více než dvojnásobný počet narozených dětí za rok.

V rámci výzkumu mortality jsme dospěli k počtu 1831 zemřelých osob, 895 mužů a 936 žen. Úmrtností křivka byla výrazně ovlivněna léty zvýšené mortality či přímo demografickou krizí. Výrazný nárůst v počtu zemřelých osob jsme zaznamenali ve 30.–50. letech 18. století, zřetelně je pak viditelný dopad

¹⁹¹ Viz kapitola 1. 1. Pramenná základna

¹⁹² Výjimkou je první časový úsek, který reflektuje léta 1668–1679.

¹⁹³ Rozdělení počtu narozených dle desetiletí a pohlaví je uvedeno v příloze č. 2.

hladomoru z let 1771–1772. Sedmdesátá léta 18. století s sebou proto přinesla nejvýraznější přirozený úbytek obyvatel (-40).

Vyjma šedesátých a sedmdesátých let 18. století jsme po celý zkoumaný časový úsek zaznamenali kladný přirozený přírůstek, který dosáhl vrcholu v devadesátých letech 18. století (103) a poté v druhém, třetím a čtvrtém desetiletí století devatenáctého (105, 113, 115). Pro přehlednost zde uvádíme počty narozených, zemřelých, počty sňatků a přirozený přírůstek v jednotlivých desetiletích, populační trend v letech 1668–1849 pak znázorňuje pomocí devítiletého klouzavého průměru Graf č. 1.

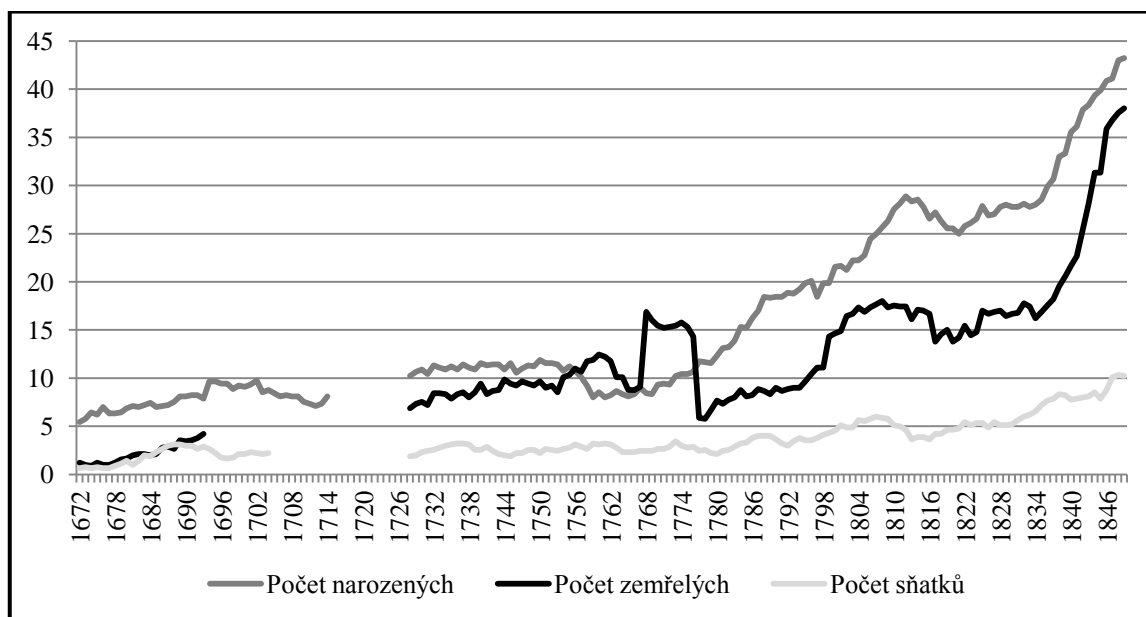
Tabulka 2 Přirozený pohyb obyvatelstva v letech 1668–1849¹⁹⁴

Období	Počet ¹⁹⁵			Přirozený přírůstek
	Narozených	Zemřelých	Sňatků	
1668-1679	70	16	9	54
1680-1689	72	19	22	53
1690-1699	94	37	24	57
1700-1709	82	22	20	60
1710-1719	73	26	15	47
1720-1729	80	48	16	32
1730-1739	111	79	32	32
1740-1749	112	95	19	17
1750-1759	106	100	29	6
1760-1769	83	93	26	-10
1770-1779	104	144	27	-40
1780-1789	151	87	32	64
1790-1799	199	96	38	103
1800-1809	224	167	56	57
1810-1819	277	172	40	105
1820-1829	274	161	52	113
1830-1839	279	164	69	115
1840-1849	400	305	84	95
1668-1849	2791	1831	610	960
1700-1849	2555	1759	555	796

¹⁹⁴ Všechna prezentovaná data v disertační práci jsou získána na základě výsledků excerpcce církevních matrik, pozemkových knih, soupisu duší (status animarum) a vlastních výpočtů, není-li uvedeno jinak.

¹⁹⁵ Roční počty narozených, zemřelých a počty sňatků jsou uvedeny v příloze č. 1.

Graf 1 Počet narozených, zemřelých a počet svateb v letech 1672–1849
(devítiletý klouzavý průměr)



V rámci našeho výzkumu jsme se rovněž zaměřili na sezónní rozložení počtu narozených, zemřelých a počtu uzavřených svateb.¹⁹⁶ Sezónní vývoj těchto tří základních demografických jevů se řídil pravidelným cyklem a byl ovlivňován několika faktory.¹⁹⁷ Prvním byla církevní nařízení stanovující dobu veselí a klidu s ohledem na náboženské tradice, druhým sezónní polní práce ovlivňující život především na venkově. Dalšími neopomenutelnými vlivy byly válečné konflikty, hladová léta či epidemie, tedy faktory ovlivňující sezónní vývoj nepravidelně, avšak v případě studia mortality velmi výrazně. V potaz musí být brány také zvyklosti a morální normy obyvatel sledované lokality, stejně tak jejich životní styl ovlivněný způsobem obživy.

Církevní tradice a nařízení měly nejvýraznější vliv na sezónní vývoj sňatečnosti. Svatby, resp. svatební veselí, se nemohlo konat v době významných křesťanských svátků a období, mezi které patří Velikonoce či advent.¹⁹⁸ Velikonoce

¹⁹⁶ Vzhledem k malému počtu případů z konce 17. století jsme se na problematiku sezónního rozložení jevů zaměřili až pro období 1700–1849.

¹⁹⁷ K výzkumu sezónního rozložení demografických událostí více Eliška ČAŇOVÁ, *Sezónní pohyb narození v předstatistickém období*, Demografie 32, 1990, č. 1, s. 41–44; Ludmila FIALOVÁ, *Sezónnost demografických událostí v českých zemích v 17. až 20. století*, Demografie 37, 1995, s. 9–21.

¹⁹⁸ K problematice konání svateb a svatebního veselí v období raného novověku výběrově Václav HOFMAN, *Sezónní průběh sňatečnosti v Čechách během 17. a 18. století*, HD 26, 2002, s. 81–

a předcházející půst začínají Popeleční středou, která se pohybuje v období od 5. února do 10. března, samotné Velikonoce pak připadají na dobu mezi 22. březnem a 25. dubnem. Z tohoto důvodu se staly měsíce březen a duben měsíci s nejnižším počtem uzavřených sňatků. Prosinec, který je z velké části zaplněn obdobím adventu, se pak stal měsícem s naprostým minimem sňatků.

Pouze jediný pár se v průběhu sledovaného období rozhodl uzavřít sňatek v posledním měsíci roku. Stalo se tak 12. prosince 1822, kdy dvaadvacetiletý syn sedláka Jan Otmar vstoupil do manželství s devatenáctiletou Marií Saskovou, dcerou chalupníka. Ačkoliv se jako důvod konání svatby v prosinci nabízí těhotenství snoubenky, první potomek se narodil až 22 měsíců po svatbě.

Nejčastěji uzavírali snoubenci svůj sňatek v listopadu a v únoru. Zatímco v průběhu 18. století se nejvíce svateb konalo v měsíci únoru, v první polovině 19. století připadalo nejvíce sňatků na listopadu.

Stejný trend v sezónním rozložení počtu sňatků zaznamenal pro oblast Budyně nad Ohří i Ladislav Dušek.¹⁹⁹ Naopak v Rokytnici nad Jizerou byly v průběhu 18. století nejčastěji uzavírány sňatky v měsíci listopadu.²⁰⁰

Tabulka 3 Sezónní rozložení počtu sňatků v letech 1700–1849

Měsíc	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
Počet	36	129	10	6	27	23	24	16	30	54	195	1
Počet na den	1,16	4,57	0,32	0,2	0,87	0,77	0,77	0,52	1,0	1,74	6,5	0,03

Sezónní rozložení počtu narozených by vzhledem k církevním nařízením a svátkům mělo svého maxima dosahovat v prvních měsících roku, což by odpovídalo koncepcím od dubna do června, a minima v měsíci září a listopadu. Situace ve Stružinci však vykazuje několik odchylek.

100; Josef GRULICH, "Slavnostní okamžiky" – svatební a křestní obřad v období raného novověku, HD 24, 2000, s. 49–82; Martina HALÍŘOVÁ (edd.), *Oznamuje se láskám našim... aneb svatby a svatební zvyky v českých zemích v průběhu staletí. Sborník z konference konané 13.–14. září 2007 ve Východočeském muzeu v Pardubicích*, Pardubice 2007; Alexandra NAVRÁTILOVÁ, *Namlouvání, láska a svatba v české lidové kultuře*, Praha 2012; nejnověji k tématu Hana STOKLASOVÁ, *Katolické přechodové rituály v „dlouhém“ 19. století (Disertační práce, Univerzita Pardubice, Fakulta filozofická)*, Pardubice 2014, s. 152–194.

¹⁹⁹ Ladislav DUŠEK, *Obyvatelstvo Budyně nad Ohří v letech 1701–1850. Historickodemografická studie*, in: Ústecký sborník historický 1985, Ústí nad Labem 1985, s. 143–239, zde. 166–172.

²⁰⁰ Jana PÁCALTOVÁ, *Obyvatelstvo Rokytnice nad Jizerou v 18. století (Diplomová práce, Univerzita Karlova, Filozofická fakulta)*, Praha 2000, s. 135–136.

Sledované období jsme rozdělili na tři časové úseky let 1700–1749, 1750–1799 a 1800–1849. V případě 18. století se nejvíce dětí narodilo od dubna do června (koncepce červenec až září), nejméně pak v měsíci listopadu (koncepce únor). K obdobným výsledkům dospěla Věra Kalousková pro farnost Lochenice, avšak její výzkum byl ohraničen léty 1784–1900. Autorka tento posun maxim do jarních měsíců (konceptí do letních) vysvětluje způsobem životních podmínek obyvatel, kdy letní měsíce byly pro početí (s ohledem na společné bydlení až několika generací) mnohem příznivější.²⁰¹ Tento trend se v první polovině 19. století projevil i Ladislavu Duškovi v Budyni nad Ohří.²⁰² Naopak v Rokytnici nad Jizerou se v průběhu 18. století rodilo nejvíce dětí v období od ledna do března.²⁰³ Ve Stružinci však vidíme opačný trend, zatímco pro 18. století jsou maxima v počtu narozených v měsících duben, květen, červenec (koncepce červenec, srpen, říjen), v první polovině 19. století se jedná o leden, únor a srpen (koncepce duben, květen, listopad), což odpovídá spíše trendu, který se více projevoval v průběhu století předcházejícího. V případě, že bychom vzali v potaz úvahu Věry Kalouskové, trend sezónního rozložení narozených by měl vykazovat spíše opačnou tendenci. Jako uspokojivé vysvětlení se tak jeví vliv zemědělského cyklu a tedy upřednostňování hospodářských vlivů nad liturgickými faktory. Ačkoliv sezónní rozložení počtu sňatků odpovídá dodržování církevních nařízení a lidových tradic, v případě výzkumu sezónnosti porodů se dodržování sexuální zdrženlivosti a závislosti na církevním rytmu roku neprojevovalo.

Zároveň vzhledem k hospodářskému charakteru oblasti, kvůli kterému si velká část obyvatel musela zajistit vedlejší zdroj obživy, se v průběhu druhé poloviny 18. a první poloviny 19. století proměňoval pracovní rytmus obyvatel. Nárůst počtu obyvatel žijících se částečně či zcela řemeslnou výrobou, kteří již nebyli tak úzce spojeni se zemědělskou výrobou a tedy zemědělským cyklem roku střídajícím období fyzicky náročné práce s „klidnými“ měsíci, s sebou mohl přinést proměnu sexuálního chování obyvatel. Tím došlo k rovnoměrnějšímu rozložení počtu narození a snížení rozdílu mezi maximálními a minimálními hodnotami zkoumaného jevu.

²⁰¹ Věra KALOUSKOVÁ, *Demografický vývoj farnosti Lochenice v letech 1784–1900 (Diplomová práce, Univerzita Pardubice, Fakulta filozofická)*, Pardubice 2006, s. 93–94.

²⁰² L. DUŠEK, *Obyvatelstvo Budyně nad Ohří*, s. 166–172.

²⁰³ J. PÁCALTOVÁ, *Obyvatelstvo Rokytnice*, s. 90.

Tabulka 4 Sezónní rozložení počtu narozených 1700–1849

Měsíc narození	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
Měsíc koncepce	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	I	II	III
1700-1749												
Počet	41	30	37	47	44	46	50	35	42	33	24	29
Počet na den	1,32	1,06	1,19	1,57	1,42	1,53	1,61	1,13	1,40	1,06	0,80	0,94
1750-1799												
Počet	63	49	64	67	68	49	55	58	45	44	36	45
Počet na den	2,03	1,73	2,06	2,23	2,19	1,63	1,77	1,87	1,50	1,42	1,20	1,45
1800-1849												
Počet	166	120	130	112	114	120	119	133	99	108	111	122
Počet na den	5,35	4,25	4,19	3,73	3,67	4,00	3,83	4,29	3,30	3,48	3,70	3,93

Při výzkumu sezónního rozložení počtu zemřelých jsme stejně jako v případě rozložení počtu narozených zaznamenali rozdíl mezi vývojem v 18. a první polovině 19. století. V průběhu 18. století evidujeme nejvyšší počet zemřelých v prvních třech měsících roku, což odpovídá obecnému úmrtnostnímu trendu, který je podmíněn zhoršeným zdravotním stavem obyvatel v zimním období. Dlouhé měsíce chladného počasí, nedostatku slunce a zhoršeného přísunu adekvátních živin zapříčinil oslabení organismu, které zvláště u starších osob vedlo k úmrtí právě zimě nebo na jejím konci. Naopak minima bylo zjištěno v měsících srpnu, červnu a červenci, což odpovídá lepším životním podmínkám v průběhu léta. V první polovině 19. století se však měsícem s nejvyšším počtem zemřelých staly duben, květen a červen, s nejnižším pak říjen a prosinec.

Situace ve Stružinci se mírně vymyká sezónnímu rozložení v jiných lokalitách. Pro Rokytnici nad Jizerou v období 18. století zaznamenala Jana Pácaltová nejvyšší počet zemřelých v měsících březen až květen, nejnižší pak v období červenec až září.²⁰⁴ K podobným výsledkům dospěl i Ladislav Dušek pro oblast Budyně nad Ohří. Pro první polovinu 19. století však zaznamenal přesun – maximum připadalo na leden a únor, minimum na září a říjen.

²⁰⁴ J. PÁCALTOVÁ, *Obyvatelstvo Rokytnice*, s. 104.

Tabulka 5 Sezónní rozložení počtu zemřelých v letech 1700–1849

Měsíc úmrtí	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
1700-1749												
Počet	27	27	31	26	22	19	18	19	17	29	18	17
Počet na den	0,87	0,96	1,00	0,87	0,71	0,63	0,58	0,61	0,57	0,94	0,60	0,55
1750-1799												
Počet	62	56	55	46	56	30	34	29	34	33	40	45
Počet na den	2,00	1,98	1,77	1,53	1,81	1,00	1,10	0,94	1,13	1,06	1,33	1,45
1800-1849												
Počet	82	79	78	93	103	97	82	77	75	57	86	60
Počet na den	2,65	2,79	2,52	3,10	3,32	3,23	2,65	2,48	2,50	1,84	2,87	1,94

Tak jako v případě sezónního rozložení natality, i v případě mortality je zřetelný posun v měsíčních maximech a minimech. Ani porovnání sezónního rozložení dle věkových skupin však nepřineslo uspokojivou odpověď na otázku, z jakého důvodu docházelo v 18. a 19. století v případě Stružince k opačnému trendu v sezónnosti počtu narozených a zemřelých.

2. 2. Metoda rekonstrukce rodin

Pro základní demografický výzkum jsme využili metodu anonymní excerpce dat²⁰⁵, která je sice poměrně jednoduchá a méně časově náročná, ale neumožňuje postihnout konkrétní osoby a zaměřit se tak na konkrétní osudy jednotlivých rodin. Pro detailní výzkum populačních zvyklostí jsme v tomto případě použili metodu rekonstrukce rodin, se kterou poprvé přišli na konci 50. let 20. století francouzští badatelé Louis Henry a Michel Fleury.²⁰⁶ Jedná se o časově velmi náročné zpracování převážně farních matrik, při kterém badatelé na základě získaných informací (datum sňatku, datum narození a úmrtí snoubenců, délka manželství, délka vdovství, počet dětí a veškeré informace o nich atd.) doslova rekonstruují jednotlivé rodiny. Rentabilita této metody, tedy úplná rekonstrukce potřebných dat, je poměrně nízká (pohybuje se pod 50 %), avšak vzhledem k tomu, že badatel může pracovat s přesnými údaji, její vypovídací hodnota je mnohem vyšší než při klasickém demografickém zpracování metodou anonymní excerpce dat. Původně byla rekonstrukce rodin vytvořena pro výzkum plodnosti obyvatel, lze ji však uplatnit i pro studium úmrtnosti, sociální mobility a migraci obyvatel.

Nevýhodou této metody obecně je časová náročnost a omezená velikost zkoumaného vzorku, výhodou pak rekonstrukce osudů konkrétních osob i u skupiny obyvatel, která po sobě v našem prostředí prakticky nezanechala prameny osobní povahy, tedy obyvatel nižšího sociálního postavení, kteří ale tvořili většinu populace.

²⁰⁵ S agregativní metodou, která postihuje kvantitu zkoumaného jevu, vystoupila v polovině 60. let tzv. Cambridge Group for the History of Population and Social Structure. K vývoji tohoto badatelského centra A. VELKOVÁ, *50 let Cambridge Group*.

²⁰⁶ K této metodě více viz Louis HENRY, *Anciennes familles genevoises. Étude démographique XVI^e–XX^e siècle*, Paris 1956; Louis HENRY – Michel FLEURY, *Des registres paroissiaux à l'histoire de la population. Manuel de dépouillement et d'exploitation de l'état civil ancien*, Paris 1956; TÍŽ, *Nouveau manuel de dépouillement et d'exploitation de l'état civil ancien*, Paris 1965; L. HENRY, *Manuel de démographie historique*; TÝŽ, *Techniques d'analyse en démographie historique*, Paris 1980. Českému badateli pak tuto metodu představil E. Maur, viz Eduard MAUR, *Na okraj francouzských metod historickodemografického bádání*, *Historická demografie* 2, 1968, s. 72–83; dále P. HORSKÁ, *Metody současné historické*; Eduard MAUR, *Metoda rekonstrukce rodin v historické demografii*, *Demografie* 24, 1982, s. 101–102; Eliška ČÁŇOVÁ, *Rekonstrukce rodin (příspěvek k metodice historickodemografického výzkumu)*, *Archivní časopis* 33, 1983, s. 17–23; nejnověji na možnosti využívání počítačových programů při vytváření rodinných listů a následně při rekonstruování rodin poukazují studie: Barbora KUPROVÁ, *Využívání genealogických programů v historické demografii. Případová studie: Panství Škvorec na přelomu 18. a 19. století*, *HD* 38, č. 2, 2014, s. 157–177; Václav ČERNÝ, *Aktuální genealogické programy a jejich přínos pro historickou demografii (diskusní příspěvek)*, *HD* 39, 2015, č. 1, s. 105–122.

Základem našeho studia se stala publikace vydaná Antonínem Mákou²⁰⁷, která eviduje obyvatele obce Stružinec, resp. byla vytvořena jakási matrika obce postihující léta 1668–1900. Autor však nese-psal matriční knihu v pravém slova smyslu, ale zaměřil se na sestavení „rodokmenů“, tzn. nevedl ji chronologicky, ale dle rodin v abecedním pořadí. Informace o jednotlivých členech rodiny jsou vždy evidované pohromadě (otec, matka, děti; poté sňatky jejich dětí, svobodné matky a jejich děti, informace o vdovství). V případě shodného příjmení rodin postupoval Mákova chronologicky. Pro zjednodušení navrhl systém značek a zkratk zpřehledňující jednotlivé zápisy, které by jinak zabraly několik dalších svazků.

Pokud se autorovi podařilo zcela zrekonstruovat rodinu, zapsal následující informace: jména snoubenců, jejich datum narození a úmrtí, datum uzavření sňatku, věk při sňatku a úmrtí, délku manželství a délku vdovství, v případě muže sociální postavení či povolání, bydliště a informace o rodičích, u nevěsty rovněž informace o bydlišti a rodičích. Pokud došlo během života ke změně postavení, bydliště či rodinného stavu, autor tyto informace uvedl do závorek, rovněž tak učinil, pokud se jednalo o osobu narozenou mimo manželství. Pod tímto základním sňatkovým „vzorcem“ byly uvedeny děti, datum jejich narození, příp. úmrtí a věk, pokud vstupovaly do manželství, nalezneme zde i jméno partnera. Ačkoliv Mákova matrika je ojedinělý počín, který zaznamenává jednotlivé stružinecké rodiny a je doplněn o informace získané i z okolních obcí, v případě věkových údajů je poměrně nepřesný. Problémem jsou především data získaná pouze z jednoho zdroje, např. z matriky zemřelých. Proto bylo v rámci našeho výzkumu nutné opět se zaměřit na původní církevní matriky a tyto nepřesnosti napravit. Rovněž vypočítané délky manželství či vdovství jsou velmi zatíženy chybami a bylo nutné tyto údaje revidovat.

Náš výzkum jsme založili na studiu zrekonstruovaných rodinných listů, jejichž základem se staly sňatky, které byly uzavřeny v letech 1700–1849.²⁰⁸ K nim

²⁰⁷ Antonín B. Mákova (1867–1929) byl v době sepsání spisu kaplanem v Polné. Jeho dlouholetým zájmem bylo sepsování rodokmenů, původní záměr, tedy sepsání vlastního rodinného stromu se rozrostl do podoby publikace, z níž v rámci našeho výzkumu vycházíme. Autor byl však nadále velmi činný: Antonín B. MÁKOVÁ, *Mákova lípa: památný strom rodu a statku Mákova ve Stružinci č. 29 staré, 46 nové*, Nový Jičín na Moravě 1902; TÝŽ, *Matrika rodu Mákova ve Stružinci a vůbec na Lomnicku n. P. i jinde 1652–1904*, Polná 1904; TÝŽ, *Lípa Dobrodějka ve Stružnici u Lomnice n. P.*, Polná 1905; TÝŽ, *Lípa mecenáška: památní a dobročinný strom ve Stružinci u Lomnice nad Popelkou*, Nový Jičín na Moravě 1911.

²⁰⁸ Ačkoliv se studiem demografického vývoje obce Stružinec u Lomnice nad Popelkou zabývala v rámci své diplomové práce Jana Klusáková, rekonstrukce rodin, kterou provedla na základě zpracování publikace *Matrika obce Stružinec* (Antonín B. MÁKOVÁ, *Matrika obce Stružinec*, Polná

jsme evidovali dostupné informace, přičemž časovou hranicí nám byl rok 1900. Tento přístup byl zvolen s ohledem na rodiny vznikající až na konci sledovaného období, ke kterým bylo nutné doplnit údaje o dětech narozených až po námi vytyčené hranici.²⁰⁹ To samé platilo v případě úmrtí. Všechna data byla zaznamenávána v programu MS Excel, ve kterém jsme následně prováděli i veškeré výpočty. Nevytvářeli jsme však klasické rodinné listy v původním slova smyslu, ale připravovali databázi, kterou následně bylo možné propojit s výsledky výzkumu pozemkových knih, prezentovanými v druhé části práce. Počátečním úskalím, se kterým jsme se museli při výzkumu nutně vypořádat, byla nemožnost práce s časovými údaji před rokem 1900, neboť tento program běžně neumí s těmito daty pracovat. S pomocí odborníků na MS Excel jsme však tento problém vyřešili a tím mohli plně využívat všechny funkce programu a omezit tak případné chyby vzniklé při běžných „ručních“ výpočtech.

Primárními zjišťovanými údaji, se kterými jsme dále pracovali, byly datum sňatku, u obou snoubenců jméno, datum narození a úmrtí, věk při uzavření sňatku, původ, sociální postavení a sociální postavení otce (u žen sociální postavení otce či předchozího manžela), bydliště, stav, počet dětí a veškeré informace o nich. Ze zaznamenaných dat jsme pak zpětně ověřovali věkové údaje, zjišťovali délku manželství, délku vdovství, věk ženy při prvním a posledním porodu a mezipородní intervaly u dětí. Pro jasnou identifikaci jsme ke každé rodině přiřadili šifru, díky které jsme přesně určili jednotlivé generace či sourozenecký vztah, aby nemohlo dojít k záměně.

Ačkoliv se ve sledovaném období podařilo zrekonstruovat téměř 800 rodinných listů, které byly rozděleny dle kritérií L. Henryho a M. Fleuryho, pro další výzkum byla vzhledem k nutné znalosti přesného data sňatku, věku ženy při vstupu do manželství a konce sledovaného období (tedy úmrtí jednoho z manželů nebo ukončené reprodukční období ženy) použita necelá polovina zkoumaného

1901.), byla vzhledem k vynechání kritiky původní pramenné základny nepřesná a zkreslená. Problematické jsou v Mákově práci především věkové údaje u žen, které uzavíraly sňatek v 18. století, což negativně ovlivní výsledky výzkumu sňatečnosti a plodnosti. Práce je navíc pouze statistickou sondou bez hlubšího zakotvení. Z tohoto důvodu na tomto místě prezentujeme výsledky vlastního výzkumu, které vznikly na základě zpracování již zmíněné vydané „matriky“, jež byla opravena a doplněna o data z farních matrik FÚ Lomnice nad Popelkou. Další informace pak byly získány z pozemkových knih a soupisů duší z let 1803 a 1833. Rovněž jsme u některých ukazatelů sledovali delší časový horizont let 1668–1899.

²⁰⁹ V případě výzkumu jsme pracovali s padesátiletými časovými úseky, jejichž základem se staly kohorty manželských dvojic oddaných v daném období.

vzorku. V případech, kdy nebylo nutné znát všechna tato data (např. při studiu rodinného stavu jsme se primárně nezaměřovali na věk snoubenců apod.), snažili jsme se využít maximální možný vzorek rodinných listů, tak aby prezentované výsledky nebyly ovlivněny nízkým počtem případů. Tato situace se týká především první poloviny 18. století a my jsem si vědomi možných úskalí interpretace.

O problematičnosti, ale i výhodách metody rekonstrukce rodin jsme pojednali výše, proto můžeme považovat velikost tohoto souboru za reprezentativní, srovnatelnou s ostatními výstupy vzniklými na základě této metody a vyvozovat tak konkrétní závěry.

Rodinné listy jsme rozdělili dle následujících kritérií:

- MF1** známe datum sňatku, datum konce pozorování, přesné datum narození ženy
- MF2a, MF2b** známe datum sňatku, datum konce pozorování, datum narození ženy je rekonstruováno buď dle věku při sňatku, nebo věku při úmrtí
- MF3** známe datum sňatku a konce pozorování, ale nevíme datum narození ženy
- MO** známe datum sňatku, ale neznáme datum konce pozorování (ve stejných kombinacích jako MF)
- EF** neznáme datum sňatku, ale známe datum konec pozorování
- EO** neznáme datum sňatku a datum konce pozorování, ale uzavření sňatku předpokládáme na základě dalších matričních informací (narození dětí atd.)

Tabulka 6 Typy rodinných listů a jejich zastoupení v letech 1700–1849

Typy rodinných listů	1700-1749	1750-1799	1800-1849	Celkem
MF1	35	80	178	293
MF2a, MF2b	10	15	24	49
MF3	11	13	3	27
MO	45	13	101	189
EF	-	-	-	3
EO	-	-	-	221
Celkem				782

Výzkumu populačního vývoje na základě metody rekonstrukce rodin nebyla v našem prostředí věnována dostatečná pozornost, demografickým aspektům v protoindustriálních oblastech pak zcela okrajová.²¹⁰ V rámci našeho studia jsme nejčastěji pracovali s výsledky studia Jany Pácaltové, která se zaměřila na výzkum protoindustriální Rokytnice nad Jizerou v 18. století a rovněž se základem jejího studia stala „rodinná matrica“ vydaná Hansem Donthem,²¹¹ a dále práce Ludmily Fialové a Walburgy Wowkové, která reflektuje situaci v protoindustriálním Jablonci nad Nisou do roku 1800. Jako srovnávací materiál pro první polovinu 19. století jsme použili především práce Ladislava Duška zabývající se Budyní nad Ohří, Mariky Poulové týkající se plodnosti žen v Rožmberku nad Vltavou a Barbory Kuprové prezentující demografickou situaci na panství Škvorec na přelomu 18. a 19. století. Výsledky získané výzkumem rekonstrukce rodin vsi Stružinec u Lomince nad Popelkou jsme následně porovnali s výstupy německých historiků Hanse Medicka pro oblast Laichingen a Jürgena Schlumbohna pro farnost Belm.²¹²

²¹⁰ Petra BEEROVÁ, *Plodnost vdaných žen v první polovině 18. století. Výsledky dat ze dvou jihomoravských farností*, HD 25, 2001, s. 85–100; Petra BRABCOVÁ, *Plodnost vdaných žen ve vesnici Komín v 1. polovině 18. století*, Demografie 39, 1997, s. 101–109; Eliška ČÁŇOVÁ – Pavla HORSKÁ, *Obyvatelstvo města Břevnova v církevních pramenech z let 1652–1800*, AUC – PH 3, 1972, s. 61–101; L. DUŠEK, *Obyvatelstvo Budyně*; Ludmila FIALOVÁ – Walburga WOWKOVÁ, *Plodnost vdaných žen v Jablonci nad Nisou do roku 1800*, Demografie 34, 1992, s. 223–234; Barbora KUPROVÁ, *Vývoj obyvatelstva na panství Škvorec na přelomu 18. a 19. století (Diplomová práce, Univerzita Karlova, Přírodovědecká fakulta)*, Praha 2013; Petr MUŽÍK, *Obyvatelstvo města Domažlice v letech 1651–1830*, SAP 36, 1986, č. 1, s. 103–207, J. PÁCALTOVÁ, *Obyvatelstvo Rokytnice*; Marika POULOVÁ, *Plodnost vdaných žen ve farnosti Rožmberk nad Vltavou v 19. století*, HD 31, 2007, s. 49–90.

²¹¹ Hans H. DONT (ed.), *Die Familien von Rochhlitz a. d. Iser und Harrachsdorf 1696–1784*, I–II, Bonn 1988–1991.

²¹² H. MEDICK, *Weben*; J. SCHLUMBOHM, *Lebensläufe*.

2. 3. Sňatečnost

Uzavření manželství a plazení dětí se v období starého demografického režimu stalo nejdůležitější událostí v životě jedince.²¹³ V 18. a první polovině 19. století se naprostá většina dětí rodila v manželském svazku (počet nemanželských dětí se zpravidla pohyboval mezi 5–15 %), čímž byla v podstatě regulována porodnost, resp. dynamika populačního růstu. Ve sledovaném období nemůžeme předpokládat rozšíření kontraceptivních metod v manželství, ačkoliv jejich účinky byly již dobře známy. Populační růst byl tedy přímo ovlivněn sňatečností, v kombinaci s plodností, resp. meziporodními intervaly a délkou reprodukčního období ženy, které mohlo být negativně ovlivněno úmrtím jednoho z partnerů. Úmyslně neregulovaná plodnost tedy znamená, že počet dětí narozených v rodině je závislý na délce trvání manželství. S touto problematikou však úzce souvisí otázka úmrtnosti, tedy situace, kdy bylo ženě po nějaký čas „uměle“ přerušeno reprodukční období, příp. jakou šanci měly vdovy na další sňatek. Délka reprodukčního období závisela nejen na věku snoubenců při vstupu do manželství, ale rovněž na zdravotním stavu obou osob.

Pro výzkum sňatečnosti jsme vycházeli z rekonstruovaných rodinných listů, ze kterých jsme se snažili vytěžit maximum získaných informací. Z tohoto důvodu jsme využívali všechny rodinné listy, které obsahovaly potřebné informace pro konkrétní jev a pokud to bylo možné, neomezovali jsme se pouze na listy MF1 a MF2.²¹⁴

²¹³ K výzkumu sňatečnosti výběrově: L. FIALOVÁ, *Příspěvek k možnostem studia sňatečnosti*; TÁŽ, *Sňatečnost obyvatelstva v Českých zemích*; TÁŽ, *Vývoj sňatečnosti a plodnosti obyvatelstva českých zemí v 19. století*, HD 12, 1987, s. 207–224; Josef GRULICH, *Sňatkové migrace v Čechách v 17. a 18. století a počátkem 19. století*, in: Eduard Maur – Josef Grulich (edd.), *Dějiny migrací v českých zemích v novověku*, Praha 2006, s. 19–72; Radek HORÁK, *Sňatečnost v Kutné Hoře v letech 1725–1755*, Demografie 53, 2001, č. 1, s. 33–43; Petr JANČÁREK, *Sňatky v Zubrniciích*, HD 18, 1994, s. 167–178; Jana MRÁZKOVÁ, „*Přislibujou sobě věrnost, lásku a upřímnost až do smrti zachovati.*“ *Vliv rodiny a „přátel“ na volbu životního partnera – panství Třeboň na konci 18. a počátkem 19. století*, HD 29, 2005, s. 53–107; Marika POULOVÁ, *Vývoj sňatečnosti ve farnosti Rožmberk nad Vltavou v 19. století*, HD 30, 2006, s. 195–218; M. SELIGOVÁ, *Sňatečnost na severočeském panství Horní Police*; Alexandra ŠIKULOVÁ, *Vývoj sňatečnosti ve farnosti Libčany v „dlouhém“ 19. století (1785–1914)*, HD 34, 2010, č. 2, s. 114–175; Blanka ŠTĚRBOVÁ, *Vývoj sňatečnosti v lokalitě Novosedly nad Nežárkou v letech 1686–1910*, HD 11, 1987, s. 115–120; A. VELKOVÁ, *Výběr partnera a sňatkový věk*.

²¹⁴ Z tohoto důvodu uvádíme vždy velikost zkoumaného vzorku.

2. 3. 1. Sňatkový věk

Sňatkový věk úzce souvisel s délkou reprodukčního období ženy. V průběhu 18. a první poloviny 19. století se dívky vdávaly v průměru ve 24 letech, nejvyššího průměrného sňatkového věku bylo dosaženo v první polovině 19. století, avšak rozdíl oproti předchozímu století byl minimální. Mírné zvýšení sňatkového věku bylo pravděpodobně způsobeno nařízením plynoucím z Všeobecného občanského zákoníku (ABGB, 1811), dle kterého mohli být snoubenci oddáni bez patřičného povolení až po dovršení 24 let, a tzv. odkladem sňatků, tedy dlouhodobým trendem odrážejícím nepříznivý ekonomický a sociální vývoj, který nepřál možnosti založit rodinu. I tak byl však průměrný sňatkový věk ve sledované lokalitě oproti celozemskému průměru o 2–3 roky nižší.²¹⁵ Průměrný sňatkový věk dívek uzavírajících svůj první sňatek se po celé sledované období pohybuje kolem 24 let. Nejnižší průměrný sňatkový věk byl zjištěn pro první polovinu 18. století (23,8), nejvyšší pak pro první polovinu 19. století (24,1). Rozdíl je však minimální. Rovněž pro jabloneckou a rokytnickou oblast zaznamenaly badatelky obdobný trend – mírný nárůst průměrného sňatkového věku. Nejnižší průměrný věk nevěst (22,8) uvádí Jana Pácaltová pro rokytnickou oblast, v průběhu 2. poloviny 18. století se však věk dívek zvýšil na 24 let, což odpovídá všeobecnému trendu. Mírný vzestup průměrného sňatkového věku evidovala i Barbora Klusáková pro panství Škvorec, i tak se však v letech 1785–1819 pohyboval pod věkovou hranicí 23 let.²¹⁶

Pokud bychom se zaměřili na situaci v protoindustriálních oblastech mimo území českých zemí, zjistíme obdobné poměry; stružinecké dívky vstupovaly do svého prvního svazku o 2–3 roky dříve, než tomu bylo například v německých oblastech Laichingen či Belm. Jürgen Schlumbohm dospěl na základě výzkumu průměrného sňatkového věku ve farnosti Belm v letech 1651–1860 k hodnotě 26,5, přičemž nejnižšího sňatkového věku 25,3 let bylo dosaženo ve 20. letech 19. století. K obdobným výsledkům dospěl i Hans Medick při svém výzkumu

²¹⁵ L. FIALOVÁ et al., *Dějiny obyvatelstva*, s. 161–162.

²¹⁶ L. FIALOVÁ – W. WOWKOVÁ, *Plodnost vdáných žen*, s. 223–234; B. KUPROVÁ, *Vývoj obyvatelstva*, s. 35; J. PÁCALTOVÁ, *Obyvatelstvo Rokytnice*.

Laichingenu v letech 1658–1884, kde zdejší nevěsty vstupovaly do manželství v průměru po dosažení hranice 26 let.²¹⁷

Tabulka 7 Rozložení sňatků podle věku ženy a průměrný věk při vstupu do manželství v letech 1700–1849

Období uzavření sňatku	První sňatky									Další sňatky	
	P	15-19	20-24	25-29	30-34	35+	Průměrný věk ženy	Med	Mod	P	Průměrný věk ženy
1700-1749	39	7	17	11	3	1	23,8	23	21	6	36,2
1750-1799	82	13	45	14	9	1	23,9	22,5	21	13	40,0
1800-1849	184	40	81	41	15	7	24,1	22	19	18	36,8
Celkem²¹⁸	305	60	143	66	27	9	24,0	22	21	37	37,8

* P – počet, Med – medián, Mod – modus

Tabulka 8 Průměrný sňatkový věk dívek uzavírajících první sňatek ve vybraných lokalitách českých zemí v 18. a 1. pol. 19. stol.²¹⁹

Lokalita	1. pol. 18. stol.		2. pol. 18. stol.		1. pol. 19. století	
	Časový úsek	Průměrný věk	Časový úsek	Průměrný věk	Časový úsek	Průměrný věk
Stružinec	1700-1749	23,8	1750-1799	23,9	1800-1849	24,1
Jablonec nad Nisou	1700-1759	24,0	1760-1799	24,1	-	-
Rokytnice nad Jiz.	1702-1739	22,8	1740-1784	24,0	-	-
Budyně nad Ohří	1701-1750	23,7	1751-1800	26,0	1801-1850	25,2
Komín	1700-1759	24,4	-	-	-	-
Škvorec	-	-	-	-	1785-1819	22,9

²¹⁷ H. MEDICK, *Weben*, s. 319–324; J. SCHLUMBOHM, *Lebensläufe*, s. 99–103.

²¹⁸ Do tohoto souboru byly zařazeny pouze rodinné listy MF1+MF2.

²¹⁹ P. BRABCOVÁ, *Plodnost vdaných žen*, s. 104; L. DUŠEK, *Obyvatelstvo Budyně*, s. 179; L. FIALOVÁ – W. WOWKOVÁ, *Plodnost vdaných žen*, s. 224; B. KUPROVÁ, *Vývoj obyvatelstva*, s. 35; J. PÁCALTOVÁ, *Obyvatelstvo Rokytnice*, s. 74–75.

Tabulka 9 Rozložení sňatků podle věku muže a průměrný věk při vstupu do manželství v letech 1700–1849

Období uzavření sňatku	První sňatky									Další sňatky	
	P	15-19	20 - 24	25-29	30-34	35+	Průměrný věk muže	Med	Mod	P	Průměrný věk muže
1700-1749	30	1	8	16	5	-	26,7	26	27	28	48,9
1750-1799	62	2	25	25	8	2	25,9	25	26		
1800-1849	16 8	6	96	38	17	11	25,5	23	22	26	47,3
Celkem²²⁰	260	9	129	79	30	13	25,8	24	22	54	48,1

* P – počet, Med – medián, Mod – modus

Zatímco průměrný věk žen vstupujících do prvního manželského svazku po celé sledované období mírně stoupal, v případě mužů evidujeme opačný trend. V první polovině 18. století byl průměrný věk snoubence 26,7 let, v první polovině století 19. pak klesl o více než jeden rok. Nejnižší sňatkový věk byl zaznamenán na přelomu 18. a 19. století, kdy se muži ženili těsně pod věkovou hranicí 25 let. Oproti protoindustriální Rokytnici nad Jizerou jsme pro první polovinu 18. století zaznamenali vyšší průměrný sňatkový věk, a to o celé tři roky. V letech 1740–1783 je v obou lokalitách podobný průměrný sňatkový věk – 25,8 let pro Stružinec, 25,4 pro Rokytnici nad Jizerou.²²¹

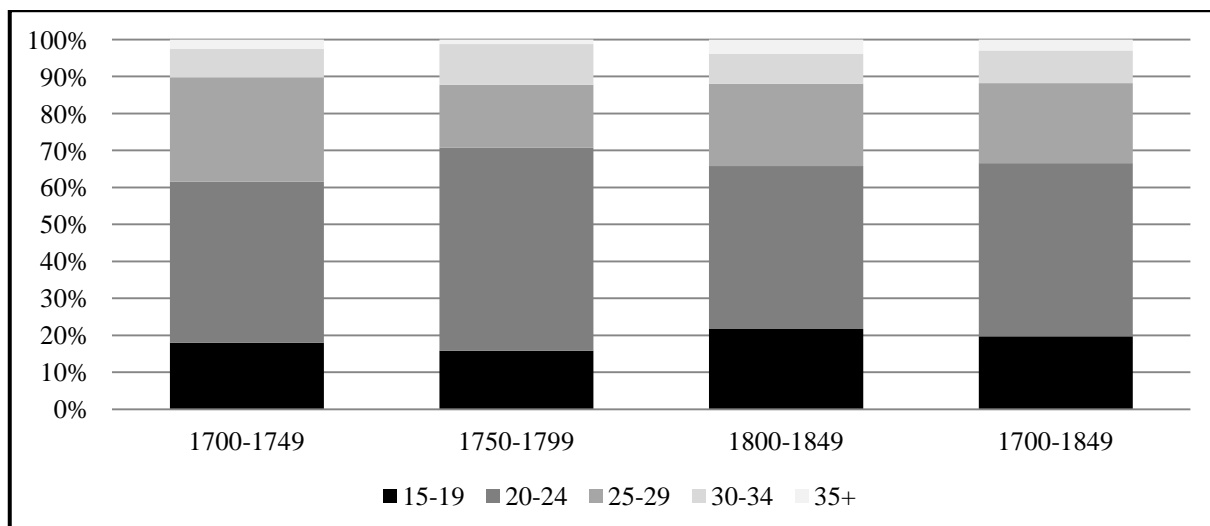
Možným vysvětlením snížení sňatkového věku v poslední čtvrtině 18. století byla reakce na změnu dědického práva, s příchodem roku 1787 vešla v platnost změna dědické posloupnosti. Zatímco do roku 1786 měl dědit po otci nejmladší syn, od roku 1787 to měl být syn nejstarší, pokud nebyl v závěti určen jiný dědic. V případech, kdy mělo hospodářství připadnout nejmladšímu synovi, opouštěli starší bratři otcovu usedlost a před uzavřením sňatku museli zabezpečit sebe i budoucí rodinu. Změna dědického práva však přinesla nové možnosti – pokud byli muži zabezpečeni, mohli teoreticky uzavřít sňatek v nižším věku. Na problém přílišné generalizace této možnosti poukazuje Alice Velková, která výzkum sňatkového věku na Štáhlavsku vztáhla na sociální kategorie. Ačkoliv u

²²⁰ Do tohoto souboru byly zařazeny pouze rodinné listy MF1+MF2, u 28 mužů nelze určit věk vstupu do manželství.

²²¹ J. PÁCALTOVÁ, *Obyvatelstvo Rokytnice*, s. 74–75.

jednotlivých kategorií došlo po roce 1787 k poklesu průměrného sňatkového věku o 2–3 roky²²², nelze prokázat přímou závislost sňatkového věku na sociálním původu.²²³

Graf 2 Rozložení sňatků dle věku ženy v letech 1700–1849



Téměř polovina stružineckých žen uzavírala sňatek ve věkové skupině 20–24 let, poté následoval vstup do manželství ve věku 25–29 a 15–19 let. Pouze necelých 12 % žen se vdávalo více než třicetiletých.

Pokud bychom se zaměřili na sociální původ nejmladších nevěst, zjišťujeme značný rozdíl mezi druhou polovinou 18. a první polovinou 19. století. Zatímco v prvním zmiňovaném období pocházely tyto dívky skoro výlučně z rodin zabývajících se zemědělstvím a rovněž uzavíraly svazek s mužem živícím se stejným způsobem, během první poloviny 19. století dochází ke značné proměně. Ve věkové kategorii 15–19 let pocházela z rodin živících se řemeslnou výrobou nebo alespoň z rodin, které ji měly jako doplňkovou živnost, pětina dívek (tři čtvrtiny z nich se provdaly do rodiny se stejným typem obživy). Avšak celkově více než 47 % žen v této době uzavíralo sňatek s mužem, který se živil řemeslem či ho měl jako doplňkový zdroj obživy. Tento trend je patrný i u věkové kategorie 20–24 let a 25–29 let, kdy rovněž pětina nevěst pocházela z řemeslnické či zemědělsko-řemeslnické rodiny, ale po uzavření sňatku se tímto typem hlavní

²²² Výjimku tvořila kategorie „Nezjištěno“, ve které byli pravděpodobně zahrnuti nejchudší obyvatelé. V tomto případě došlo naopak k nárůstu o 2–3 roky.

²²³ A. VELKOVÁ, *Výběr partnera a sňatkový věk*, s. 145–168. K této problematice více viz TÁŽ, *Krutá vrchnost*, s. 134–143.

nebo doplňkové činnosti živilo 49,5, resp. 58 % rodin. To koresponduje s postupnou proměnou zdroje obživy u obyvatel obce Stružinec.

2. 3. 2. Věkové rozdíly mezi manželi

Při výzkumu věkových rozdílů mezi manželi jsme se nejprve zaměřili na protogamní sňatky, ty totiž tvořily více než 80 % všech nových sňatků. Ve sledovaném období byl v 80 %, resp. ve více než 60 % starším snoubencem muž. V první polovině 18. století uzavírali muži sňatek nejčastěji s ženou, která byla o 5–9 let mladší než oni. V druhé polovině 18. a první polovině 19. století pak tento rozdíl činil nejčastěji 1–4 roky, ve čtvrtině případů vstupovala do manželství starší žena, v 10 %, resp. v 11 % pak byli snoubenci stejně staří.

Výše nastíněné výsledky odpovídají obecnému trendu, tedy situaci, kdy muž vstupoval do manželství starší než jeho snoubenka. V případě Stružince však byla šance vzorce starší žena – mladší muž výrazně vyšší než např. na panství Škvorec, které metodou rekonstrukce rodin zpracovávala Barbora Kuprová či ve farnost Zdechovice, studované na základě anonymní excerpce dat. V obou lokalitách zaujímaly tyto sňatky max. necelou pětinu případů. Naopak Jana Pácaltová při svém výzkumu Rokytnice nad Jizerou v 18. století dospěla k závěru, že nejčastěji uzavírali sňatek stejně staří snoubenci.²²⁴

V případě palingamních sňatků jsme dospěli k závěru, že pokud uzavírala sňatek svobodná osoba s ovdovělou, v nadpoloviční většině případů (96, resp. 64,7 %) byla ovdovělá osoba starší. Vdovci si nejčastěji vybírali ženy, které byly o více než 20 let mladší. Pokud se ve svazek manželský rozhodly vstoupit dvě ovdovělé osoby, v 88 % byl starší muž. Tento trend se projevil i na panství Škvorec.²²⁵

²²⁴ Šárka JIRÁSKOVÁ, *Vývoj obyvatelstva farnosti Zdechovice v letech 1790–1899*, HD 36, 2012, č. 1, s. 65–114, zde s. 79; B. KUPROVÁ, *Vývoj obyvatelstva*, s. 37; J. PÁCALTOVÁ, *Obyvatelstvo Rokytnice*, s. 77–78.

²²⁵ B. KUPROVÁ, *Vývoj obyvatelstva*, s. 38–39.

Tabulka 10 Věkové rozdíly při sňatku obou svobodných snoubenců v letech 1700–1849 (v %)

Věkový rozdíl	Období		
	1700-1749	1750-1799	1800-1849
Muž starší	80,5	64,7	62,7
Nad 20 let	-	-	0,4
15-19	-	-	0,4
10-14	11,1	4,4	4,2
5-9	38,9	26,5	17,4
1-4	30,6	33,8	40,3
Stejný věk	2,8	10,3	11,0
1-4	8,3	19,1	18,6
5-9	8,3	5,9	6,8
10-14	-	-	0,8
15-19	-	-	-
Nad 20 let	-	-	-
Žena starší	16,7	25,0	26,3

Tabulka 11 Věkový rozdíl při druhém a dalším sňatku v letech 1700–1849 (v %)

Věkový rozdíl	Rodinný stav		
	Vdovec - svobodná	Svobodný - vdova	Vdovec - vdova
Muž starší	96,0	29,4	88,2
Nad 20 let	42,0	-	11,8
15-19	24,0	-	29,4
10-14	12,0	5,9	17,6
5-9	8,0	5,9	17,6
1-4	10,0	17,6	11,8
Stejný věk	-	5,9	-
1-4	2,0	17,6	-
5-9	2,0	23,5	11,8
10-14	-	17,6	-
15-19	-	5,9	-
Nad 20 let	-	-	-
Žena starší	4,0	64,7	11,8

Nejmladšími nevěstami se staly dvě patnáctileté dívky. V roce 1734 se Magdalena Jandurová provdala za o dvanáct let staršího Jiříka Strnada. Své první dítě přivedla na svět až v 24 letech, poslední o devět let později. Manželství trvalo 29 let a byly v něm zplozeny čtyři děti, které se všechny dožily dospělosti. V roce

1764 se Magdalena stala vdovou, tento stav nezměnila až do počátku roku 1772, kdy zemřela.

V roce 1737 se patnáctiletá Dorota Nádobková provdala za třiadvacetiletého Daniela Bártu, se kterým zplodila 4 děti, z nichž tři se dožily dospělosti. Své první dítě porodila již 17 měsíců po uzavření sňatku, tedy v 16 letech, posledního potomka se dočkala ve 24 letech. Manželství přitom trvalo celých 34 let a bylo ukončeno smrtí manžela v roce 1771, o půl roku později zemřela i Dorota. Tedy v době, kdy byla zdejší oblast zasažena hladomorem.

Ačkoliv obě mladé nevěsty mohly využít v manželství celé své reprodukční období, obě ženy porodily „pouze“ čtyři děti. Nezodpovězenou otázkou však zůstane příčina ukončení reprodukčního období v 33, resp. 24 letech, v případě, kdy manželství trvalo až do konce reprodukčního období ženy. V těchto dvou konkrétních manželstvích nepředpokládáme, že by rodina žila po nějaký čas mimo sledovanou oblast a případné porody dalších dětí by tak unikly naší evidenci. Na vině proto bude pravděpodobně zdravotní stav obou partnerů, příp. lze uvažovat o rozhodnutí manželů.

Nejstarší ženou, která vstupovala do svého prvního manželství, se stala devětačtyřicetiletá Anna Havlová, uzavírající svazek v roce 1848 s truhlářem Františkem Fajfrem. Jejich bezdětné manželství trvalo 27 let.

Nejmladším mužem, který ve sledovaném období uzavřel sňatek, byl sedmnáctiletý pekař František Bárta, který v roce 1839 vstoupil do manželství po boku osmnáctileté Antonie Svobodové. Jejich manželství trvalo celých 36 let a vzešlo z něj 9 dětí. Nejstarším ženichem se pak stal jednapadesátiletý chalupník Josef Strnad, který v roce 1802 pojal za ženu šestadvacetiletou Kateřinu Stránskou. Manželství trvalo 40 let, neboť Josef se dožil úctyhodných 92 let, vdova další sňatek neuzavřela a zemřela v 87 letech. V manželském svazku se narodily 4 děti.

2. 3. 3. Rodinný stav snoubenců

Již z výše uvedených výstupů je zřejmé, že převážná většina sňatků byla uzavírána mezi svobodnými snoubenci. V první polovině 18. a první polovině 19. století byl tento typ sňatku uskutečněn ve více než 80 % případů, v druhé polovině 18. století se však výrazným způsobem projevilo uzavírání palingamních

sňatků, které v této době tvořily více než třetinu případů. Příčinou je pravděpodobně zhoršení úmrtnostních podmínek ve zkoumané lokalitě – 60. a 70. léta 18. století jsou jediným obdobím, kdy v letech 1700–1849 pozorujeme záporný přirozený přírůstek.

V případě sňatků ovdovělých osob uzavíral častěji další manželství muž než žena, a to po celé sledované období. Ovdovělý muž za svou další partnerku zvolil v ¾ případů svobodnou dívku, pouze v ¼ vdovu. Pokud ovdověla žena, v 58 % vstupovala do dalšího manželství po boku svobodného muže.

Tabulka 12 Snoubenci podle rodinného stavu v letech 1700–1849

Období	Svobodný - svobodná		Vdovec - svobodná		Svobodný - vdova		Vdovec - vdova		Celkem	
	Počet	%	Počet	%	Počet	%	Počet	%	Počet	%
1700-1749	81	80,2	11	10,9	7	6,9	2	2,0	101	100
1750-1799	95	62,9	34	22,5	12	8,0	10	6,6	151	100
1800-1849	253	82,7	27	8,8	14	4,6	12	3,9	306	100
1700-1849	429	76,9	72	12,9	33	5,9	24	4,3	558	100

Obdobný trend v rozložení sňatků dle rodinného stavu je zřetelný i v protoindustriální Rokytnici nad Jizerou. Zatímco v letech 1702–1739 tvořily sňatky dvou svobodných osob 81 % uzavíraných svazků, v období 1740–1784 se tento stav snížil na úkor druhých a dalších sňatků o 4 %. Zajímavostí je však uzavírání dalších sňatků u ovdovělých žen. V Rokytnici nad Jizerou pouze 3 % vdov uzavíralo sňatek se svobodným mužem, dvakrát více sňatků uzavřela vdova s vdovcem. Oproti tomu ve Stružinci měla žena vždy větší šanci uzavřít sňatek se svobodným mužem než s vdovcem. Stejný trend zaznamenala i Barbora Kuprová pro panství Škvorec.²²⁶

2. 3. 4. Délka vdovství a šance ovdovělých na nový sňatek

S problematikou palingamních sňatků se pojí délka vdovství, resp. doba mezi vstupem do dalšího manželství. Pro zjištění tohoto ukazatele jsme zařadili všechny rodinné listy, ze kterých se dozvíme, zda se dotyčný/dotyčná stala

²²⁶ B. KUPROVÁ, *Vývoj obyvatelstva*, s. 39–41; J. PÁCALTOVÁ, *Obyvatelstvo Rokytnice*, s. 69–70, 137.

vdovcem/vdovou a zda byl uzavřen další sňatek či osoba zůstala do konce života bez „oficiálního“ partnera.²²⁷ Vzhledem k velikosti zkoumaného vzorku a četnosti případů prezentujeme výsledky za celé zkoumané období let 1700–1849. Pokud se muž stal vdovcem, v 51 % případů vstoupil do dalšího svazku, přičemž průměrná délka vdovství byla 13,8 měsíce. Nejčastěji však uzavíral další sňatek po dvou měsících od úmrtí manželky. Do tří měsíců se znovu oženila třetina mužů, do půl roku pak 60 % a do jednoho roku žilo v dalším manželství 75 % mužů. Pro uzavření dalšího manželského svazku hrály v případě vdovce roli rodinné podmínky. Muž potřeboval pro své děti z předchozího manželství matku, která by zajistila chod domácnosti a postarala se o potomky, příp. přivedla na svět další. V případě vdov je situace odlišná, pouze třetina ovdovělých žen uzavírala další sňatek, průměrně po 40 měsících od ovdovění, nejčastěji však po 20 měsících. Do tří měsíců od ovdovění vstoupilo do manželství pouze 5 % žen, do půl roku 19 % a do jednoho roku pak 31 % vdov.

Délka vdovství před vstupem do dalšího manželského svazku byla ve Stružinci obdobná jako v Budyni nad Ohří.²²⁸ Při porovnání s Rokytnicí nad Jizerou však nalezneme značný rozdíl v šanci vdovců a vdov na uzavření dalšího sňatku. Autorka mohla vzhledem k ukončení rekonstrukce rodin rokem 1784 spolehlivě prezentovat pouze výsledky do roku 1739. V letech 1702–1739 uzavřela další sňatek pouze necelá polovina vdovců a pouze necelých 17 % vdov.²²⁹ Stružinečtí vdovci vstupovali do dalšího manželství v necelých třech čtvrtinách případů, vdovy pak v jedné čtvrtině.

Obecně se předpokládá, že v populaci se nacházelo vyšší procento vdov než vdovců, v letech 1700–1849 tomu tak bylo i ve Stružinci. Pokud se však na počty vdov a vdovců zaměříme detailněji, pro druhou polovinu 18. století tento stav neplatí. Na základě získaných informací však nejsme schopni tento stav uspokojivě vysvětlit. Ačkoliv považujeme druhou polovinu 18. století za období zhoršených úmrtnostních podmínek, nenalezneme výrazný nepoměr v počtu zemřelých žen a mužů.

Zvýšený počet druhých a dalších sňatků v průběhu druhé poloviny 18. století koresponduje s výsledky studia rodinného stavu snoubenců a délky

²²⁷ Po stanovení kritérií jsme pracovali s 390 rodinnými listy.

²²⁸ L. DUŠEK, *Obyvatelstvo Budyně*, s. 182.

²²⁹ J. PÁCALTOVÁ, *Obyvatelstvo Rokytnice*, s. 79–80.

trvání manželství. Toto období se vyznačuje výrazně kratší průměrnou délkou manželství, četností druhých a dalších sňatků, zvýšením počtu vdovců a lepšími vyhlídkami vdov na uzavření dalšího sňatku.

Šance vdovců a vdov na uzavření dalšího sňatku byla ovlivněna věkem, ve kterém dotyční ovdověli. V rámci našeho výzkumu jsme určili přesný věk v době ovdovění u 184 mužů a 204 žen. I přes omezenou velikost zkoumaného vzorku jsme schopni vyvodit alespoň základní tendence vývoje.

Tabulka 13 Šance vdovců a vdov na další sňatek s ohledem na věk ovdovění v letech 1700–1849

Období	1700-1749							
	Věk ovdovění							Celkem
Stav	do 30	30-39	40-49	50-59	60-69	70+	Neznámo	
Vdovci	-	1	3	4	2	2	13	25
znovu se oženilo	-	1	3	3	2	-	9	18
Vdovy	4	1	6	11	3	1	13	39
znovu se provdalo	4	-	1	1	-	-	4	10
Období	1750-1799							
Vdovci	4	7	17	8	10	5	9	60
znovu se oženilo	2	7	14	4	4	1	4	36
Vdovy	5	8	11	10	4	2	13	53
znovu se provdalo	4	4	4	2	-	-	3	17
Období	1800-1849							
Vdovci	9	16	21	17	17	11	8	99
znovu se oženilo	6	10	15	2	3	-	5	41
vdovy	3	17	25	23	22	8	16	114
znovu se provdalo	3	8	7	3	-	-	6	27

Muži, kteří během svého života ovdověli a chtěli uzavřít další sňatek, nejčastěji vstupovali do dalšího svazku ve věku do padesáti let, ale ani po překročení této pomyslné hranice nemuseli zůstat sami. Ačkoliv pro první polovinu 18. století jsme zaznamenali opakované sňatky téměř u všech věkových kategorií, u poloviny mužů neznáme přesný věk v době ztráty partnerky, proto nemůžeme vyloučit možnost zkreslení. Od poloviny 18. do poloviny 19. století

předpokládáme, že pokud tedy muž ovdověl do čtyřiceti devíti let, měl 70 % šanci na uzavření dalšího manželského svazku. U žen je tato situace poněkud odlišná. Pokud žena ovdověla do třiceti let, téměř vždy vstoupila do dalšího svazku, pokud se tak stalo mezi 30. a 39. rokem, neměla již ani poloviční šanci. Po dovršení padesáti let uzavíraly tyto ženy oficiální partnerský svazek pouze výjimečně.

Nejstaršími nevěstami byly Dorota Kobllová a Anna Štejflová. Dorota, vdova po sedlákovi Josefu Jandovi ze Stružince 10, ovdověla v únoru 1772 ve svých 53 letech, o měsíc později přišla i o dvě dospívající dcery. V manželství porodila celkem 12 dětí, poslední ve věku 46 let. Ve vdovském stavu však byla pouze 16 měsíců, v červenci 1773 uzavřela sňatek s vdovcem Janem Straňákem, jehož čtyřicetileté bezdětné manželství bylo ukončeno smrtí manželky v březnu téhož roku. Otázka dopadu hladomoru na život stružineckých rodin je v tomto případě nasnadě.

Anna ovdověla v listopadu roku 1846 ve svých 56 letech po 36letém naplněném manželství s chalupníkem a krejčím Josefem Jandou ze Stružince čp. 2, ve kterém přivedla na svět 8 dětí. Vdovou zůstala po dobu 60 měsíců, v roce 1861 se provdala za chalupníka z Rudné.

2. 3. 5. Délka trvání manželství

Sestavení rekonstrukce rodin nám umožnilo zkoumat trvání manželského svazku, ke studiu jsme využili 369 rodinných listů MF z let 1700–1849.²³⁰ Průměrná délka manželství ve sledovaném období překročila 24 let, nejčastěji trvalo společné soužití 22 let. Celá pětina případů netrvala déle než 9 let, přesně polovina svazků byla ukončena do 25 let trvání manželství.

To jsou však hodnoty poněkud zkreslující, proto v Tabulce 14 uvádíme délku trvání ve třech časových intervalech. Pro první polovinu 18. století jsme zaznamenali nejvíce sňatků trvajících 30–34 let, vzhledem k velikosti zkoumaného vzorku však nemůžeme vyloučit zkreslení výsledku. V průběhu 2. poloviny 18. století byla polovina svazků ukončena do dvaceti let trvání. Tato situace

²³⁰ Do tohoto vzorku není započítáno 7 sňatků, u kterých se žena dožila v manželství konce reprodukčního období, avšak neznáme přesnou délku trvání společného soužití.

odpovídá i rozložení sňatků dle rodinného stavu, neboť pro toto období evidujeme zvýšený podíl sňatků ovdovělých osob (viz Tabulka 12).

Tabulka 14 Délka trvání manželství v letech 1700–1849

Období	Délka trvání manželství											Celkem	
	0-4	5-9	10-14	15-19	20-24	25-29	30-34	35-39	40-44	45-49	50+		
1700	P	2	8	7	2	3	7	12	4	5	1	2	53
- 1749	%	3,8	15,1	13,2	3,8	5,7	13,2	22,6	7,5	9,4	1,9	3,8	100,0
1750	P	14	14	12	14	9	10	10	13	4	5	2	107
- 1799	%	13,1	13,1	11,2	13,1	8,4	9,3	9,3	12,1	3,7	4,7	1,9	100,0
1800	P	14	24	13	24	21	28	19	19	16	15	9	202
- 1849	%	6,9	11,9	6,4	11,9	10,4	13,9	9,4	9,4	7,9	7,4	4,5	100,0
Celkem	P	30	46	32	40	33	45	41	36	25	21	13	362
	%	8,3	12,7	8,8	11,1	9,1	12,4	11,3	9,9	6,9	5,8	3,6	100,0

*P – počet

Délka trvání manželství ve Stružinci výrazně převyšovala dosud zmiňované oblasti. V Budyni nad Ohří či na panství Škvorec byla většina sňatků ukončena do 15 let trvání. V Rokytnici nad Jizerou byla v letech 1704–1784 více než polovina manželství ukončena do 20 let trvání. Při rozdělení sledovaného období na dva časové intervaly – 1704–1739 a 1740–1784 je zřetelné zkrácení délky manželství v druhé polovině 18. století, což odpovídá dopadům zhoršené úmrtnostní situace, která se odrazila i v námi vybrané lokalitě.²³¹

Nejdéle trvajícím manželství bylo uzavřeno v lednu roku 1818 mezi čtyřiatvacetiletým chalupníkem a truhlářem Františkem Kobrlem a dvacetiletou Kateřinou Ježkovou, dcerou zedníka ze Staré Lomnice. Svazek trval celých 56 let, narodilo se v něm 5 dětí a byl ukončen smrtí muže v červnu roku 1874; žena zemřela o šestnáct měsíců později.

²³¹ L. DUŠEK, *Obyvatelstvo Budyně*, s. 201; B. KUPROVÁ, *Vývoj obyvatelstva*, s. 47; J. PÁCALTOVÁ, *Obyvatelstvo Rokytnice*, s. 78–79, 145.

2. 3. 6. Definitivní celibát

Při výzkumu tzv. definitivního celibátu, tedy osob, které po celý život nevstoupily do svazku manželského, je důležité zjištění, jaký sňatkový model byl pro dané území charakteristický. Typickým znakem pro západoevropský region se stala složka populace, která nikdy neuzavřela sňatek a zůstala trvale svobodná. To s ohledem na postoj tradiční společnosti znamenalo vyřazení z rodinného života – teoreticky byli tito lidé vyřazení z reprodukčního procesu, což samozřejmě s ohledem na svobodné matky neplatí bez výjimky.

Podíl svobodné složky populace nad 50 let, která nikdy nevstoupila do manželství, čímž vzhledem k chápání manželského svazku jako jediné legitimní instituce pro plození potomků přímo nezasáhla do populačního trendu, ovlivňoval sociální strukturu dané lokality. Svobodný stav však často nebyl otázkou dobrovolné volby, ale důsledkem ekonomicko-sociálních poměrů, které nejvíce ovlivňovaly nižší sociální vrstvy populace.²³² Míra celibátu se vyznačovala regionální a časovou variabilitou, která souvisela se střídáním období hospodářské prosperity a ekonomicky špatnou situací. Svou významnou roli samozřejmě hrály i dlouhodobé procesy hospodářské proměny, jako byla například industrializace.

Nejdůležitějším vlivem na staropanensví a staromládenectví pak měl systém utváření rodiny a praktikované dědické právo. Systém jednonástupnictví, kdy se novým hospodářem mohl stát pouze jeden z dědiců, znamenal výrazné snížení šance ostatních dědiců na zachování svého sociálního postavení. Vše záleželo na vyplácení jejich dědického podílu, které však mohlo trvat i několik desítek let. Pro sourozence nového hospodáře to znamenalo nucené osamostatnění, které mnohdy končilo službou a odkladem případného sňatku do doby, kdy bude jedinec ekonomicky nezávislým. To samozřejmě platilo i u žen, ačkoliv pokud měly zajištěné věno, jejich případný sňatek a odchod na nový grunt mohl být v mnohem kratším časovém úseku, než tomu bylo u jejich bratrů. Pokud však dívka nedisponovala dostatečným věnem, i ona se musela uchýlit do služby, případně mohla vstoupit do svazku manželského s mužem nižšího sociálního postavení.

²³² M. PRAŽÁKOVÁ SELIGOVÁ, *Život poddaných*, s. 188.

Důležitou roli v tomto ohledu mělo i pořadí synů, kterým měla být usedlost předána. Zatímco v českém prostředí před rokem 1787 dědil obvykle nejmladší syn, což pro jeho starší bratry mohlo vzhledem k věkovému rozdílu až jedné generace znamenat předurčení ke službě, neboť na dědické podíly dosáhli až ve vysokém produktivním věku a šance k uzavření sňatku tak byla výrazně nižší, od konce 80. let 18. století dědil právě nejstarší syn. Tím se novému hospodáři otevřela nejen cesta k brzkému uzavření sňatku, ale i vyplácení dědických podílů mladším sourozencům mohlo být mnohem pružnější.

I v rámci západoevropského sňatkového modelu však nalezneme značné rozdíly. Arthur E. Imhof poukázal na situaci v německém prostředí, kde pro 18. století zaznamenal v definitivním celibátu desetinu populace, pro první polovinu 19. století pak dokonce nárůst o další tři procenta.²³³ Tato celková situace však nepromítá rozdílnosti v jednotlivých německých oblastech a může se zdát poněkud zkreslující. Detailněji na výsledky jednotlivých výzkumů poukázala ve své práci Markéta Pražáková Seligová.²³⁴

V rámci našeho výzkumu definitivního celibátu ve Stružinci jsme se zaměřili na studium rodinného stavu zemřelých, přičemž jsme pracovali se dvěma kohortami narozených v letech 1750–1769 a 1800–1819. Pro první období nejsme schopni spolehlivě rekonstruovat sociální postavení zemřelých jedinců, neboť matriční záznamy tyto informace v plné míře neuvádějí, pro druhé období se však podařilo určit všechny zjištěné osoby.

Vzhledem k tomu, že v českém prostředí není této problematice doposud věnována dostatečná pozornost, není možné provést rozsáhlejší porovnání. K dispozici jsou například výsledky výzkumu Sabiny Duškové pro Ústí nad Labem, Věry Kalouskové pro farnost Lochenice, Barbory Kuprové pro panství Škvorec, či již zmiňované Pražákové Seligové pro panství Horní Police. Celozemské výsledky pak prezentovala Ludmila Fialová.²³⁵

Na základě výzkumu sčítání z roku 1880 dospěla L. Fialová k závěru, že ve věkové skupině zemřelých nad 50 let byla necelá dvacetina mužů svobodných a

²³³ Arthur E. IMHOF, *Lebenserwartungen in Deutschland vom 17. bis 19. Jahrhundert*, Weinheim 1990, s. 69.

²³⁴ M. PRAŽÁKOVÁ SELIGOVÁ, *Život poddaných*, s. 190–191.

²³⁵ Sabina DUŠKOVÁ, *Demografický vývoj Ústí nad Labem v 19. století*, HD 24, 2000, s. 109–154; Věra KALOUSKOVÁ, *Demografický vývoj farnosti Lochenice v letech 1784–1900*, HD 30, 2006, s. 67–143; B. KUPROVÁ, *Vývoj obyvatelstva*; M. PRAŽÁKOVÁ SELIGOVÁ, *Život poddaných*; L. FIALOVÁ, *Příspěvek k možnostem studia sňatečnosti*.

více než desetina žen neprovdaných. V Ústí nad Labem se v poslední čtvrtině 19. století nacházelo v definitivním celibátu 7,6 % svobodných mužů a 16 % svobodných žen, ve farnosti Lochenice tak žilo na konci 19. století dokonce 7 % mužů a 20 % žen.²³⁶

V rámci našeho výzkumu jsme dospěli k závěru, že podíl osob zemřelých nad 50 let v období 1800–1899, které nikdy nevstoupily do svazku manželského, byl přibližně 4,7 %. Pokud se však podíváme detailněji na jednotlivé kohorty, zaznamenané značné rozdíly.

Tabulka 15 Osoby žijící v definitivním celibátu

Časové období	Počet narozených	Dožili se 50 +			Zemřeli svobodní		
		Muži	Ženy	Celkem	Muži	Ženy	Celkem
1750-1769	189	40	48	88	1	1	2
1800-1819	501	63	77	140	3	8	11

V letech 1750–1769 se narodilo 189 osob, přičemž 88 z nich se dožilo padesáti a více let. Pouze u dvou z nich jsme však zaznamenali svobodný stav. Tento výsledek však může být podhodnocen špatnou evidencí, resp. určením, neboť samotná identifikace svobodných osob je problematická hned z několika důvodů. Tím hlavním je samotné zaznamenání rodinného stavu – u žen může napomoci označení vdova, manželka či pouze dcera. V případě mužů však musíme vycházet z jasné informace zapisujícího faráře.

Při výzkumu druhé vybrané kohorty jsme byli schopni určit všechny zaznamenané osoby. Podíl svobodných osob mezi zemřelými činil necelých 8 %. Při určení sociálního původu zemřelých jsme narazili na průřez tehdejší společnosti.

Svobodní muži (4,8 % mezi zemřelými muži) žili v podružství v otcově domě, resp. v domě svého staršího bratra, přičemž pocházeli z rodiny sedláka, chalupníka a řemeslníka. V případě žen (10,4 % mezi zemřelými ženami) se ve čtyřech případech jednalo o ženy, které zůstaly v otcově, resp. bratrově domě, zbylé čtyři sloužily ve Stružinci. Původně pocházely z rodin sedláků (2),

²³⁶ L. FIALOVÁ, *Příspěvek k možnostem studia sňatečnosti*, s. 98; S. DUŠKOVÁ, *Demografický vývoj Ústí*, s. 125–126; V. KALOUSKOVÁ, *Demografický vývoj*, s. 86.

chalupníků (2), domkářů (2) a řemeslníků (2). Jak svobodní muži, tak neprovdané ženy zemřely ve výrazně nižším sociálním postavení, přesto všichni muži a polovina zaznamenaných žen po celý život žila v domácnosti svého otce a později bratra.

Mírou definitivního celibátu tedy zapadá Stružinec do celozemského průměru a nevymyká se obecnému trendu.

2. 3. 7. Sňatková migrace

Stěhování neboli migrace je základní formou geografické mobility.²³⁷ V námi sledovaném období je však velmi obtížné určit, zda se jednalo o trvalý či dočasný stav. Migrace uvnitř většího administrativního celku (např. panství) se označuje jako „vnitřní“, přes hranici daného celku pak jako „vnější“. V případě překročení státní hranice se jedná o migraci zahraniční.

Z historického hlediska můžeme pohyb obyvatelstva rozčlenit do čtyř základních skupin.²³⁸ První z nich prezentuje každodenní krátkodobou změnu místa pobytu, příp. alespoň občasnou, která úzce souvisela s výkonem povolání.²³⁹ Často se v tomto případě jednalo o řemeslníky nebo obchodníky, kteří pravidelně navštěvovali trhy či města. Rovněž to mohly být osoby živící se domáckou výrobou (v námi sledované lokalitě to byla především textilní produkce, popř. bižuterie), které nosily své hotové výrobky překupníkům. Kromě pracovních důvodů prostorového pohybu obyvatel²⁴⁰ do této kategorie patří i důvody osobní –

²³⁷ Výběrově k tématu viz Josef GRULICH, *Migrační teorie, integrační procesy a evropské dějiny migrací*, ČČH 111, 2013, č. 2, s. 378–406; Jaroslav MILLER, *Raně novověká městská migrace české země, královské Uhry, polsko-litevský stát. Pokus o základní komparaci*, ČČH 100, 2002, č. 3, s. 522–554; Zdeněk R. NEŠPOR, *České migrace 19. a 20. století a jejich dosavadní studium*, Soudobé dějiny 12, 2005, č. 2, s. 245–284; Miloš ŘEZNÍK, *Migrace raného novověku a 19. století v česko-saském prostoru: metody, koncepty a výzkumy v současné historiografii*, in: Navzdory hranici: migrační procesy na česko-německém pomezí. Příspěvky z odborné konference, Cheb 27.–29. května 2013, Plzeň 2013, s. 7–17. Komplexně se problematice migrace a prostorové mobility věnuje J. GRULICH, *Migrace městského a vesnického obyvatelstva*. Zde rovněž přehled zahraniční historiografie k tématu (s. 39–47).

²³⁸ Rozdělení vychází z prací E. Maura, viz E. MAUR, *Základy historické demografie*, s. 146–147; TÝŽ, *K demografickým aspektům*, s. 13–16; nověji viz TÝŽ, *Problémy studia migrací v českých zemích v raném novověku*, in: E. Maur – J. Grulich (edd.), *Dějiny migrací*, s. 7–18, zde s. 11–13.

²³⁹ Zpravidla jsou k tomuto typu prostorové mobility řazeny i daleké fůry konané v rámci robotních povinností, tedy cesty poddaných, kteří přepravovali vrchnostenské zboží na velké vzdálenosti.

²⁴⁰ J. GRULICH, *Motivace migrací*; Jitka LNĚNIČKOVÁ, *Skláři neznali hranice.: migrace osob spojených se sklářstvím v rámci střední Evropy se zřetelem k příhraničním oblastem Českého lesa*

návštěva poutí,²⁴¹ posvícení, účast na svatbách,²⁴² pohřbech či křtinách²⁴³. Tento pohyb byl naprosto běžný, bez výrazné regulace a nutných povolení. Často se stával důležitým komunikačním prvkem, díky kterému si lidé předávali informace a postupně rozšiřovali svůj vědomostní obzor.²⁴⁴

Druhým typem je sezónní mobilita spojená s pracovní činností, ať už se jednalo o polní práce, za kterými se stěhovali především obyvatelé méně úrodných horských a podhorských oblastí, či specializovanější práce na vinici.²⁴⁵ Pravidelně se opakující cesty za prací do vzdálenějších úrodnějších oblastí s sebou nesly i možnost rozšíření komunikační sítě a navazování užšího kontaktu se vzdálenější lokalitou.²⁴⁶ Tento typ prostorového pohybu měl bezprostřední dopad na rodinné soužití, resp. na jednotlivé role v rámci domácnosti.²⁴⁷

Dlouhodobý pobyt osob mimo bydliště, který však neznamenal definitivní odchod z panství, představuje třetí typ stěhování. Několikaleté působení mimo domov bylo zpravidla zapříčiněno přípravou na budoucí povolání (učni, tovaryši, studenti) či absolvováním čelední služby.²⁴⁸ Zpravidla se jednalo o dobrovolný dočasný odchod, vrchnostenská kancelář však mohla po návratu učně požadovat jeho setrvání ve vrchnostenském podniku. Tento typ mobility byl využíván také osobami, které se živily specializovanými pracemi (ovčáci, sládcí) nebo řemeslem, které nebylo na panství využíváno. Tito lidé mohli odejít za prací na jiné panství

a Šumavy, in: Navzdory hranici: migrační procesy na česko-německém pomezí. Příspěvky z odborné konference, Cheb 27.–29. května 2013, Plzeň 2013, s. 138–155; Jana MACHAČOVÁ – Jiří MATĚJČEK, *Migrace za prací v druhé polovině 19. století a vzory chování*, in: *Migrace. Tolerance. Integrace. Sborník z mezinárodní vědecké konference konané ve dnech 5. a 6. října 2004 ve Slezském ústavu Slezského zemského muzea v Opavě*, Opava 2004, s. 24–27.

²⁴¹ Markéta HOLUBOVÁ, *Etnografický atlas Čech, Moravy a Slezska VI. Okruhy kultů poutních madon jezuitského řádu*, Praha 2009; Eduard MAUR, *Poutě jako forma mobility venkovského obyvatelstva v raném novověku*, VČSH 23, 2013, s. 235–252.

²⁴² TÁŽ, *Geografická a sociální mobilita snoubenců farnosti Dobrovice od konce 18. století do druhé poloviny 19. století*, HD 28, 2004, s. 111–155; J. GRULICH, *Sňatkové migrace*.

²⁴³ Miroslava MELKESOVÁ, *Geografický horizont kmotrů v polovině 17. století na Chýnovsku*, in: E. Maur – J. Grulich (edd.), *Dějiny migrací*, s. 205–242; Ladislav NEKVAPIL, *Kmotrovské vazby ve farnosti Hlinsko v letech 1645–1650 z hlediska sociálně-náboženského*, HD 35, 2011, č. 1, s. 33–44 TÝŽ, *Východočeští nekatolíci v době baroka a osvícenství. Chrudimský kraj v letech 1621–1781*, Pardubice 2015, s. 129–140.

²⁴⁴ K tomuto tématu více viz Barbora MLYNAŘÍKOVÁ, *Geografický horizont prostého člověka v Čechách v letech 1740–1830, I–II*, Praha 2001.

²⁴⁵ Josef KŘIVKA, *K dějinám poddanského vinařství na Litoměřicku v předbělohorské době*, Vlastivědný sborník Litoměřicko 3, 1966, s. 32–50.

²⁴⁶ Svým charakterem je tento typ migrace obdobný jako u prostorové mobility stavebních dělníků.

²⁴⁷ Michael MITTERAUER, *Familie und Arbeitsteilung. Historischvergleichende Studien*, Wien – Köln – Weimar 1992.

²⁴⁸ Josef KŘIVKA, *Čeled' v poddanském hospodářství po třicetileté válce a její podíl na celkové počtu vesnického obyvatelstva*, HD 2, 1968, s. 2–8; E. MAUR, *Čeled' a tovaryši*, s. 85–135; TÝŽ, *Das Gesinde in Böhmen*, s. 75–94.

téže vrchnosti, případně zcela mimo její pravomoc. K potvrzení, že tito lidé nezběhli a mají stálou poddanskou příslušnost, sloužil vrchnostenskou kanceláří vydávaný fedrovní nebo povolovací list.²⁴⁹

Trvalá změna místa pobytu (trvalá migrace), představuje poslední typ prostorové mobility, v rámci níž rozlišujeme legální a ilegální typ odchodu. V případě, že poddaný odcházel legálně pod pravomoc jiné vrchnosti z důvodu převzetí usedlosti, pracovního uplatnění či nejčastěji sňatku, potřeboval k této změně bydliště povolení, tzv. zhost (výhost).²⁵⁰ Ten byl ostatně nutný i v případě, že člověk přesídloval mezi panstvími stejné vrchnosti. Jeho držení znamenalo potvrzení, že se nejedná o zběhlého poddaného a jeho cesta je legální. Výzkum tohoto typu migrace úzce souvisí s geografickou a sociální mobilitou,²⁵¹ která je do značné míry podmíněna jednotlivými životními fázemi dotyčného, jež jsou zpravidla ohraničeny přechodovými rituály. K trvalé změně místa pobytu se lidé uchýlovali také z důvodu stáří či nemoci, kdy se rodiče přestěhovali za svými dětmi, kteří se o ně postarali.

Nepovolený odchod z panství, tzv. zbláhání, je nejhůře postižitelný typ prostorové mobility, neboť neexistuje statistické vyhodnocení tohoto jevu a pramenná základna pro výzkum ilegální migrace je značně omezená. Do popředí se dostává kvalitativní výzkum, který může osvětlit okolnosti útěku a jeho strategie.²⁵² Pokud se poddaný rozhodl nelegálně opustit panství, jeho čin byl zpravidla podmíněn několika faktory.

V druhé polovině 17. století hrála svou roli v rozhodování o setrvání v dané lokalitě neutěšená hospodářská situace na venkově, která byla způsobena válečnými událostmi a jejich dopadem trvajícím bezmála půl století. Dalším důvodem útěku mohla být ztráta člena rodiny, která znamenala zhoršení ekonomické situace a ztrátu rodinného zázemí. Odchodem bývala řešena i situace, kdy poddanému hrozil trest za protiprávní jednání. V tomto případě ilegální

²⁴⁹ Jeho vydávání bylo vrchnostenskou kanceláří zpoplatněno. Více viz E. Maur, *K demografickým aspektům*, s. 15–16.

²⁵⁰ Výzkumem zhostních listů se blíže zabývá J. Grulich, viz Josef GRULICH, *Migrace českobudějovického obyvatelstva ve světle propouštěcích listů (1756–1770)*, in: Milan Myška (ed.), *Historiae Historica. Profesoru Lumíru Dokoupilovi k sedmdesátinám*, Ostrava 2005, s. 55–72, zde s. 60–61.

²⁵¹ Pavla HORSKÁ, *Vztah sociální a geografické mobility v dějinách obyvatelstva českých zemí*, HD 12, 1987, s. 225–242.

²⁵² Pavel MATLAS, *Migrace poddaného obyvatelstva v raném novověku. Nová heuristická východiska a metodické přístupy*, *Forum Statisticum Slovacorum* 3, 2007, s. 168–173.

odchod jednoho člena rodiny, který se tímto způsobem vyhnul postihu ze strany vrchnosti (ať už se jednalo o trest znamenající omezení svobody či náhradu škody), mohl mít za následek marginalizaci ostatních členů rodiny ze strany venkovského společenství. Ti se pak pod tíhou sociálního vytěsňování mohli rovněž rozhodnout pro odchod z panství.²⁵³

K ilegálnímu odchodu se častěji odhodlali muži než ženy, nicméně ani jejich zběhnutí není ojedinělé. Často své domovy opouštěly ženy, které se rozhodly pro společný život s partnerem, jenž nepatřil k usedlé složce obyvatelstva. V případě, kdy žena následovala muže ve vojenské službě, místo předpokládaného budoucího sňatku ji mnohdy čekal život na okraji společnosti. Důvodem opuštění domoviny nemusely být pouze výše uvedené situace, ale rovněž náboženské smýšlení. K útěku kvůli nekatolickému vyznání se rozhodovali poddaní v závislosti na rekatolizačním tlaku ze strany vrchnosti.²⁵⁴

Z počátku však nemusel nelegální odchod z panství znamenat trvalé „odstřížení“ všech poddanských i osobních závazků. Pokud muž zběhl z důvodu hledání lepšího pracovního uplatnění, mohl být jeho pobyt mimo původní domov později legalizován. Stejně mohl být vyřešen útek z důvodu uzavření sňatku v případě, že se manželé usadili na jiném panství a žili spořádaným životem. Na možnosti dodatečné legalizace odchodu poukázala ve svém výzkumu Sheilagh Ogilvie.²⁵⁵

V rámci výzkumu migrace je nutné se zaměřit rovněž na hromadné odchody obyvatel, které byly způsobeny změnou v politické situaci či dopady přírodní katastrofy.²⁵⁶ Příkladem masového útěku obyvatel z politických a zároveň náboženských důvodů je odchod nekatolíků po roce 1620.²⁵⁷

²⁵³ J. GRULICH, *Migrace městského*, s. 61–62.

²⁵⁴ Odchod poddaných z důvodu náboženské perzekuce byl zaznamenán převážně od období karolinské rekatolizace. K tématu emigrace z náboženských důvodů více viz Edita ŠTĚŘÍKOVÁ, *Exulantská útočiště v Lužici a Sasku*, Praha 2004; TÁŽ, *Pozvání do Slezska. Vznik prvních českých emigrantských kolonií v 18. století v pruském Slezsku*, Praha 2001; TÁŽ, *Zbožnost exulantů z Čech a Moravy v 18. století v německých zemích*, in: Po vzoru Berojských: život i víra českých a moravských evangelíků v předtoleranční a toleranční době, Praha 2008, s. 285–306; TÁŽ, *Z nouze o spasení. Česká emigrace v 18. století do Pruského Slezska*, Praha 1992; TÁŽ, *Zelów: česká exulantská obec v Polsku*, Praha 2010; nejnověji TÁŽ, *Více sluší poslouchati Boha než lidé: několik životních příběhů, úvahy o konfesionalizaci a době mezi dvěma výročími: 600. výročí upálení mistra Jana Husa: 70. výročí reemigrace potomků českých exulantů*, Praha 2015.

²⁵⁵ Sheilagh C. OGILVIE, *Vesnická obec a tzv. „druhé nevolnictví“ v raně novověkých Čechách*, ČČH 107, 2009, s. 46–94.

²⁵⁶ Pro tento typ migrace bývá zpravidla užíván termín exodus.

²⁵⁷ Lenka BOBKOVÁ, *Exulanti z Prahy a severozápadních Čech v Pirně v letech 1621–1639. Edice historických soupisů, které jsou uloženy v Saském archivu v Drážďanech*, Praha 1999;

Zvláštním typem prostorové mobility obyvatel je pak migrace neusedlé složky obyvatel, která svým životním stylem po většinu své existence unikala jakékoliv evidenci.²⁵⁸ Zpravidla se jednalo o cikány,²⁵⁹ muzikanty a tuláky.²⁶⁰ Postižení jejich pohybu je v kvantitativní úrovni takřka nemožné, kvalitativní výzkum se zpravidla opírá o prameny trestněprávní povahy.

Změna původního bydliště z důvodu uzavření sňatku se ve venkovském, ale i v městském prostředí, stala častým typem prostorové mobility obyvatel. To samozřejmě úzce navazovalo na možnosti výběru partnera, resp. geografický horizont poddaného.²⁶¹ Nejčastějším místem setkávání obyvatel byla bezesporu církevní půda, resp. farní kostel. Následovaly poutě či různá procesí,²⁶² které se společně s trhy stávaly základnou jistých informačních sítí, díky kterým se lidé nejen potkávali, ale rozšiřovali si svůj obzor. Důležitým aspektem, který není možné v případě navazování kontaktů opomenout, je pracovní uplatnění – námezdní pracovníci, tovaryši na vandru, mladí lidé absolvující čelední službu. Tato životní zkušenost mohla přinést i nalezení životního partnera.²⁶³

V rámci našeho výzkumu opírajícího se o rekonstrukci rodin ve vsi Stružinec jsme získali téměř 800 rodinných listů. Našimi kritérii pro výzkum fenoménu migrace byla přesná znalost data uzavření sňatku, bydliště snoubenců před vstupem do manželství a po jeho uzavření i jejich rodinný stav. U svobodných bylo za výchozí informaci považováno bydliště otce, v případě vdovělých osob se místo původu překrývalo s aktuálním bydlištěm. Vzhledem k výše uvedeným

Michaela HRUBÁ (ed.), *Víra nebo vlast? Exil v českých dějinách raného novověku*, Ústí nad Labem 2001; Edita ŠTĚŘÍKOVÁ, *Stručně o pobělohorských exulantech*, Praha 2005.

²⁵⁸ Nejnověji se touto problematikou zabývá Jiří HANZAL, *Demografie cikánského obyvatelstva v českých zemích v 17. a 18. století (na základě rozboru církevních matrik)*, HD 40, 2016, č. 2, s. 135–177.

²⁵⁹ Jaroslav DIBELKA, „Kde my se máme podít, když nemáme naši zem?“ *Migrace Cikánů v raném novověku a jejich reflexe v očích okolí*, in: E. Maur – J. Grulich (edd.), *Dějiny migrací*, s. 189–203; Jiří HANZAL, *Cikáni na Moravě v 15. až 18. století. Dějiny etnika na okraji společnosti*, Praha 2004; Pavel HIML, *Zrození vagabunda. Neusedlí lidé v Čechách 17. a 18. století*, Praha 2007.

²⁶⁰ Jaroslav DIBELKA, *Každodenní život tulačky a zlodějky v první polovině 18. století*, in: *Člověk a sociální skupina ve společnosti raného novověku*, České Budějovice 2007, s. 315–332; nověji Jaroslav ČECHURA, *Neklidný život obyčejné ženy: Johana Peřková (1703–1745)*, Praha 2015.

²⁶¹ B. MLYNAŘÍKOVÁ, *Geografický horizont*.

²⁶² E. MAUR, *Poutě jako forma mobility*.

²⁶³ J. GRULICH, *Populační vývoj*, s. 256–257.

požadavkům jsme nadále mohli pracovat se vzorkem 489 sňatků, u kterých jsme byli schopni rekonstruovat životní osudy jednotlivých aktérů.²⁶⁴

Tabulka 16 Bydliště snoubenců před uzavřením sňatku v letech 1700–1849

Období	Oba snoubenci ze Stružince	Ženich ze Stružince	Nevěsta ze Stružince
1700-1749	26	29	4
1750-1799	65	60	4
1800-1849	138	156	7
1700-1849	229	245	15

Téměř 47 % párů žilo před uzavřením sňatku přímo ve Stružinci, v polovině případů se dívka přivdala do stružinecké rodiny, pouze ve třech procentech tak učinil muž.²⁶⁵ Tři čtvrtiny manželství, která uzavírali snoubenci žijící ve stejné vsi, byla stvrzována mezi svobodnými osobami. Zbývající část představovaly sňatky ovdovělých partnerů. Jak již bylo uvedeno, nejčastěji uzavíral sňatek vdovec se svobodnou dívkou.

Pokud se muž rozhodl odejít za svou partnerkou do Stružince, nečinil tak s ohledem na zlepšení sociálního postavení. Ani v jednom případě totiž sňatkem nepostoupil na sociálním žebříčku výš.

Volba partnera byla především u lidí, kteří vstupovali do manželského svazku poprvé, ovlivněna názory rodičů či příbuzných, kteří se do značné míry podíleli na vytvoření okruhu možných nápadníků. Vzdálenost, kterou mladí lidé kvůli svému nastávajícímu/své nastávající překonávali, však byla velmi malá. Téměř 70 % párů pocházelo z území panství Lomnice, tedy z obcí nacházejících se bezprostředně v okolí samotného Stružince. Geografický horizont snoubenců nebyl zpravidla větší než 10 km.²⁶⁶

Uzavřenost venkovského společenství na straně jedné a poměrně dynamický růst na straně druhé pak s sebou přináší otázku vlivu migrace na přirozenou měnu. V případě Stružince jsme však na základě studia matriční evidence a pozemkových knih nezaznamenali vzrůstající počet osob přicházejících do vsi. Zvyšující se počet

²⁶⁴ Přesné datum sňatku jsme z celkového počtu 782 rodinných listů znali u 558 případů. Z tohoto počtu však bylo vyřazeno 69 párů, u kterých nebylo možné zrekonstruovat bydliště u obou partnerů. V drtivé většině se jednalo o sňatky, které byly uzavřeny v první polovině 18. století.

²⁶⁵ Vzhledem k rozsáhlé excerpce matriční evidence a využití dat od A. B. Máky jsme mohli téměř v 90 % případů určit přesné bydliště obou snoubenců. Zvyk uzavírat sňatek v bydlišti nevěsty se zde výrazněji neprojevil.

²⁶⁶ Viz příloha č. 3.

obyvatel v průběhu sledovaného období je spíše dán vysokou porodností a růstem počtu rodinných příslušníků, jak bude naznačeno v následující části práce.

2. 4. Plodnost

V období starého demografického režimu dosahovala manželská fertilita vysokých hodnot, její úroveň byla určována převážně biologickými faktory. Taková plodnost se často označuje jako nekontrolovaná či přirozená.

Přirozená plodnost byla původně francouzskými historiky chápána jako ukazatel, který byl ovlivněn především biologickými faktory, až poté faktory sociálními (sňatkový věk snoubenců).²⁶⁷ Plození dětí pak mělo mít podstatě nekontrolovaný „přirozený“ ráz. Od této představy však bylo ustoupeno, neboť úrovně plodnosti byly v evropských zemích rozdílné.²⁶⁸ S tímto pojmem se však dosud setkáváme v jazykově anglické a německé oblasti, kdy je tento koncept chápán jako stav, kdy nejsou použity prostředky k zamezení početí, resp. k přerušení fertilního období ženy v případě, kdy manželé dosáhnou určitého počtu dětí v rodině. V tomto pojetí nevidí například Jürgen Schlumbohm zásadní rozpor ani v případě, kdy byl po celou dobu trvání manželství udržován nižší počet dětí v rodině, resp. kdy docházelo k prodlužování meziporodních intervalů. Nastalou situaci nepovažuje za cílené omezování plodnosti, ale jako důsledek tzv. druhotné sterility²⁶⁹ a snížení počtu pohlavních styků mezi manželi.²⁷⁰

V rámci našeho výzkumu plodnosti žen jsme se zaměřili na rodinné listy, ve kterých se žena dožila konce fertilního období, z tohoto důvodu jsme využívali ke studiu rodinné listy MF1 a MF2, ve kterých jsme evidovali všechny věkové údaje (věk při vstupu do manželství, při prvním porodu, při posledním porodu), délku trvání manželství, meziporodní a prvoporodní intervaly a počty dětí v rodině.

V popředí našeho zájmu je studium míry manželské plodnosti, udávající průměrný počet dětí, které porodila žena za jeden to manželského života. Tento ukazatel je podmíněn několika faktory, jako je věk ženy při vstupu do manželství, délka jeho trvání, zdravotní stav obou partnerů a věk muže. Vzhledem k dostupným informacím, které jsme získali na základě rekonstrukce rodin, je náš

²⁶⁷ Louis HENRY, *La fécondité naturelle. Observation – théorie – résultats*, Population 16, 1961, s. 625–636.

²⁶⁸ Jacques DUPÂQUIER (ed.), *Histoire de la population française*, sv. 2, Paris 1988, s. 367.

²⁶⁹ V déle trvajících manželstvích s vyšším počtem porodů roste pravděpodobnost zhoršení zdravotního stavu ženy, který může vyústit v dočasnou sterilitu žen.

²⁷⁰ J. SCHLUMBOHM, *Lebensläufe*, s. 140–141, 145–147.

výzkum ovlivněn prvními dvěma parametry, tzn. věkem ženy při sňatku a délkou trvání manželského svazku.

2. 4. 1. Plodnost podle věku při sňatku a podle délky trvání manželství

Pokud se zaměřujeme na výzkum manželské plodnosti, je věk, při kterém žena vstupovala do manželství, důležitým ukazatelem ovlivňujícím dobu, po kterou mohla žena přivádět děti na svět. Tento jev jsme studovali po pětiletých intervalech v obdobích 1700–1749, 1750–1799 a 1800–1849.

Ve sledovaném období určujeme v evropském prostředí v podstatě dva hlavní typy vývoje plodnosti žen. Prvním trendem je vysoká manželská plodnost u žen, které uzavřely svůj sňatek do třiceti let věku, jejich fertilita výrazně klesala po dosažení 35. roku. Tento vývoj specifické plodnosti se projevoval např. v německé oblasti Laichingen či francouzském Meulanu.²⁷¹ Druhým trendem je relativně nižší plodnost žen do třiceti let věku, která však po překročení této věkové hranice stoupá, po dosažení vyššího věku však přirozeně klesá. O tomto typu specifické plodnosti můžeme mluvit v souvislosti s německou farností Belm, francouzským Crulai či českou Budyní nad Ohří.²⁷²

Dívky, které během 18. století ve Stružinci vstupovaly do manželského svazku mezi 15. a 19. rokem, vykazovaly v prvních letech manželství nižší úroveň plodnosti; v této věkové skupině přiváděly ženy na svět zpravidla jedno dítě. V první polovině 18. století dosahovaly ženy nejvyšší plodnosti ve věku 20–24 a 25–29 let, v druhé polovině 18. století ve věku 25–29 a 30–34 let. Pro první polovinu 19. století jsme zaznamenali vyšší plodnost žen ve věku do dvaceti let než v předchozích obdobích, ve věkové skupině 15–19 let přivedly tyto ženy na svět maximálně dvě děti. Vůbec nejvyšší plodnost jsme zaznamenali u žen, které uzavřely svůj sňatek během 2. poloviny 18. století ve věku 25–29 let.

Stružinec se zjištěnými výsledky přibližuje spíše zemědělsky orientované Budyni nad Ohří či jihočeskému Rožmberku nad Vltavou, pro protoindustriální Jablonec nad Nisou či Rokytnici nad Jizerou dospěly autorky k výrazně vyšší

²⁷¹ H. MEDICK, *Weben*, s. 340; Data pro francouzský Meluan převzaty z E. ČÁŇOVÁ – P. HORSKÁ, *Obyvatelstvo obce*, s. 95.

²⁷² J. SCHLUMBOHM, *Lebensläufe*, s. 142. Data pro francouzský Crulai a českou Budyni nad Ohří převzaty z L. DUŠEK, *Obyvatelstvo Budyně*, s. 186.

fertilitě u žen vstupujících do sňatku ve věkové skupině do dvaceti let.²⁷³ Naopak vyšší míra plodnosti než v Jablonci nad Nisou či Rokytnici nad Jizerou byla zaznamenána u žen ve věku 30–34 let.²⁷⁴ Tuto situaci však není možno za současného stavu poznání uspokojivě zhodnotit, možným vysvětlením mohou být delší intervaly mezi vstupem do manželství a narozením prvního potomka.

Tabulka 17 Specifická plodnost žen dle věku a věku při sňatku ve Stružinci v letech 1700–1849 (v ‰)

Věk ženy při sňatku	Věk ženy						
	15-19	20-24	25-29	30-34	35-39	40-44	45-49
Sňatky uzavřené v letech 1700-1749							
15-19	0,222	0,400	0,409	0,108	-	-	-
20-24	-	0,409	0,338	0,300	0,232	0,246	0,062
25-29	-	-	0,400	0,312	0,323	0,123	0,250
30-34*	-	-	-	-	-	-	-
Sňatky uzavřené v letech 1750-1799							
15-19	0,222	0,444	0,455	0,468	0,350	0,242	-
20-24	-	0,391	0,407	0,357	0,252	0,127	0,036
25-29	-	-	0,505	0,469	0,426	0,132	0,171
30-34	-	-	-	0,318	0,347	0,114	0,029
Sňatky uzavřené v letech 1800-1849							
15-19	0,386	0,400	0,384	0,389	0,269	0,130	0,012
20-24	-	0,431	0,386	0,322	0,250	0,141	0,023
25-29	-	-	0,398	0,384	0,307	0,158	-
30-34	-	-	-	0,435	0,308	0,153	-

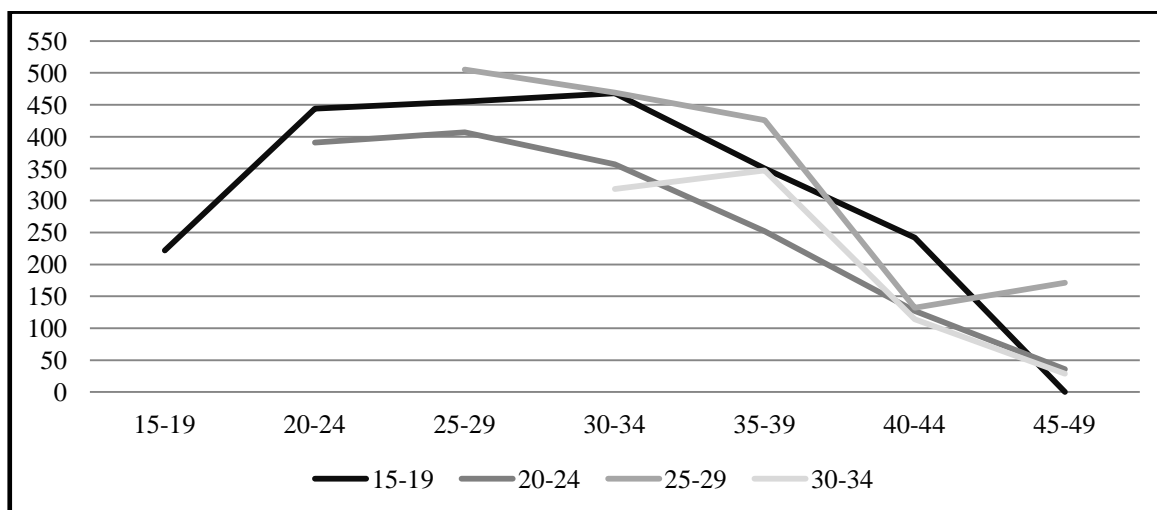
* Nežjišťováno pro malý počet případů.

²⁷³ L. DUŠEK, *Obyvatelstvo Budyně*, s. 186 n; M. POULOVÁ, *Plodnost vdaných žen*, s. 57.

²⁷⁴ L. FIALOVÁ – W. WOWKOVÁ, *Plodnost*, s. 226–229; J. PÁCALTOVÁ, *Obyvatelstvo Rokytnice*, s. 100–102.

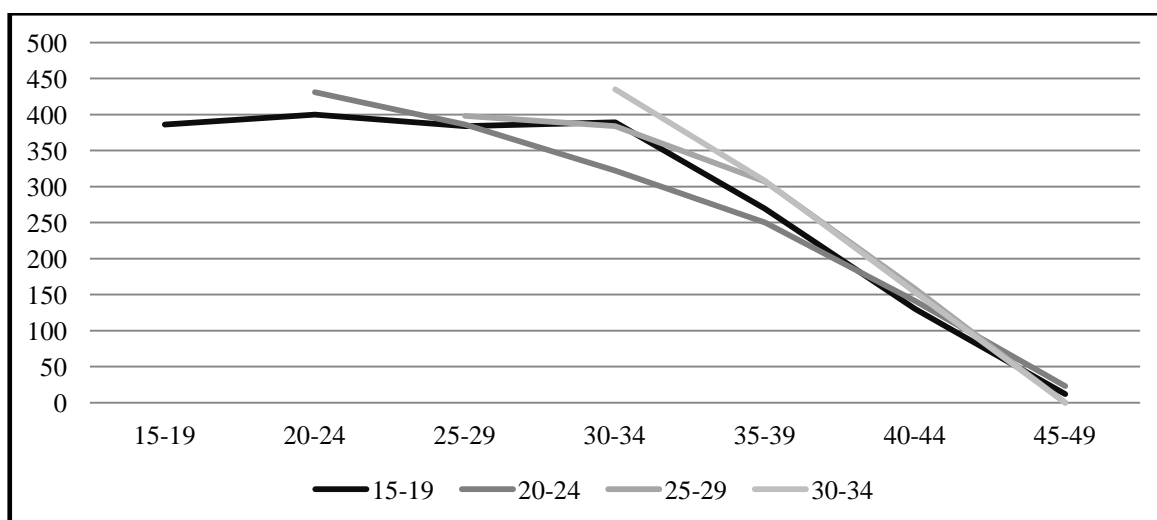
Graf 3 Specifická plodnost žen dle věku a věku při sňatku v letech 1750–1799

(v ‰)



Graf 4 Specifická plodnost žen dle věku a věku při sňatku v letech 1800–1850

(v ‰)



V letech 1750–1849 jsme zaznamenali poměrně vysokou plodnost žen až do 39 let, poté fertilita prudce klesala. Období první poloviny 18. století se liší u žen vstupujících do manželství ve věku 20–24 let, které měly vyšší plodnost i po dovršení čtyřiceti let. Pro toto období se nám však podařilo zrekonstruovat poměrně malý počet rodinných listů, proto nemůžeme vyloučit zkreslení.

K obdobnému trendu pro léta 1651–1858 dospěl i Jürgen Schlumbohm pro farnost Belm. Plodnost žen se v podstatě pohybovala na shodné úrovni jako ve

Stružinci až do 39 let věku ženy, poté prudce klesala.²⁷⁵ Pro oblast Laichingen v letech 1658–1884 zaznamenal Hans Medick mírně vyšší úroveň plodnosti vdaných žen, i v tomto případě je však zřetelný výše popsáný trend.²⁷⁶

Dalším důležitým ukazatelem je plodnost dle délky trvání manželství. Ve Stružinci jsme po celé sledované období evidovali výrazně delší dobu manželství než ve zmiňovaných lokalitách. Pro 18. století evidujeme nejvyšší plodnost u žen, které vstoupily do manželského svazku do dvaceti let a jejichž manželství trvalo v rozmezí deseti až čtrnácti let. Pro první polovinu 19. století zaznamenáváme obdobný trend, avšak ve zbylých věkových kategoriích je jasně zřetelná nejvyšší plodnost žen v prvních pěti letech manželství.

Pokud bychom porovnali náš výzkum s výsledky Barbory Kuprové pro panství Škvorec či Mariky Poulové pro farnost Rožmberk²⁷⁷, pro první polovinu 19. století pozorujeme obdobný (v případě Stružince mírně nižší) trend.²⁷⁸ Nejvyšší plodnosti bylo dosaženo v prvních pěti letech manželství, celkově však začala plodnost vdaných žen klesat až od dvaceti let společného partnerského soužití.

²⁷⁵ J. SCHLUMBOHM, *Lebensläufe*, s. 141–144.

²⁷⁶ H. MEDICK, *Weben*, s. 341–346.

²⁷⁷ B. KUPROVÁ, *Vývoj obyvatelstva*, s. 54–56; M. POULOVÁ, *Plodnost vdaných žen*, s. 60.

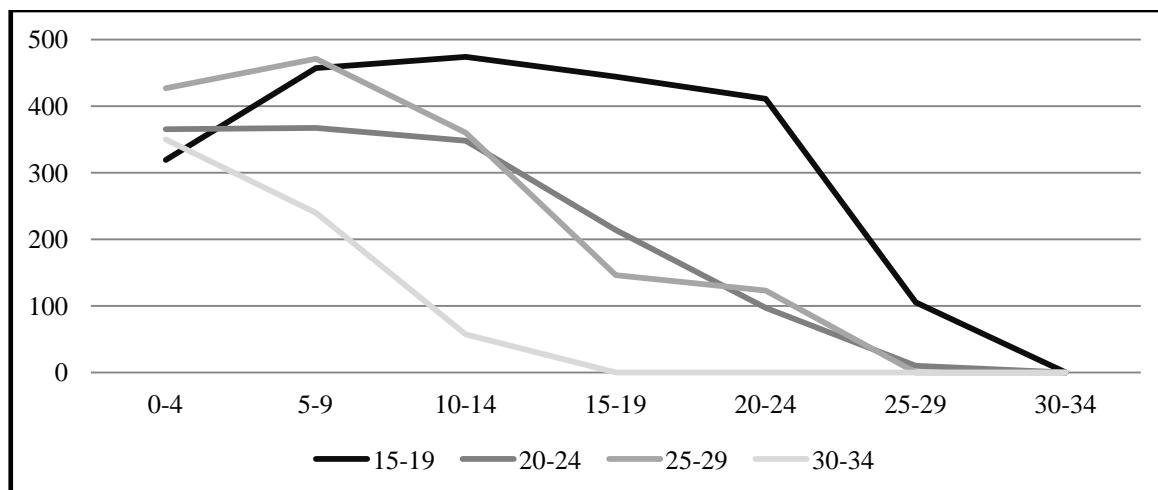
²⁷⁸ Ladislav Dušek v případě výzkumu plodnosti s ohledem na délku trvání manželství pracoval pouze s plodností během pěti let manželství. Z tohoto důvodu nemůžeme adekvátně porovnat výsledky Budyně nad Ohří a Stružince.

Tabulka 18 Specifická plodnost žen dle věku při sňatku a délky trvání manželství ve Stružinci v letech 1700–1849 (v ‰)

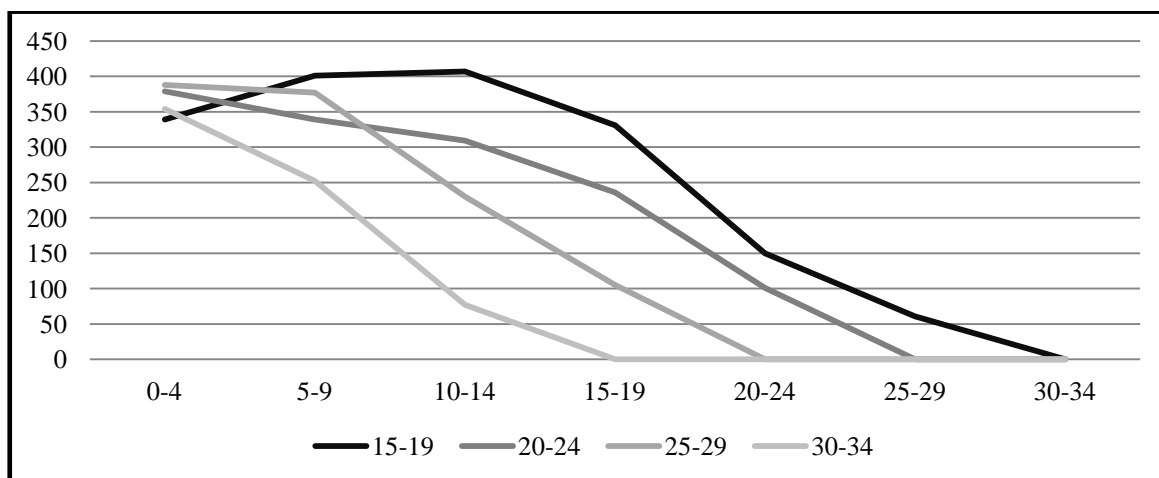
Věk ženy při sňatku	Délka trvání manželství v letech						
	0-4	5-9	10-14	15-19	20-24	25-29	30-34
Sňatky uzavřené v letech 1700-1749							
15-19	0,285	0,366	0,243	0,129	0,066	-	-
20-24	0,355	0,287	0,306	0,242	0,215	0,017	-
25-29	0,345	0,343	0,205	0,075	0,027	0,031	-
30-34*	-	-	-	-	-	-	-
Sňatky uzavřené v letech 1750-1799							
15-19	0,319	0,457	0,474	0,444	0,411	0,105	-
20-24	0,365	0,367	0,348	0,214	0,097	0,010	-
25-29	0,427	0,471	0,360	0,146	0,123	-	-
30-34	0,350	0,240	0,057	-	-	-	-
Sňatky uzavřené v letech 1800-1849							
15-19	0,339	0,401	0,407	0,331	0,150	0,061	-
20-24	0,379	0,339	0,309	0,236	0,101	-	-
25-29	0,388	0,377	0,230	0,105	-	-	-
30-34	0,354	0,252	0,077	-	-	-	-

* Nezjišťováno pro malý počet případů.

Graf 5 Specifická plodnost žen dle věku při sňatku a délky trvání manželství v 2. pol. 18. století (v ‰)



Graf 6 Specifická plodnost žen dle věku při sňatku a délky trvání manželství v 1. pol 19. století (v ‰)



V obci Stružinec zůstávala manželská plodnost po celé sledované období na poměrně vysoké úrovni, což je typickým znakem pro populaci se záměrně neomezovanou plodností.

2. 4. 2. Meziporodní intervaly

Vzhledem k vybrané metodě rekonstrukce rodin jsme se mohli zaměřit i na meziporodní intervaly, tedy intervaly mezi narozením dvou po sobě jdoucích dětí. V rámci našeho výzkumu jsme pracovali s listy MF1–MF3, tedy s případy, kdy jsme byli schopni určit konec pozorování. Ačkoliv se mnohé studie zkoumající plodnost žen zaměřují pouze na rodiny s více jak šesti dětmi (bez ohledu na známý a neznámý konec pozorování),²⁷⁹ při našem studiu jsme brali v potaz všechny rodiny s minimálně dvěma dětmi. Celkově jsme proto pracovali s 303 rodinnými listy. Domníváme se totiž, že v případech, kdy se badatel zaměří pouze na páry, které přivedly na svět takto vysoký počet dětí (v podstatě více, než byl průměrný počet dětí připadající na rodinu ve sledovaných obdobích), není možné postihnout všechny vlivy ovlivňující plodnost žen. To, že se manželskému páru ve svazku trvajícím více než dvacet let narodily maximálně dvě děti (více než 7 % případů), nelze přehlédnout či vyřadit. Tato situace svědčí o vlivu několika různých faktorů, které působily na manželskou plodnost. Nižší počet dětí či delší meziporodní

²⁷⁹ Např. L. FIALOVÁ – W. WOWKOVÁ, *Plodnost*; B. KUPROVÁ, *Vývoj obyvatelstva*.

intervaly, které evidujeme v případech rodin s nižším počtem dětí, mohou vypovídat o gynekologických obtížích matky, dočasné sterilitě či poklesu sexuální aktivity. Svou roli mohla hrát válečná tažení či pracovní migrace, kvůli kterým byl manžel dlouhodobě mimo domov. Vysvětlením však může být i vědomé rozhodnutí párů, které po dosažení určitého počtu dětí již nechtěli přivádět na svět dalšího potomka. Tuto otázku sice nejsme schopni na základě kvantitavních pramenů zodpovědět, zcela vyloučit ji však nelze. Z tohoto důvodu považujeme námi zvolené kritérium za plnohodnotné.

V celozemském měřítku dosahovaly meziporodní intervaly mezi narozenými dětmi na počátku manželství zpravidla 24–28 měsíců, přičemž tento časový rozestup se s přibývajícím porody prodlužoval.²⁸⁰

V průběhu 18. století se meziporodní intervaly u stružineckých žen pohybovaly v rozmezí 24–28 měsíců (v případě prvních pěti dětí), při následujících porodech jsme zaznamenali prodlužování meziporodního intervalu, který v případě dvou posledních dětí dosahoval až tří let. K obdobným výsledkům dospěly pro období 18. století i Ludmila Fialová a Jana Pácaltová.²⁸¹

V manželstvích, která byla uzavřena v letech 1800–1849, však došlo ke zkrácení meziporodního intervalu o 2,5 měsíce. Tento stav s sebou nesl možnost vyššího počtu porodů v rámci fertilního období ženy, což se projevilo mírně početnějšími rodinami.

2. 4. 3. Interval mezi sňatkem a porodem

Při studiu meziporodních intervalů je zvláštní pozornost věnována tzv. prvoporodnímu intervalu, tedy době mezi uzavřením manželství a porodem prvního potomka. S tím se bezesporu pojí otázka předmanželské koncepce, tedy situace, kdy se dítě narodilo do 8 měsíců od uzavření sňatku.²⁸² Samozřejmě zde

²⁸⁰ L. DOKOUPIL et al., *Přirozená měna*, s. 44.

²⁸¹ L. FIALOVÁ – W. WOWKOVÁ, *Plodnost*; J. PÁCALTOVÁ, *Obyvatelstvo Rokytnice*.

²⁸² Někteří badatelé (převážně z anglosaského prostředí) považují za předmanželsky počaté děti i ty, které se narodily a byly pokřtěny v devátém měsíci po svatbě. Viz Boyd Midi BERRY – Roger S. SCHOFIELD, *Age at baptism in pre-industrial England*, *Population Studies* 25, 1971, s. 453–463; Peter LASLETT, *Introduction: Comparing Illegitimacy Over Time and Between Cultures*, in: Peter Laslett – Karl Oosterveen – Richard M. Smith (edd.), *Bastardy and its comparative History*, London 1980, s. 1–64. K problematice předmanželských koncepcí a studiu prvoporodních intervalů dále např. Rainer BECK, *Illegimität und voreheliche Sexualität auf dem Land*.

musíme počítat s určitým zkreslením, neboť i dítě narozené do osmi měsíců po uzavření sňatku mohlo být počato již po složení manželského svazku a mohlo se tedy jednat o předčasný porod. Dá se však předpokládat, že počet dětí, které se narodily předčasně, byl přibližně stejný jako počet dětí počatých před uzavřením sňatku a narozených po osmém měsíci manželství.

Tabulka 19 Prvoporodní interval v letech 1700–1849

Věk ženy při sňatku	Počet dětí	Doba uplynulá od sňatku (v měsících)					Předmanželská koncepce v %
		0-7	8-12	13-18	19-24	25+	
1700-1749							
15-19	7	-	-	3	1	3	-
20-24	20	-	10	5	3	2	-
25-29	18	3	7	6	-	2	16,7
30-39	4	-	3	1	-	-	-
40-49	-	-	-	-	-	-	-
Nezjištěno	29	1	12	6	-	10	3,4
Celkem	78	4	32	21	4	17	5,1
1750-1799							
15-19	13	-	2	5	4	2	-
20-24	53	6	17	5	14	11	11,3
25-29	17	1	10	2	4	-	5,9
30-39	15	-	6	5	3	1	-
40-49	2	-	2	-	-	-	-
Nezjištěno	23	3	10	4	2	4	13,0
Celkem	123	10	47	21	27	18	8,1
1800-1849							
15-19	46	3	11	13	5	14	6,5
20-24	106	18	34	23	9	22	17,0
25-29	46	12	12	9	6	7	26,1
30-39	19	4	10	4	-	1	21,1
40-49	1	-	-	1	-	-	-
Nezjištěno	6	1	2	-	-	3	16,7
Celkem	224	38	69	50	20	47	17,0

Zatímco v 18. století bylo zaznamenáno pouze 5–8 % případů, v první polovině 19. století evidujeme patrný nárůst, a to na téměř 17 % předmanželských koncepcí. Ludmila Fialová a Walburga Wowková však dospěly u Jablonce nad

Unterfinning 1671–1770, in: Richard van Dülmen (ed.), *Kultur der einfacher Leute. Bayerisches Volksleben vom 16. bis zum 19. Jahrhundert*, München 1983, s. 112–150; Jacques DUPÂQUIER (ed.), *Marriage and Remarriage in Populations of the Past*, London 1981; Michael Stephen HINDUS – Daniel Scott SMITH, *Premarital Pregnancy in America 1640–1970: An Overview and Interpretation*, *The Journal of Interdisciplinary History*, Vol. 5, No. 4, 1975, s. 537–570.

Nisou k závěru, že o nemanželské dítě, resp. předmanželskou koncepci se jednalo v celé čtvrtině případů. K podobnému závěru dospěla i Jana Pácaltová pro Rokytnici nad Jizerou.²⁸³ Ještě výrazně vyšší počet žen, které vstupovaly do manželského svazku již těhotné, zaznamenala pro konec 18. století Alice Velková, na Štáhlavsku tak činilo 40 % dívek.²⁸⁴

V první polovině 19. století se předmanželská koncepcce vyskytovala nejvíce u žen uzavírajících sňatek ve věkových kategoriích 25–29, před sňatkem byla počata více než čtvrtina dětí. K obdobnému výsledku dospěla i Barbora Kuprová pro panství Škvorec – o předmanželskou koncepci se v letech 1780–1819 jednalo v 27 % případů.²⁸⁵ Naopak výsledky výzkumu plodnosti žen v Rožmberku nad Vltavou poukázaly na vyšší předmanželskou koncepci u žen, které vstupovaly do manželství po třicátém roce života; ta činila více než třetinu případů.²⁸⁶

Vůbec nejkratším intervalem mezi uzavřením sňatku a porodem prvního potomka bylo 8 dní. Koncem ledna 1832 byl uzavřen sňatek mezi chalupníkem Petrem Šídou a dcerou sedláka Annou Pitruškovou, manželství trvalo celých 51 let a kromě prvního syna Jana, který se narodil 6. února 1832, porodila Anna dalších sedm dětí.

Pokud bychom se zaměřili na sociální postavení dívek, které prokazatelně otěhotněly před uzavřením manželského svazku, ve 40 % případů se jednalo o dcery sedláků, v pětině případů o dcery chalupníků, zbylé dívky byly dcerami domkářů či řemeslníků. Průměrný sňatkový věk žen uzavírajících sňatek až v době těhotenství byl 24,6 let, průměrný věk jejich partnerů byl o více než tři roky vyšší.

Obecně se u populace s neomezovanou plodností předpokládá, že téměř 80 % párů přivedlo na svět první dítě do jednoho roku od uzavření sňatku a následně se rodina rozrůstala každé dva až dva a půl roku, po 30. roku věku ženy se pak meziporodní interval prodlužoval. Stružinec však vykazuje poněkud jiný trend. V průběhu 18. století se do jednoho roku naplnilo pouze 46 % manželství, v první polovině 19. století pak došlo pouze k nepatrnému zvýšení nepřesahujícímu však 50 %. Oproti již několikrát zmiňovanému protoindustriálnímu Jablonci nad Nisou se pak jedná o rozdíl téměř jedné čtvrtiny

²⁸³ L. FIALOVÁ – W. WOWKOVÁ, *Plodnost*, s. 231; J. PÁCALTOVÁ, *Obyvatelstvo Rokytnice*, s. 97–98.

²⁸⁴ A. VELKOVÁ, *Nemanželské děti*, s. 218.

²⁸⁵ B. KUPROVÁ, *Vývoj obyvatelstva*, 58–59.

²⁸⁶ M. POULOVÁ, *Plodnost vdaných žen*, s. 69–71.

a svým populačním chováním se Stružinec opět přiblížil zemědělsky orientované Budyni nad Ohří.

2. 4. 4. Věk ženy při posledním porodu

Se studiem plodnosti vdaných žen a délkou fertilního období jako takového úzce souvisí otázka věku ženy při posledním porodu. Abychom se vyhnuli možnému zkreslení, zaměřili jsme se pouze na ženy, které uzavřely sňatek do 30 let a v manželství oslavily své padesáté narozeniny; tzn. na manželství trávající minimálně 20 let.

V českých zemích se věk ženy při posledním porodu pohybuje v rozmezí 38 a 42 let.²⁸⁷ Obecně se předpokládá, že ženy, které vstupovaly do svazku manželského v pozdějším věku, rodily déle.²⁸⁸ V případě Stružince se však tento trend návaznosti na věk ženy při vstupu do manželství, projevil pouze minimálně. Tento jev je však zřetelný ve farnosti Belm, ve které se průměrný věk při posledním porodu pohyboval od 38,8 let u žen uzavírajících sňatek mezi 15 a 19 lety do 42,9 let u žen vstupujících do manželství v 35 až 39 letech.²⁸⁹

Svého posledního potomka porodily stružinecké ženy nejčastěji ve věku 40–44 let. Nejnižší průměrný věk ženy při posledním porodu jsme zaznamenali v první polovině 18. století u dívek, které vstupovaly do manželství ve věku 15–19 let (31,5 let).²⁹⁰ Nejvyššího průměrného věku bylo naopak dosaženo v druhé polovině 18. století u žen, které uzavíraly sňatek jako 25–29leté (45,6 let).

²⁸⁷ L. DOKOUPIL et al., *Přirozená měna*, s. 43.

²⁸⁸ L. FIALOVÁ – W. WOWKOVÁ, *Plodnost*, 232.

²⁸⁹ J. SCHLUMBOHM, *Lebensläufe*, 146–148.

²⁹⁰ Vzhledem k malému počtu případů však nemůžeme vyloučit zkreslení.

Tabulka 20 Věk ženy při posledním porodu v letech 1700–1849

Věk ženy	Věk ženy při posledním porodu						Průměrný věk ženy při PP
	20-29	30-34	35-39	40-44	45+	Celkem	
1700-1749							
15-19	1	1	1	-	-	3	31,5
20-24	1	-	1	7	2	11	41,6
25-29	1	-	2	2	1	6	40
Celkem	3	1	4	9	3	20	39,6
1750-1799							
15-19	-	1	-	3	-	4	40,3
20-24	3	2	4	9	3	21	38,9
25-29	-	-	1	1	5	7	45,6
Celkem	3	3	5	13	8	32	40,5
1800-1849							
15-19	1	2	4	10	1	18	39,7
20-24	3	4	9	18	4	38	39,5
25-29	-	3	5	9	2	19	40,2
Celkem	4	9	18	37	7	75	39,8

* PP – poslední porod

Jak již bylo uvedeno, v případě, že se žena dožila v manželství konce svého plodného období, porodila své poslední dítě nejčastěji mezi 40. a 44. rokem života²⁹¹, což zcela odpovídá situaci v protoindustriálním Jablonci nad Nisou a zemědělsky orientované Budyni nad Ohří, odlišuje se však od Rokytнице nad Jizerou, kde ženy rodily své poslední dítě v průměru v 38 letech.²⁹² V celém zkoumaném období se samozřejmě zkracovaly meziprodní intervaly v případech, kdy došlo k brzkému úmrtí dítěte, či se již toto narodilo mrtvé.

2. 4. 5. Počet dětí v rodině

Na základě rekonstrukce rodin jsme schopni reflektovat počet narozených dětí v jednotlivých rodinách, nemůžeme však bezpečně doložit počet dětí, které reálně v rodině žily. Tento stav je dán úmrtnostními poměry a absolvováním čelední služby dětí, kterou nejsme schopni přesně časově postihnout.

²⁹¹ Nejstarší matkou se stala 49letá Anna Sasková, která během svého 32letého manželství porodila celkem 13 dětí.

²⁹² L. DUŠEK, *Obyvatelstvo Budyně*, s. 206–208, L. FIALOVÁ – W. WOWKOVÁ, *Plodnost*, s. 232; J. PÁCALTOVÁ, *Obyvatelstvo Rokytнице*, 96–97.

Tabulka 21 Počet dětí v rodině dle věku ženy při sňatku v letech 1700–1849

Věk ženy při sňatku	Počet dětí v rodině							Celkem narozených dětí	Počet rodin	Průměrný počet dětí v rodině
	0	1-2	3-4	5-6	7-8	9-10	11+			
1700-1749										
15-19	-	1	4	2	-	-	-	29	7	4,1
20-24	-	2	2	5	5	-	3	109	17	6,4
25-29	1	1	6	4	-	1	-	53	13	4,1
30-34	1	1	1	1	-	-	-	11	4	2,75
35-39	-	1	-	-	-	-	-	2	1	2
40-44	2	-	-	-	-	-	-	-	2	-
45+	1	-	-	-	-	-	-	-	1	-
Celkem	5	6	13	12	5	1	3	204	45	4,5
1750-1799										
15-19	1	1	1	3	1	1	5	97	13	7,5
20-24	1	7	11	10	6	7	3	250	45	5,6
25-29	-	-	3	7	3	2	1	103	16	6,4
30-34	2	2	5	1	-	-	-	25	10	2,5
35-39	1	1	-	1	-	-	-	8	3	2,7
40-44	2	2	-	-	-	-	-	3	4	0,75
45+	4	-	-	-	-	-	-	-	4	-
Celkem	11	13	20	22	10	10	9	486	95	5,1
1800-1849										
15-19	3	7	4	3	8	5	10	266	40	6,65
20-24	1	13	22	14	13	10	10	490	83	5,9
25-29	6	8	10	11	4	4	-	180	43	4,2
30-34	1	5	5	3	1	-	-	48	15	3,2
35-39	2	6	3	-	-	-	-	18	11	1,6
40-44	2	1	-	-	-	-	-	1	3	0,33
45+	5	-	-	-	-	-	-	-	5	-
Celkem	20	40	44	31	26	19	20	1003	200*	5

* V tomto souboru nejsou brány v potaz dvě rodiny, které pravděpodobně odešly ihned po uzavření sňatku

Počet dětí v rodině jsme zkoumali na základě věku při vstupu do manželství a dle délky manželství, tedy na základě ukazatelů, které přímo ovlivňovaly fertilitní období ženy. Dle celozemských údajů, pokud žena uzavřela sňatek do dvaceti let, porodila v průměru 6–9 potomků.²⁹³ To koresponduje se situací ve Stružinci v druhé polovině 18. století (průměrný počet 7,5) a v první polovině 19. století

²⁹³ L. FIALOVÁ et al., *Dějiny obyvatelstva*, s. 168.

(průměrný počet 6,65). Pro první polovinu 18. století je toto maximum vázáno na ženy, které se vdávaly jako dvaceti- až čtyřicetileté.

Rodiny s devíti a více dětmi se vyskytovaly nejčastěji v případě, kdy se žena vdala v rozmezí 20 až 24 let. Rodiči s nejvyšším počtem dětí se staly Marie a Václav Vavrovi, kteří uzavřeli sňatek v listopadu roku 1808. Oba žili před sňatkem ve Stružinci, Marie pocházela ze selské rodiny, ve které bylo celkem devět dětí, Václav byl druhorozeným synem chalupníka, v době sňatku byl domkářem a ševcem. Manželství trvalo 47 let a Marie v něm během dvaceti let porodila 15 dětí, svého prvního potomka přivedla na svět ve věku 22 let, 11 měsíců po uzavření sňatku. Meziporodní intervaly se pohybovaly v rozmezí 11 až 24 měsíců, nejkratší byly zaznamenány v případě, kdy předchozí dítě zemřelo do půl roku od narození. Pouze šest dětí se dožilo dospělosti. Oba manželé zemřeli v roce 1856, Marie přežila Václava o pouhých 21 dní.

Pokud se zaměříme na počet dětí v rodině v návaznosti na délku trvání manželství, nemůžeme zcela akceptovat vzorec, kdy délka manželství stanovovala počet dětí v rodině. V průběhu 18. století jsme spíše zaznamenali trend, kdy se v manželstvích trvajících nad 45 let narodilo méně dětí než párům, které společně strávili mnohem kratší dobu. V průběhu první poloviny 19. století se návaznost počtu dětí na délku trvání manželství projevuje zřetelněji, maxim bylo v této době dosaženo u párů žijících společně 50 a více let.

Tabulka 22 Počet dětí v rodině dle délky trvání manželství v letech 1700–1849

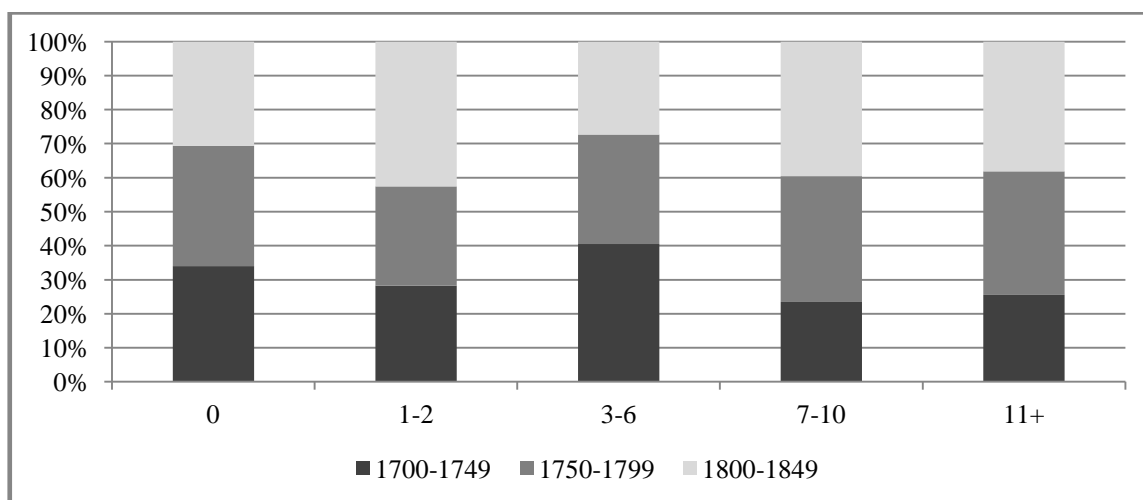
Délka trvání manželství	Počet dětí v rodině							Celkem narozených dětí	Počet rodin	Průměrný počet dětí v rodině
	0	1-2	3-4	5-6	7-8	9-10	11+			
1700-1749										
0-4	1	1	-	-	-	-	-	1	2	0,5
5-9	1	3	2	-	-	-	-	13	6	2,2
10-14	1	-	5	-	-	-	-	18	6	3,0
15-19	-	-	-	1	1	-	-	13	2	6,5
20-24	-	-	1	1	1	-	-	13	3	5,33
25-29	-	-	1	2	-	-	-	14	3	4,7
30-34	1	-	3	4	2	-	2	69	12	5,75
35-39	-	-	-	1	-	1	-	15	2	7,5
40-44	1	-	-	1	-	-	1	18	3	6,0
45-49	-	-	-	1	-	-	-	6	1	6,0
50+	-	1	-	1	-	-	-	8	2	4,0
Celkem	5	5	12	12	4	1	3	188	*42	4,55

1750-1799										
0-4	8	5	-	-	-	-	-	7	13	0,5
5-9	2	1	6	-	1	-	-	30	10	3,0
10-14	1	-	3	6	-	-	-	44	10	4,4
15-19	-	3	3	5	1	-	1	62	13	4,8
20-24	-	-	4	1	1	1	1	50	8	6,25
25-29	-	-	2	1	1	2	3	70	9	7,8
30-34	-	1	-	2	1	3	-	48	7	6,9
35-39	-	2	-	4	3	2	2	95	13	7,3
40-44	-	-	-	1	-	2	1	35	4	8,75
45-49	-	-	1	2	1	-	1	33	5	6,6
50+	-	-	1	-	1	-	-	10	2	5,0
Celkem	11	12	20	22	10	10	9	484	*94	5,1
1800-1899										
0-4	3	8	2	-	-	-	-	19	13	1,5
5-9	4	12	7	1	-	-	-	49	24	2,0
10-14	3	2	3	5	-	-	-	42	13	3,2
15-19	2	6	6	2	5	2	-	95	23	4,1
20-24	3	-	1	7	3	4	1	113	19	5,9
25-29	1	5	6	4	4	4	4	162	28	5,8
30-34	1	1	5	5	3	2	2	114	19	6,0
35-39	-	2	3	2	5	4	3	134	19	7,1
40-44	1	2	6	1	3	2	1	88	16	5,5
45-49	2	2	2	2	2	1	4	96	15	6,4
50+	-	-	1	2	1	-	4	69	8	8,6
Celkem	20	40	42	31	26	19	19	981	*197	5,0

* V tomto souboru není zahrnuto sedm rodin, u nichž není známa přesná délka manželství (pouze ukončené reprodukční období ženy) a rodiny, které odešly pravděpodobně ihned po sňatku.

V rámci let 1700–1849 jsme zaznamenali značnou proměnu v rozložení velikosti rodin. Jedinou kategorií, která se v 18. a první polovině 19. století neměnila, byly bezdětné manželské páry tvořící 11, resp. 10 % případů. Nejvýraznější proměny dostala kategorie „malých“ rodin, ve kterých žily max. dvě děti. Zatímco v 18. století tvořily tyto rodiny přibližně 30 % případů, v průběhu 19. století se tato složka rozrostla o více než 10 %. Stalo se tak na úkor středně velkých rodin čítajících 3-6 dětí, jejichž počet se v průběhu druhé poloviny 18. a první poloviny 19. století snižoval. Tato situace však neznamenala nárůst menších rodin, naopak, častěji se začaly vyskytovat manželské svazky, které přivedly na svět více než 8 dětí.

Graf 7 Velikost rodin dle počtu dětí v letech 1700–1849



Průměrný počet dětí v rodině se pohyboval mezi 4,5–5,1 dětmi. Při komparaci počtu dětí v rodině s průměrným počtem narozených dětí na jeden sňatek jsme pro první polovinu 18. století dospěli k podstatě stejnému výsledku 4,5; pro druhou polovinu 18. století a první polovinu 19. století jsme na základě rekonstrukce rodin určili rodiny s mírně vyšším počtem; v tomto případě můžeme uvažovat o pěti dětech v rodině, při porovnání průměrného počtu porodů na sňatek jsme dospěli k nepatrně nižším hodnotám 4,3–4,5.

Vzhledem k dosaženým výsledkům, které vykazují nepatrný rozdíl mezi počtem porodů připadajícím na jeden sňatek a průměrným počtem dětí v rodině, by se dalo předpokládat, že se obyvatelé Stružince řadí ke stacionárním populacím. Ty vykazují neměnný řád rození a umírání a nulový přirozený přírůstek.²⁹⁴ To však pro Stružinec neplatí, ačkoliv jsme na základě rekonstrukce rodin nezaznamenali výrazný odchod manželských párů mimo sledovanou oblast, projevíly se zde léta zvýšené úmrtnosti, ale i postupný nárůst počtu narozených, který s sebou přinesl kladný přirozený přírůstek.

²⁹⁴ E. MAUR, *Základy historické*, s. 45.

2. 5. Úmrtnost

Studium mortality jsme vzhledem k nutnosti rekonstrukce jednotlivých životních událostí zkoumaných osob zaměřili na období od poslední třetiny 17. století do konce 19. století. Vývoj úmrtnosti byl v tomto dlouhém časovém úseku ovlivněn několika důležitými aspekty. Svou roli dozajisté hrála nejen proměňující se hospodářská situace a hygienické podmínky, ale také velmi pozvolna se zlepšující zdravotní péče a postupné rozšířené znalosti o jednotlivých onemocněních a zaměření se na jejich prevenci.

Sledované období bylo poznamenáno posledními morovými ranami,²⁹⁵ neúrodnými obdobími, která s sebou přinesla hladová léta, za jejichž postupné vyvrcholení můžeme chápat největší hladomor v českých zemích.²⁹⁶ Jeho tragické dopady daly impuls k prevencím těchto situací a vytvoření dostatečných státních potravinových zásob, které by byly v případě nutnosti distribuovány mezi zasažené obyvatelstvo. Navíc již od konce 18. století se rozšiřovalo pěstování okopanin, byly zakládány nové ovocné sady a zeleninové zahrady; tyto výpěstky rozhodně přispěly ke zpestření jídelníčku obyvatel a menší závislosti na obilovinách.²⁹⁷ Ačkoliv se již hladomor takového rozsahu více neopakoval, lidé byli vystaveni stále častěji se opakujícím infekčním chorobám, které sice neměly takovou razanci jako epidemie moru, jejich nebezpečím však opět byla neznalost léčby a prevence, větší hustota osídlení a nové logistické možnosti, než tomu bylo o století dříve.

²⁹⁵ O morových ranách v Evropě více viz Jean-Noël BIRABEN, *Les hommes et la peste en France et dans les pays européens et méditerranéens. Tome I: La peste dans l'histoire*, Paris 1975; nověji Mischa MEIER (ed.), *Pest. Die Geschichte eines Menschheitstraumas*, Stuttgart 2005. V českém prostředí obecně o různých výkladech příčin ústupu moru z Evropy viz P. HORSKÁ – M. KUČERA – E. MAUR – K. STLOUKAL, *Dětství*, s. 281; o morových ranách a boji proti nim viz Eduard WONDŘÁK, *Historie moru v českých zemích*, Praha 1999. Nejnověji se problematice moru, dobovým představám a péči o nemocné věnuje K. Černý, viz Karel ČERNÝ – Jiří M. HAVLÍK, *Jezuité a mor*, Praha 2008; Karel ČERNÝ, *Monarcha virulentus: tělo nemocného morem v akademických spisech od konce 14. století do první čtvrtiny 18. století – koncepce, kontinuita a vývoj*, in: Milena Lenderová – Vladan Hanulík – Daniela Tinková (edd.), *Dějiny těla: prameny, koncepty, historiografie*, Červený Kostelec 2013, s. 67–109; TÝŽ, *Mor 1480–1730: epidemie v lékařských traktátech raného novověku*, Praha 2014.

²⁹⁶ K dopadům hladomoru více viz Rudolf BRÁZDIL – Hubert VALÁŠEK – Jürg LUTERBACHER – Jarmila MACKOVÁ, *Die Hungerjahre 1770–1772 in Böhmisches Ländern. Verlauf, meteorologischen Ursachen und Auswirkungen*, Österreichische Zeitschrift für Geschichtswissenschaften 12, 2001, s. 44–78; Otakar KULHÁNEK, *Hladomor v letech 1771–1772 a jeho dopad na obyvatelstvo panství Králův Dvůr*, *Minulostí Berounska* 4, 2001, 57–72; Lucie STEINBACHOVÁ, *Demografický vývoj za hladomoru v letech 1771–1772*, HD 25, 2001, 101–129.

²⁹⁷ Více viz Magdalena BERANOVÁ – Antonín KUBAČÁK, *Dějiny zemědělství v Čechách a na Moravě*, Praha 2010; František KUTNAR, *Malé dějiny brambor*, Pelhřimov 2005².

Na druhou stranu však v průběhu 19. století dochází ke zlepšení hygienických podmínek, a ačkoliv o některých nemocích můžeme hovořit jako o typickém znaku 19. století, rozvoj medicíny a rozšíření znalostí o vakcinaci obyvatelstva snížily riziko výskytu dalších, především dětských infekčních chorob. Objevení očkovacích látek a jejich rozsáhlejší aplikace mezi obyvatele přinesly plošnější ochranu obyvatelstva až na konci 19. století.²⁹⁸

V rámci sledovaného období let 1668–1899 jsme pracovali s 3186 zemřelými osobami – 1589 muži a 1597 ženami.²⁹⁹ Dlouhé časové období jsme využili ke studiu průměrného věku zemřelých osob, věkové skladby zemřelých a příčin úmrtí. Od roku 1668 do 20. let 18. století jsou dochované záznamy poznamenány torzovitou evidencí, přesto jsme, alespoň pro dokreslení úmrtnostních poměrů v dané lokalitě, pracovali s daty z tohoto období. Výzkum kojenecké úmrtnosti jsme s ohledem na ukončení excerpce záznamů z matrik narozených rokem 1849 prováděli pouze do poloviny 19. století.

2. 5. 1. Průměrný věk zemřelých

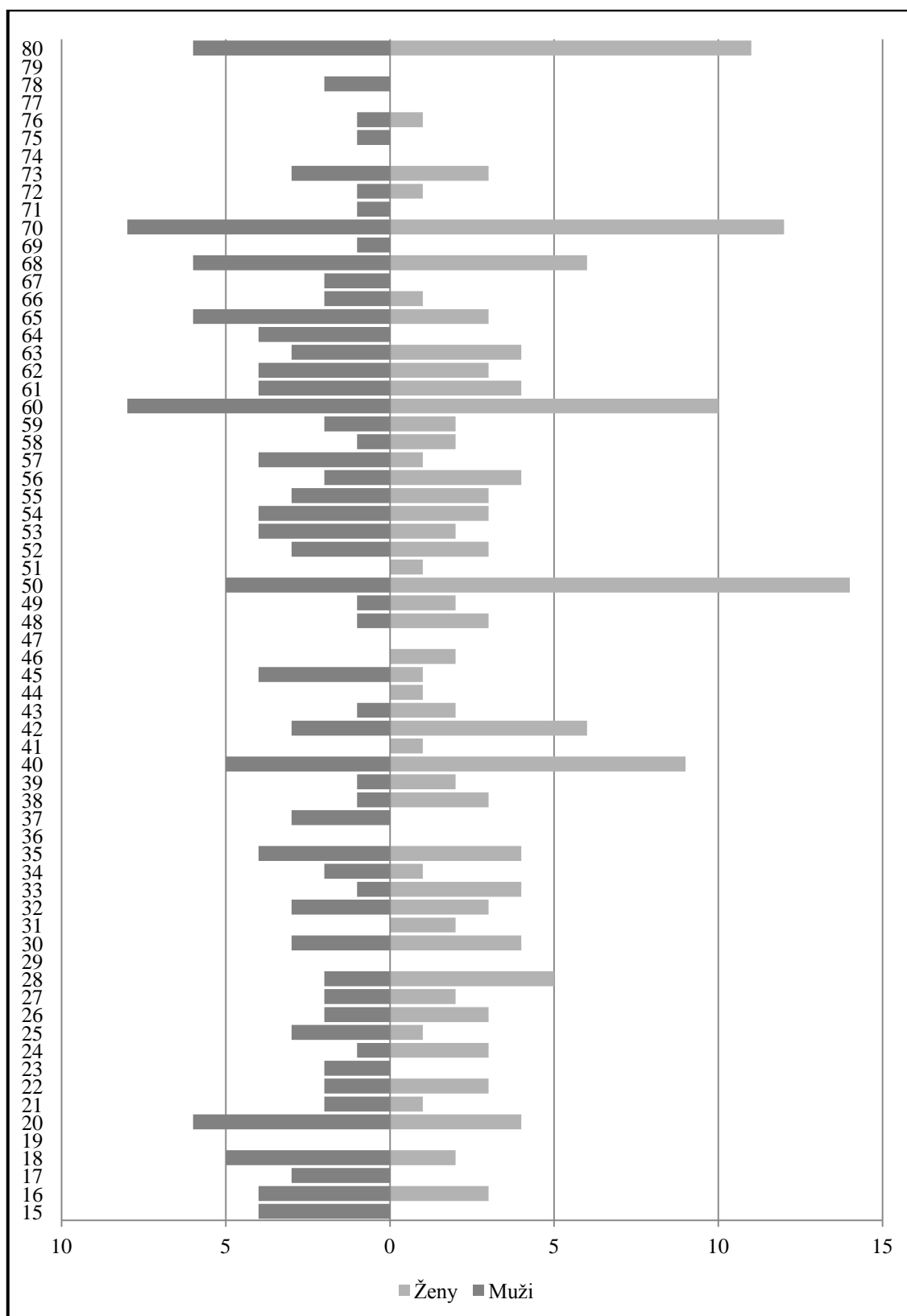
Než se budeme zabývat samotnou věkovou skladbou zemřelých ve sledovaném období, zaměříme se na průměrný věk zemřelých osob. Ten je do značné míry ovlivněn zaokrouhlováním věku zemřelých k určitým hodnotám, což může samozřejmě ovlivnit celkový průměrný věk. Svou roli samozřejmě hraje i věková skladba obyvatel na daném území.

Zaokrouhlování postihlo obě pohlaví, ačkoliv v průběhu 19. století bylo možné doložit věk křestním listem. Pro lepší orientaci jsme vytvořili grafy znázorňující věkové složení zemřelých pro dvě časová období – 18. a 19. století. Ačkoliv je zřetelný posun v kvalitě záznamů, zaokrouhlování k 0 či 5, a to především nad věkovou hranicí 35 let, je zřetelné až do konce sledovaného období.

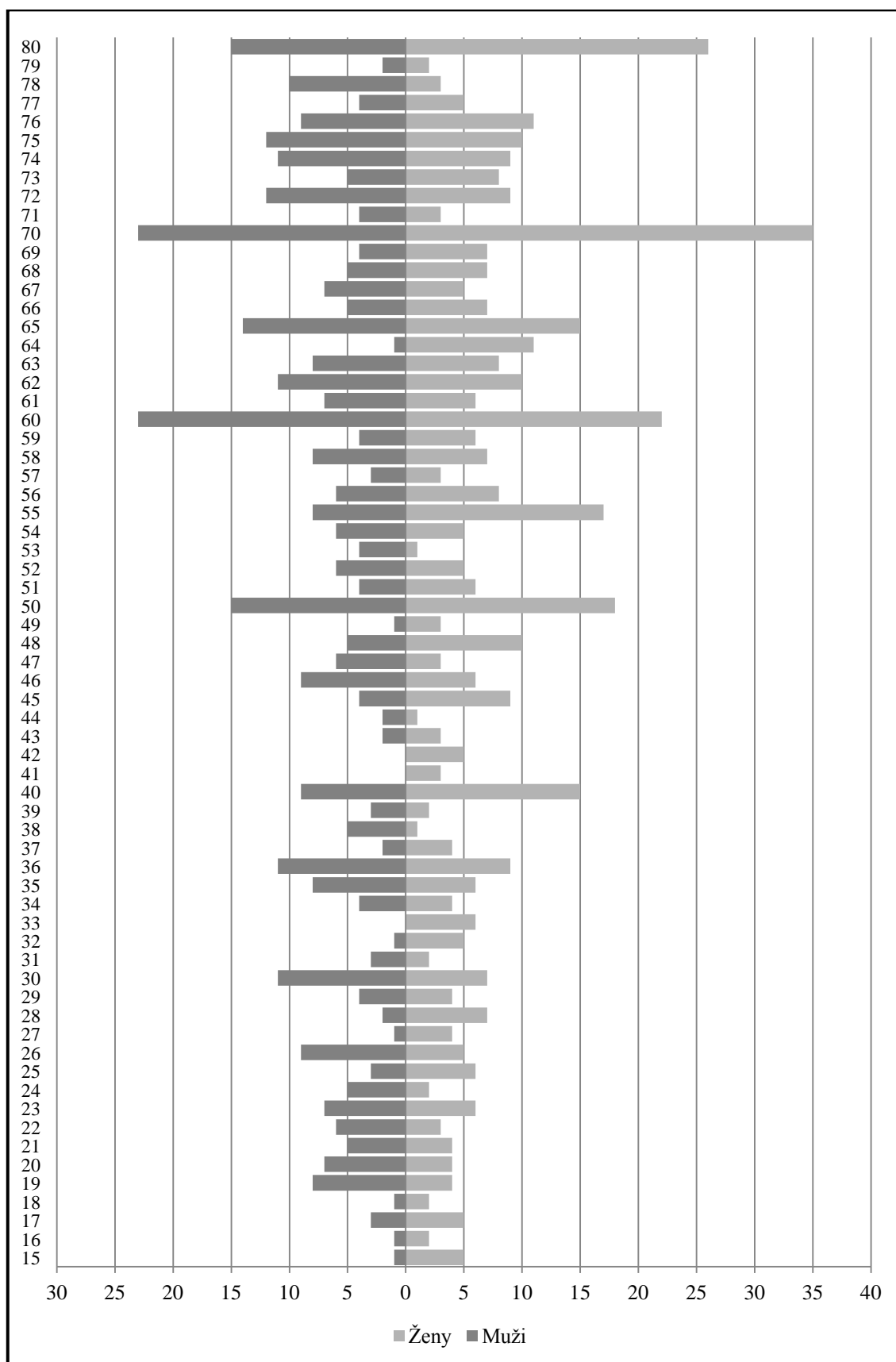
²⁹⁸ Nejnověji Milena LENDEROVÁ – Daniela TINKOVÁ – Vladan HANULÍK, *Tělo mezi medicínou a disciplínou: proměny lékařského obrazu a ideálu lidského těla a tělesnosti v dlouhém 19. století*, Praha 2014; k otázce očkování především s. 265–344.

²⁹⁹ Ve čtrnácti případech – sedmi mužů a sedmi žen – se nepodařilo zjistit věk zemřelého (u osmi osob v letech 1668–1679, u pěti osob v letech 1690–1699 a jedné osoby v letech 1720–1729). Tyto osoby byly vynechány z výzkumu, jehož základ se opíral o věk.

Graf 8 Věkové složení zemřelých v letech 1700–1799 ve věku 15–80 let



Graf 9 Věkové složení zemřelých v letech 1800–1899 ve věku 15–80 let



Vzhledem k výše připojeným grafům je zřejmé, že vypovídací hodnota průměrného věku je značně omezena, přesto můžeme na jejím základě postihnout alespoň obecný trend. Zaměřili jsme se na celkový průměrný věk všech zemřelých osob, který byl však výrazným způsobem ovlivněn vysokou kojeneckou a dětskou úmrtností, a průměrný věk zemřelých v kategorii 15+. Pro zobrazení dlouhodobého trendu jsme rozdělili sledované období let 1668–1899 na jednotlivá desetiletí. Data pro konec 17. století jsou evidentně poznamenána nízkým počtem záznamů a torzovitostí matriční evidence.³⁰⁰ Přesto můžeme konstatovat, že od počátku 18. století docházelo k postupnému zvyšování průměrného věku zemřelých. Tento stoupající trend není při rozdělení na desetiletá období přímočarý, přesto v průběhu 200 let stoupl celkový průměrný věk zemřelých z 24,6 let v prvním desetiletí 18. století na 30,1 let v posledním desetiletí 19. století. Obdobný trend pak byl zaznamenán u populace 15+, na počátku 18. století byl průměrný věk zemřelých 50,4 let, na konci 19. století pak 58,7 let.

Nejnižšího celkového průměrného věku 18,6 let bylo dosaženo v polovině 19. století, což je pravděpodobně ovlivněno vysokou úmrtností následkem infekčních chorob, které decimovaly zdejší oblast. Nejvyšší celkový průměrný věk byl zaznamenán v posledním desetiletí 19. století, tedy v období, kdy docházelo k postupnému snížení počtu úmrtí v kojeneckém a dětském věku, což bylo dáno nejen zlepšujícími se hygienickými podmínkami, ale rovněž relativně dobrou epidemiologickou situací.

Pokud bychom se zaměřili na dospělou populaci po roce 1700, nejnižší průměrný věk jsme zaznamenali v 70. letech 18. století, tedy v období ovlivněném posledním hladomorem v Čechách, který i zde způsobil výraznou demografickou krizi. Dospělí se zde dožívali v průměru 45,6 let.

³⁰⁰ Nelze předpokládat, že se během jednoho desetiletí nejnižší celkový průměrný věk necelých 14 let zvýšil na více než 41 let.

Tabulka 23 Průměrný věk zemřelých v letech 1668–1899 (přičteno 0,5)

	Celkový průměrný věk zemřelých			Ve věku 15 +		
	Muži	Ženy	Celkový průměr	Muži	Ženy	Celkový průměr
1668-1679	13,8	13,0	13,6	22,5	21,5	22,25
1680-1689	27,8	49,3	41,4	44,25	58,8	54,6
1690-1699	26,2	36,0	31,4	45,9	46,0	46,0
1700-1709	25,6	23,4	24,6	57,5	43,3	50,4
1710-1719	26,5	26,7	26,6	47,3	53,6	51,2
1720-1729	23,8	15,5	19,7	54,3	50,0	52,7
1730-1739	22,4	30,8	26,0	55,9	50,25	52,9
1740-1749	26,5	30,4	28,1	64,5	56,8	60,7
1750-1759	24,2	35,5	28,9	51,4	57,4	54,3
1760-1769	24,75	18,6	22,0	52,2	47,4	50,3
1770-1779	28,5	26,9	27,8	44,6	46,9	45,6
1780-1789	18,6	19,5	19,1	48,6	51,2	50,1
1790-1799	18,3	27,3	23,8	59,9	56,5	57,5
1800-1809	23,4	23,0	23,2	56,1	53,6	54,7
1810-1819	18,1	19,9	19,1	58,5	59,4	59,1
1820-1829	20,6	26,0	23,2	57,7	56,3	56,9
1830-1839	31,1	26,4	28,7	58,0	52,5	55,3
1840-1849	22,4	22,8	22,6	54,6	58,8	56,8
1850-1859	15,7	21,7	18,6	47,9	53,6	51,0
1860-1869	22,3	26,3	24,3	59,4	56,2	57,7
1870-1879	21,8	30,0	26,0	55,0	62,1	59,1
1880-1889	26,3	24,0	25,1	58,0	55,7	56,9
1890-1899	26,9	34,5	30,1	58,3	59,1	58,7

2. 5. 2. Věková skladba

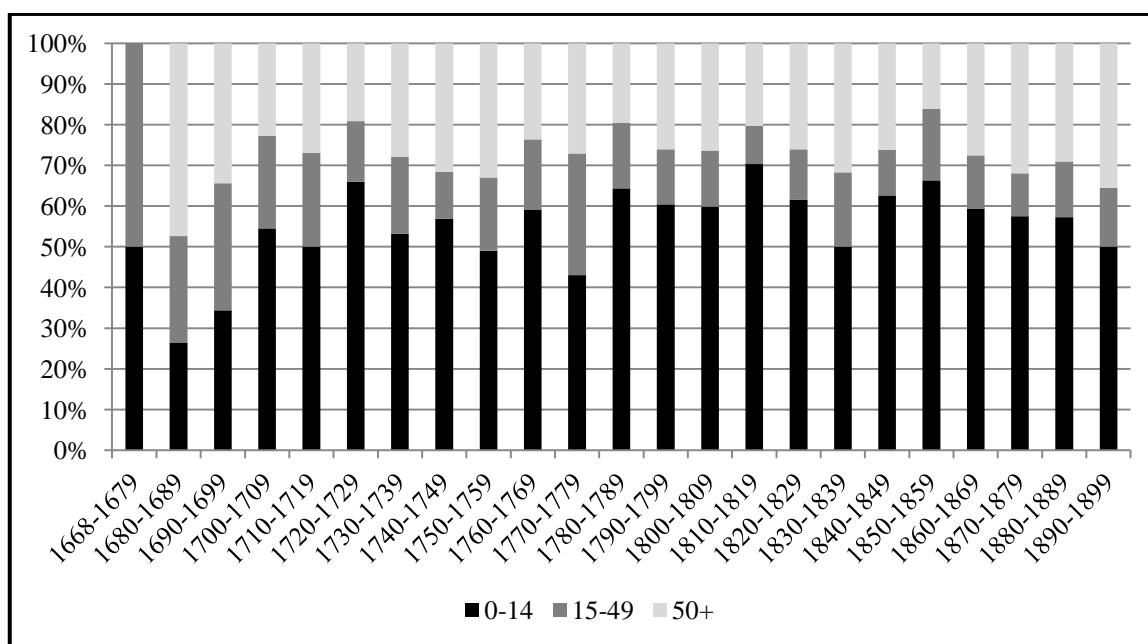
Při výzkumu úmrtnostních poměrů je pozornost primárně věnována mortalitě dětské. Jakákoliv změna úmrtnostní situace v této věkové kategorii se ihned odrazila do celkové skladby zemřelých osob. Podíl zemřelých osob v dětské kategorii zaznamenal v námi sledovaném dlouhém časovém úseku značnou proměnu, proto jsme se na něj zaměřili po jednotlivých desetiletích.

V průběhu 18. století dosahoval podíl úmrtnosti ve věkové kategorii 0–14 minimálně 50 %, výjimkou jsou pouze 50. a 70. léta, kdy byl zaznamenán vyšší podíl zemřelých ve věku 50+, resp. 15–49 let.

Vůbec nejvyšší podíl dětské složky populace byl zaznamenán ve druhém desetiletí 19. století, kdy dosahoval více než 70 % úmrtí. Příčinou tohoto stavu byly opakující se epidemie neštovic. Dvacátá a třicátá léta 19. století přinesla pokles v počtu úmrtí dětí, nejnižší věková skupina dosahovala ve třicátých letech přibližně 50 %. Na tuto hranici se dostala až na konci 19. století. Léta čtyřicátá a padesátá byla ovlivněna špatnou epidemiologickou situací ve sledované lokalitě (viz část věnující se příčinám úmrtí), poté jsme však zaznamenali postupný pokles podílu zemřelých ve věkové kategorii 0–14 let, který koresponduje s celozemským trendem.

V lokalitě Stružinec jsme zaznamenali výrazně vyšší podíl zemřelých dětí, než tomu bylo například na panství Škvorec či ve farnosti Zdechovice.³⁰¹

Graf 10 Vývoj skladby zemřelých ve věkových skupinách v letech 1668–1849

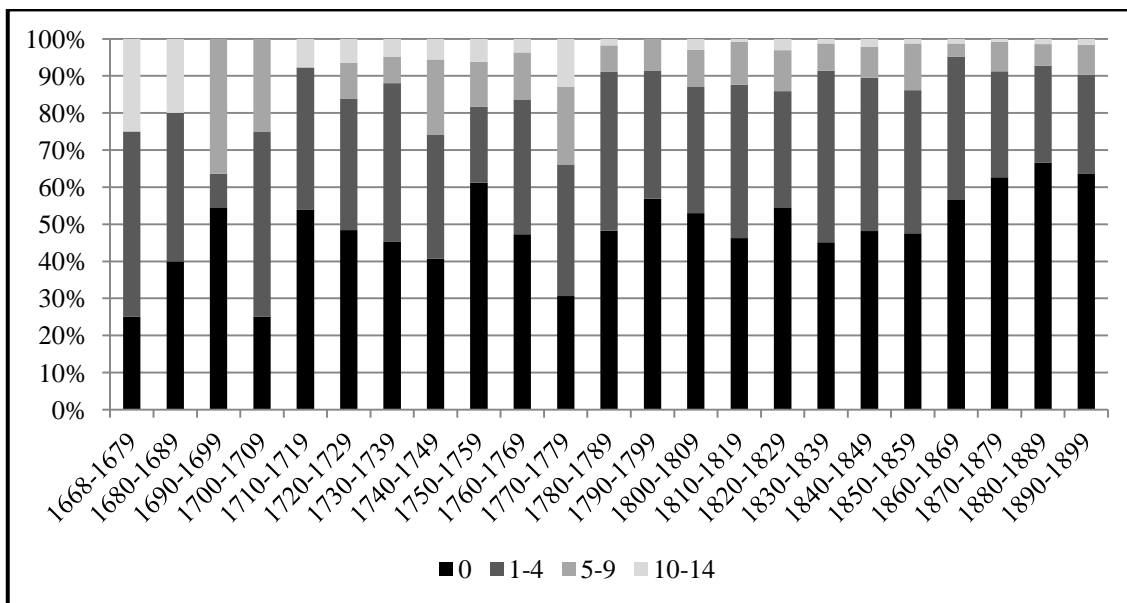


Pokud bychom se zaměřili na jednotlivé věkové kategorie v rámci dětské úmrtnosti, zaznamenejme značné proměny v podílu kojenecké úmrtnosti a úmrtnosti dětí ve skupině 1–4 roky. Úmrtnost dětí do čtyř let věku tvořila více než 60 % případů v dětské kategorii. Nejnižší kojenecká úmrtnost byla zaznamenána v 70. letech 18. století, kdy činila „pouze“ 30,7 %, následující věková kategorie 1–4 roky zahrnovala 35,5 % úmrtí. Tato situace je však ovlivněna dopadem nepříznivých 60. let a hladomorem počátku 70. let, kdy byla zaznamenána nejen

³⁰¹ Š. JIRÁSKOVÁ, *Vývoj obyvatelstva*, s. 95–98 ; B. KUPROVÁ, *Vývoj obyvatelstva*, s. 70.

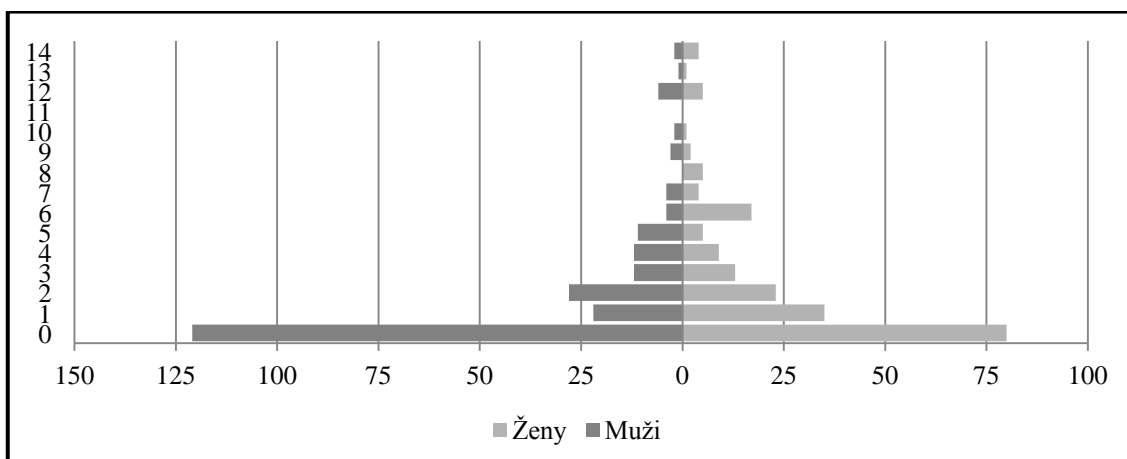
vysoká úmrtnost napříč generacemi, ale i nižší počet narozených dětí a stagnace v uzavírání sňatků. Tato dvě desetiletí jsou jedinými obdobími, kdy byl ve sledované lokalitě zaznamenán záporný přirozený přírůstek.

Graf 11 Jednotlivé věkové kategorie v rámci dětské úmrtnosti v letech 1668–1849

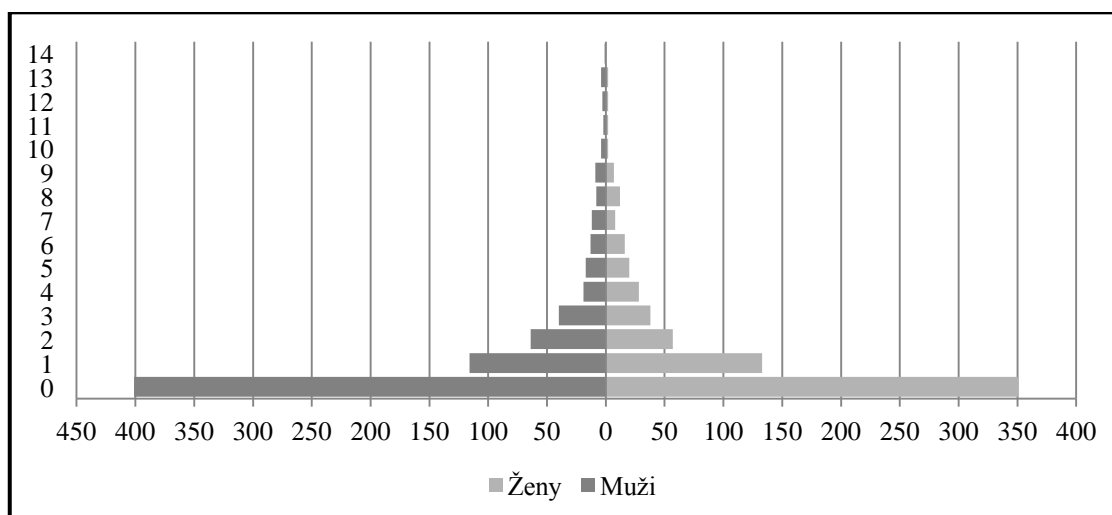


Obecně lze konstatovat, že se rodilo více chlapců než dívek a poměr pohlaví se postupně vyrovnal, což bylo dáno vyšším počtem zemřelých chlapců v dětském věku. Tato převaha je zřetelná zvláště v kojeneckém věku, kdy poměr zemřelých chlapců a dívek činil 54,9 ku 45,1 %. Úmrtnost jednotlivých pohlaví dle věku v 18. a 19. století zobrazují následující dva grafy.

Graf 12 Věkové složení zemřelých v letech 1700–1799 ve věku 0–14 let



Graf 13 Věkové složení zemřelých v letech 1800–1899 ve věku 0–14 let



2. 5. 3. Kojenecká úmrtnost

Jak již bylo řečeno, největší podíl zemřelých dětí byl tvořen kojenci, tzn. dětmi do jednoho roku. V evropském měřítku dosahovala rakouská monarchie jedné z nejvyšší kojenecké úmrtnosti, v letech 1819–1899 činil index kojenecké úmrtnosti 247 ‰, přičemž nedoznala výraznějších výkyvů. Mnohdy nekorespondovala s celkovým populačním trendem, neboť nebyla ovlivněna především epidemiologickou situací.³⁰² Obecně se předpokládá, že tato situace byla dána přirozenou imunitou dětí, které byly kojené. Mnohem horší dopad měly špatné hygienické podmínky a péče; velmi často umírali kojenci na komplikace při onemocnění zažívacího traktu, zvláště problematické bylo odstavení dítěte od matky a zavádění příkrmů.³⁰³

³⁰² Ludmila SINKULOVÁ, *Dějiny československého lékařství od roku 1740–1848. Díl II*, Praha 1965, s. 19–20.

³⁰³ K této problematice obecně např. Milena LENDEROVÁ – Tomáš JIRÁNEK – Marie MACKOVÁ, *Z dějin české každodennosti. Život v 19. století*, Praha 2009; Milena LENDEROVÁ – Karel RÝDL, *Radostné dětství? Dítě v Čechách devatenáctého století*, Praha 2006. Konkrétní výzkumy např. Lumír DOKOUPIL – Ludmila NESLÁDKOVÁ, *Úmrtnost kojenců a mladších dětí v českých zemích na sklonku feudalismu*, HD 11, 1987, s. 141–157; Radek LIPOVSKI, *Dětská úmrtnost v populacích měst Frýdku a Místku v éře demografického přechodu od starého k novému reprodukčnímu režimu*, HD 31, 2007, s. 21–48; Petr MUŽÍK, *Kojenecká a dětská úmrtnost v Domažlicích v letech 1690–1830*, SAP 30, č. 1, 1980, s. 229–243; Olga NOVÁKOVÁ, *Úmrtnost kojenců a mladších dětí v 19. a 1. pol. 20. století*, Demografie 45, 2003, č. 3, s. 177–188; Alena ŠUBRTOVÁ, *Kojenecká úmrtnost v Praze v letech 1785–1815 na základě matrik*, HD 2, 1968, s. 45–57.

Míra kojenecké úmrtnosti se ve sledovaném období pohybovala kolem 201 ‰, v jednotlivých desetiletích však doznala značných změn. Nejvíce dětí, které zemřely do jednoho roku života, jsme evidovali v 60. letech 18. století. Zemřelo 313 dětí z 1000 narozených. Tato tragická bilance je vyvrcholením nižšího počtu narozených dětí a vyššího počtu zemřelých kojenců, která se začala projevovat již od poloviny 18. století. Nejnižší úrovně kojenecké úmrtnosti bylo dosaženo ve třicátých letech 19. století, pro která máme již celozemské srovnání. Situace ve Stružinci byla nesrovnatelněji příznivější, z 1000 narozených zemřelo 133 dětí, v celozemském měřítku 261.

Při porovnání s panstvím Škvorec byla ve sledované lokalitě vyjma druhého desetiletí 19. století kojenecká úmrtnost výrazně nižší, obdobný trend jsme zaznamenali i ve farnosti Zdechovice.³⁰⁴ Stejně tak situace v Budyni nad Ohří byla mnohem více nepříznivá, což bylo dáno především městským prostředím, ve kterém byly výrazně horší hygienické podmínky než na venkově.³⁰⁵

Tabulka 24 Kojenecká úmrtnost v letech 1720–1849 (v ‰)

Období	Počet živě narozených	Počet zemřelých do 1 roku	Kojenecká úmrtnost	Kojenecká úmrtnost v českých zemích ³⁰⁶
1720-1729	80	15	187,5	-
1730-1739	111	19	171,2	-
1740-1749	112	22	196,4	-
1750-1759	106	30	283,0	-
1760-1769	83	26	313,3	-
1770-1779	104	19	182,7	-
1780-1789	151	27	178,8	-
1790-1799	199	33	165,8	-
1800-1809	224	53	236,6	-
1810-1819	277	56	202,2	280
1820-1829	274	54	197,1	252
1830-1839	279	37	132,6	261
1840-1849	400	92	230,0	256
Celkem	2400	483	201,25	-

³⁰⁴ Š. JIRÁSKOVÁ, *Vývoj obyvatelstva* s. 96–98 ; B. KUPROVÁ, *Vývoj obyvatelstva*, s. 73.

³⁰⁵ L. DUŠEK, *Obyvatelstvo Budyně*, s. 222–224.

³⁰⁶ L. KÁRNÍKOVÁ, *Vývoj obyvatelstva*, s. 338. Autorka ve svém výzkumu pracovala s pětiletými průměry, pro vhodnější porovnání byly vypočítány průměry desetileté.

V rámci kojenecké úmrtnosti rozlišujeme několik základních složek – poporodní (0–2 dny), časnou (3–6 dní), novorozeneckou (7–27dní) a ponovorozeneckou (28 dní–1 rok). Při rozdělení mortality na jednotlivé kategorie je ještě více zřejmá převaha úmrtí chlapců nad dívkami. Necelých 14 % zemřelých kojenců se nedožilo jednoho týdne, celkem 40 % pak nepřežilo jeden měsíc.

Tabulka 25 Kojenecká úmrtnost dle věku zemřelého v letech 1720–1849

Věk	0-2 dny		3-6 dní		7-27 dní		28 dní – 1 rok		Celkem	
	Chlapci	Dívky	Chlapci	Dívky	Chlapci	Dívky	Chlapci	Dívky	Chlapci	Dívky
Pohlaví										
Počet	16	14	20	16	62	62	159	134	257	226
Celkem	30		36		124		293		483	
%	6,2		7,5		25,7		60,6		100,0	

Míra kojenecké úmrtnosti může být dána i protoindustriálním charakterem zkoumané lokality, neboť ženy nemusely přerušovat kojení kvůli namáhavým polním pracím v takové míře, jako v úrodných zemědělských lokalitách, kde bylo živobytí závislé pouze na tomto typu výroby. I když byla domácí výroba rovněž náročná, neměla nárazový sezónní charakterem, a ačkoliv výrazně prašnější prostředí dětem ani dospělým nesvědčilo, přirozená imunita získaná kojením a pozdější zavádění náhradní stravy mohlo ovlivnit míru kojenecké úmrtnosti ve sledované lokalitě. Důsledky dlouhodobé špatné hygieny obydlí se následně projeví v průběhu života.

Vzhledem k provedenému výzkumu pomocí metody rekonstrukce rodin se nabízí otázka vlivu počtu dětí na meziporodní intervaly a případná úmrtí kojenců. Zaměřili jsme se na dvě skupiny žen/matek, které uzavřely sňatek v letech 1750–1759 a 1800–1809 a porodily více než jedno dítě. Zvolené časové úseky byly vybrány s ohledem na délku reprodukčního období tak, aby byly podchyceny všechny narozené děti.

V letech 1750–1759 se jedná o 22 případů žen, které nejméně dvakrát a nejvíce čtrnáctkrát porodily. Celkem jsme zaznamenali 120 dětí, přičemž v 21 případech zemřelo dítě v kojeneckém věku a matka znovu otěhotněla. Ačkoliv je uvedený vzorek malý, podařilo se nám postihnout alespoň základní trend. Obecně jsme ve Stružinci při studiu meziporodních intervalů dospěly k závěru, že pro osmnácté století se obvykle rodily děti po 24–28 měsících. Pokud bychom

zůstali u průměrného meziporodního intervalu u žen, které ztratily své dítě do jednoho roku věku, činil by přibližně 21 měsíců. V případě, že však dítě zemřelo do čtyř týdnů od narození, což jsme zaevidovali v 11 případech, byla doba mezi porody výrazně kratší, pohybovala se zpravidla mezi 10–15 měsíci (v průměru 15,3 měsíce). Výjimkou byly dvě děti, které se narodily až po 30, resp. 34 měsících; jednalo se však až o interval mezi pátým a šestým porodem. Ve zbylých deseti případech, kdy děti zemřely v ponovorozeneckém věku, se meziporodní interval pohyboval v rozmezí 13–25 měsíců, výjimkou bylo narození dítěte až po 76 měsících od předchozího porodu (průměrná délka intervalu by pak činila více než 27 měsíců).

V rámci našeho výzkumu jsme narazili na zajímavé, ale i tragické osudy žen, které se snažily splnit své poslání. V listopadu roku 1750 se dvacetiletá Rosina Nádobková provdala za Jana Pekárka. První dítě se narodilo přesně rok po uzavření sňatku, dcera Anna se však dožila pouhých osmi měsíců. Dvaadvacet měsíců po narození Anny se narodila dcera Eleonora, která se dožila dospělého věku. Přesně rok po jejím narození měla na svět přijít trojčata – Adam, Jiří a Dorota – která zemřela po několika hodinách. Matka zemřela po dvou měsících na komplikace spojené s těžkým porodem. Bylo jí pouhých 25 let a manželství, při kterém porodila celkem pět dětí, trvalo něco málo přes 4 roky.

Nejvíce dětí porodila ve sledovaném období Marie Máková Bártová, která se jako sedmnáctiletá provdala za osmadvacetiletého sedláka Jana Máku v listopadu roku 1759. První syn přišel na svět 15 měsíců po uzavření sňatku. V manželství trvajícím 37 let se narodilo celkem 14 dětí (dvakrát porodila dvojčata, která zemřela v kojeneckém a dětském věku), dospělosti se jich ovšem dožilo pouze pět – tři chlapci a dvě dívky. Poslední dítě porodila ve 42 letech, zemřela o necelých 13 let později.

Čtyřicet osm žen, které uzavřely sňatek v prvním desetiletí 19. století, porodilo celkem 286 dětí, přičemž 42 z nich zemřelo do jednoho roku života. Oproti 18. století jsme zaznamenali výrazně nižší průměrný meziporodní interval, který v této době činil 18,5 měsíce. Celkově jsme pro první polovinu 19. století zaznamenali kratší dobu mezi jednotlivými porody, a to přibližně o dva a půl měsíce. Tomu v podstatě odpovídá i zjištěný kratší meziporodní interval u žen, které přišly o své dítě v kojeneckém věku. Pokud bychom se opět zaměřili na ženy, které ztratily své dítě do čtyř týdnů od narození, dospěli bychom ke zjištění, že

tyto matky otěhotněly průměrně do 17 měsíců od předchozího porodu. V případě, že dítě překročilo první měsíc života, ale nedožilo se jednoho roku, činil průměrný interval mezi porody 19 měsíců.

V rámci výzkumu těchto žen jsme narazili na Marii Kobrlovou Vavrovou, která během 47letého manželství porodila 15 potomků. První dceru, která se dožila pouhých pěti měsíců, porodila jedenáct měsíců po uzavření sňatku ve svých 22 letech, během následujících dvaceti let přivedla na svět dalších 14 potomků – 8 chlapců a 7 dívek. Pouze pět synů a jedna dcera se dožili dospělosti. Poslední porod proběhl v Mariiných 42 letech, holčička se však nedožila jednoho měsíce. Sama Marie zemřela v 69 letech a o necelý měsíc přežila svého manžela, ševce Václava Vavru.

2. 5. 4. Příčiny úmrtí

Studium příčin úmrtí obyvatel naráží hned od počátku na několik překážek, které výrazně ovlivňují vlastní historickodemografický výzkum. Zásadním problémem je samotná evidence chorob, která je velmi nepřesná a označení jednotlivých nemocí je po dlouhou dobu značně rozkolísané. Obecné a schematické pojmenování příčiny úmrtí bylo dáno neznalostí farářů a nepřesnými informacemi o nemoci zemřelého, které poskytovala rodina ve chvíli, kdy se stav nemocného zhoršil natolik rychle, že nebylo možné včas kontaktovat duchovního

Ačkoliv se 18. století stalo dobou institucionalizace zdravotní péče a osvícenská doba otvírala v rámci společenských mantinelů nové možnosti výzkumu nemocí a fungování lidského těla obecně, výrazné zlepšení zdravotní péče a rozšíření znalostí o hygienických návycích a preventivních postupech přineslo až století následující.³⁰⁷ Přesto bylo venkovské obyvatelstvo ještě dlouhá léta odkázáno na pomoc ranhojičů, resp. chirurgů, kteří se postupem času rekrutovali z členů lazebnického cechu. Tito lidé zpravidla léčili pouze drobné

³⁰⁷ Milena LENDEROVÁ – Vladan HANULÍK – Daniela TINKOVÁ (edd.), *Dějiny těla: prameny, koncepty, historiografie*, Červený Kostelec 2013; M. LENDEROVÁ – V. HANULÍK – D. TINKOVÁ, *Tělo mezi medicínou*; Daniela TINKOVÁ, *Mefitická těla: exodus zemřelých ze světa živých na přelomu 18. a 19. století*, in: *Tělo a tělesnost v české kultuře 19. století: sborník příspěvků z 29. ročníku symposia k problematice 19. století*, Praha 2010, s. 73–82; TÁŽ, *Tělo – věda – historie. K otázce formování „moderního“ těla v historiografii a novověké vědě*, in: Martin Nodl – Daniela Tinková, *Antropologické přístupy v historickém bádání*, Praha 2007, s. 13–52; TÁŽ, *Tělo, věda a stát. Zrození porodnice v osvícenské Evropě*, Praha 2010.

úrazy, kožní a pohlavní nemoci, tedy choroby vnější části těla. Právo léčit závažná onemocnění měli pouze lékaři, kterých byl velmi nízký počet a pro venkovské obyvatelstvo byli v této době důležitějšími „zdravotníky“ ranhojiči, kterých byl výrazně vyšší počet a jejich zastoupení v jednotlivých regionech bylo rovnoměrnější.³⁰⁸

Evidence příčin úmrtí začala systematicky probíhat až na základě císařského patentu z roku 1785. Používané schéma však bylo velmi jednoduché; nemoci se dělily na obyčejné, místní a epidemické, dále byla vytvořena skupina násilných úmrtí, kam se z našeho pohledu nepochopitelně řadil úraz, dále sebevražda a vražda. Problematické bylo již samotné rozdělení chorob, protože nebylo jasně stanoveno, jaké nemoci by měly být řazeny mezi místní a jaké mezi obyčejné.³⁰⁹ Samostatnou příčinou úmrtí se posléze staly neštovice a cholera.

Moderněji pojatým dokumentem se stal až Zákon o veřejné zdravotní službě z roku 1870, který byl platný až do konce monarchie a s mírnými úpravami sloužil i za první republiky. Nově totiž zaváděl systém lékařských funkcí, jejichž základní jednotkou byl obecní lékař působící v určitém regionu, který mohl v případě potřeby mnohem lépe uplatnit hygienická a protiepidemiologická opatření. Tato nová strategie však do značné míry „narazila“ na postoj českých lékařů a náladu ve společnosti, neboť tento návrh byl obecně chápán jako velmi centralistický. Vyhlášení zákona proto proběhlo bez větších odborných ohlasů a situace se změnila až v následující dekádě, kdy byly vydány zdravotní zákony pro Moravu (1884) a Čechy (1888).³¹⁰

Na počátku 70. let 19. století bylo schéma příčin úmrtí rozšířeno na 16 rubrik, mezi kterými bylo jasně popsáno sedm akutních infekčních onemocnění, jejichž projevy byly již dobře známé. Nejednotná klasifikace příčin úmrtí nebyla problémem pouze na území monarchie, ale řešila se i na mezinárodním poli. V roce 1893 byla na schůzi Mezinárodního statistického ústavu v Chicagu přijata Bertillonova klasifikace nemocí, která dělila příčiny úmrtí do čtrnácti základních skupin. Toto nové rozdělení bylo přijato většinou států, avšak o dva roky později

³⁰⁸ L. SINKULOVÁ, *Dějiny československého*, s. 77.; K této problematice více viz Daniela TINKOVÁ, *Kariéra prvních krajských lékařů a chirurgů v Čechách po josefínských reformách (cca 1785–1825)*, ČČH 109, 2001, č. 3, s. 432–487. K problematice zdravotní péče a veřejné hygieny více viz TÁŽ, *Zákeřná Mefitis. Zdravotní policie, osvěta a veřejná hygiena v pozdně osvícenských Čechách*, Praha 2012.

³⁰⁹ Jan STRÍTESKÝ, *Zdravotní a populační vývoj československého obyvatelstva*, Praha 1971, s. 42–43.

³¹⁰ *Tamtéž*, s. 61–62.

vzniklo rakouské klasifikační schéma závazné i pro české země, které členilo nemoci do 25 skupin.³¹¹

V rámci našeho výzkumu jsme se rovněž potýkali s problematickou charakteristikou příčin úmrtí. Vzhledem k nepsané, ale poměrně zažité praxi v mnoha našich historickodemografických pracích, jsme se rozhodli pro schéma vystihující 11 základních příčin úmrtí, přičemž dvě kategorie – infekční nemoci a „ostatní“ nemoci – jsou dále rozčleněny dle typu onemocnění, resp. jednotlivých projevů.³¹²

Období let 1784–1899 jsme rozdělili do pěti časových úseků, které nám poskytly informace nejen o zlepšující se evidenci chorob, ale také o vývoji jednotlivých nemocí. Celkově jsme zaevidovali příčinu úmrtí u 2470 osob, přičemž jsme v jednotlivých obdobích rovněž rozlišovali dle pohlaví. Poprvé farář zaznamenal tuto informaci v květnu roku 1784, jednalo se však pouze o velmi schematický popis. Žena ve věku sedmdesáti let zemřela následkem křečí, měsíční dívka a tříměsíční chlapec pak na psotník.

V jednotlivých časových úsecích byly nejčastěji jako příčina úmrtí označeny křečové stavy, resp. křeče, božec či psotník, příp. Fraisen; za celé období na tuto „nemoc“ zemřela více než čtvrtina osob. Ve většině případů byla smrt následkem tohoto onemocnění konstatována u dětské populace a mnohdy se toto označení stalo jediným východiskem pro faráře, který sám nebyl přítomen u smrti dotyčného či neměl dostatek znalostí, aby příčinu jednoznačně určil. Nejčastěji se tak stávalo v první čtvrtině 19. století, kdy se křeče či psotník vyskytují ve více než 40 % případů úmrtí.

Druhou nejčastější příčinou úmrtí se stalo plicní onemocnění. Do této kategorie byly zahrnuty záněty průdušek, záněty a zápaly plic či záducha.³¹³ Celkově jsme jej zaznamenali v 12,2 % případů, nejčastěji se však vyskytovalo ve třetí čtvrtině 19. století, kdy na jeho následky zemřelo 16 % osob. Zastoupení zemřelých na toto onemocnění je výrazně vyšší, než je tomu v případě jiných oblastí. Ve farnosti Zdechovice byla v letech 1790–1899 tato příčina úmrtí zaznamenána v 7 % případů, na panství Škvorec pak na přelomu 18. a 19. století

³¹¹ *Tamtéž*, s. 61–62; 68–69.

³¹² Jedná se o schéma Lumíra Dokoupila, který evidoval příčiny úmrtí na Ostravsku: Lumír DOKOUPIL, *Obyvatelstvo ostravské průmyslové oblasti do sčítání 1869*, Praha 1986, s. 82. Dále bylo toto rozdělení použito např. v následujících pracích: V. KALOUSKOVÁ, *Demografický vývoj*; S. DUŠKOVÁ, *Demografický vývoj Ústí*; Š. JIRÁSKOVÁ, *Vývoj obyvatelstva*.

³¹³ Pod pojem záducha bychom mohli zařadit astma či chronickou obstrukční nemoc plic.

ve 2,3 % a v 50. a 60. letech 19. století v 11,8 % případů.³¹⁴ Tento stav byl dle našeho názoru způsoben horšími hygienickými podmínkami v domácnosti, které byly dány domácí textilní výrobou a nemožností oddělení pracovního a „soukromého“ prostoru. Život v prostředí s výrazně vyšší prašností, než tomu bylo například v čistě zemědělských oblastech, ve kterých se přeci jen převážná část prací odehrávala mimo uzavřené domácí místnosti, byl pro lidský organismus mnohem více zatěžující. Malé světnice, které sloužily jak k práci, tak k veškerým rodinným aktivitám, se mohly stát základem těchto plicních chorob. V případě dětské populace do 15ti let věku se jednalo o 46 % případů úmrtí na plicní onemocnění, u dospělých ve věku 15+ pak o 54 % zemřelých, přičemž jejich průměrný věk byl 58,1 let. Častěji na toto onemocnění umíraly ženy.

Nejrozsáhlejší kategorií příčin úmrtí jsou „ostatní nemoci“, do kterých patří 35 % všech zaznamenaných případů. Pokud se však na jednotlivé případy podíváme podrobněji, nejčastěji se v rámci této kategorie objevuje sešlost věkem (10,0 %), která je tedy třetí nejčastější příčinou úmrtí sledované populace. V matriční evidenci jsme narázeli na označení „zemřel stářím“, „Alterschwäche“ či „marasmus“, který označuje celkové psychické a fyzické vysílení organismu a jeho zchátralost. V poslední čtvrtině 19. století takto zemřelo téměř 15 % populace, přičemž se v mírné převaze jednalo o ženy.

Čtvrtou nejčastější příčinou onemocnění jsou infekční choroby, které byly celkově zaznamenány v 9,2 % případů úmrtí, na konci 18. století však stály za téměř 14 % zemřelých. V rámci sledovaného období se vyskytovalo v podstatě pět infekčních nemocí, které výrazným způsobem zasáhly do úmrtnostních poměrů ve vybrané lokalitě. Nejčastěji se objevující infekcí byly bezesporu neštovice, které zde poprvé zaznamenáváme v roce 1785. Pro konec 18. století se staly jedinou infekční chorobou, která se zde vyskytovala. Její dopad se projevil v dětské složce populace, neboť průměrný věk zemřelých činil necelé tři roky. V matričních záznamech jsou rovněž označovány jako „Pocken“ či „Blatter Pocken“ a v rámci celého sledovaného období zaujímaly 41,6 % (všech evidovaných infekčních onemocnění). Ve Stružinci se objevovaly v několika hlavních vlnách – 1785, 1788–1789, 1794–1795, 1799–1800, 1803, 1808, 1812, 1818. Jejich výskyt byl postupně omezen plošným proočkováním obyvatel, ke kterému se začalo

³¹⁴ Š. JIRÁSKOVÁ, *Vývoj obyvatelstva*, s. 102; B. KUPROVÁ, *Vývoj obyvatelstva*, s. 80.

přístupovat v roce 1803³¹⁵. Zajímavé je, že se v dané oblasti ve větší míře neprojevila druhá vlna epidemie v 60. a 70. letech, kdy se zvyšoval počet zemřelých na tuto chorobu v důsledku nedostatečné proočkovanosti obyvatel a nové generace, která již neměla zvýšenou přirozenou imunitu vůči tomuto onemocnění. Vzhledem k tomu, že se jednalo o výrazný celozemský trend, po této epidemii se zvýšil důraz na očkování a přistoupilo se k plošnému očkování školou povinných dětí.³¹⁶ Ve Stružinci se však jednalo spíše o jednotlivé případy než o nové ohnisko infekční choroby.

Dalšími infekčními nemocemi, které měly výrazný vliv na úmrtnostní poměry ve Stružinci, byly cholera a tyfus. Obě se vyskytovaly ve více než 14 % případů infekčních onemocnění. Cholera se v českých zemích objevila na počátku 30. let a byla sem „přivezena“ z východní Evropy. Smrtnost dosahovala 40–60 % a nemoc se vyznačovala silnými bolestmi břicha, těžkými průjmy, zvracením a dehydratací, která vedla postupně k šoku.³¹⁷ Ten byl urychlen ještě samotnou léčbou, která zakazovala přísun tekutin, čímž se samotný průběh nemoci výrazně zrychlil. Ludmila Kárníková uvádí, že pouze při první rozsáhlé vlně cholery, která proběhla na našem území v roce 1832, zemřelo v Čechách 50 000 osob. Následující vlny nemoci v letech 1835–1837, 1847, 1849–1850 a 1866 tuto bilanci výrazně navýšily.³¹⁸ V námi sledované lokalitě se nemoc objevila v již zmiňovaném roce 1832, kdy na ní zemřelo pět osob. Rozsáhlejší epidemie se objevila v roce 1850, kdy choleře podlehl 41,5 % všech zemřelých – 19 žen a 8 mužů. Ostatních vln nemoci byla tato oblast ušetřena.

Tyfus je onemocnění vyznačující se silnou bolestí hlavy, celkovou schváceností organismu a vyrážkou. Často se označovalo jako „hlavnice“ či „hlavnička“. Ve Stružinci jsme zaznamenali dvě epidemie v letech 1848 a 1856, přičemž v drtivé většině případů zemřely na toto onemocnění dospělé osoby. Průměrný věk se pohyboval okolo 33 let při první vlně a 49 let při vlně druhé.

Čtvrtou nejčastěji se vyskytující infekční chorobou byl záškrť (10,6 %), který je charakteristickou dětskou infekční chorobou druhé poloviny 19. století.

³¹⁵ M. LENDEROVÁ – V. HANULÍK – D. TINKOVÁ, *Tělo mezi medicínou*, s. 288–289. K otázce variolizace a vakcinace více viz *Tamtéž*, s. 265–344; D. TINKOVÁ, *Zákeřná Mefitis*, s. 205–253.

³¹⁶ J. STRÍTESKÝ, *Zdravotní*, s. 65–66.

³¹⁷ J. STRÍTESKÝ, *Zdravotní*, s. 51; *Velký lékařský slovník*, Praha 2002², s. 356.

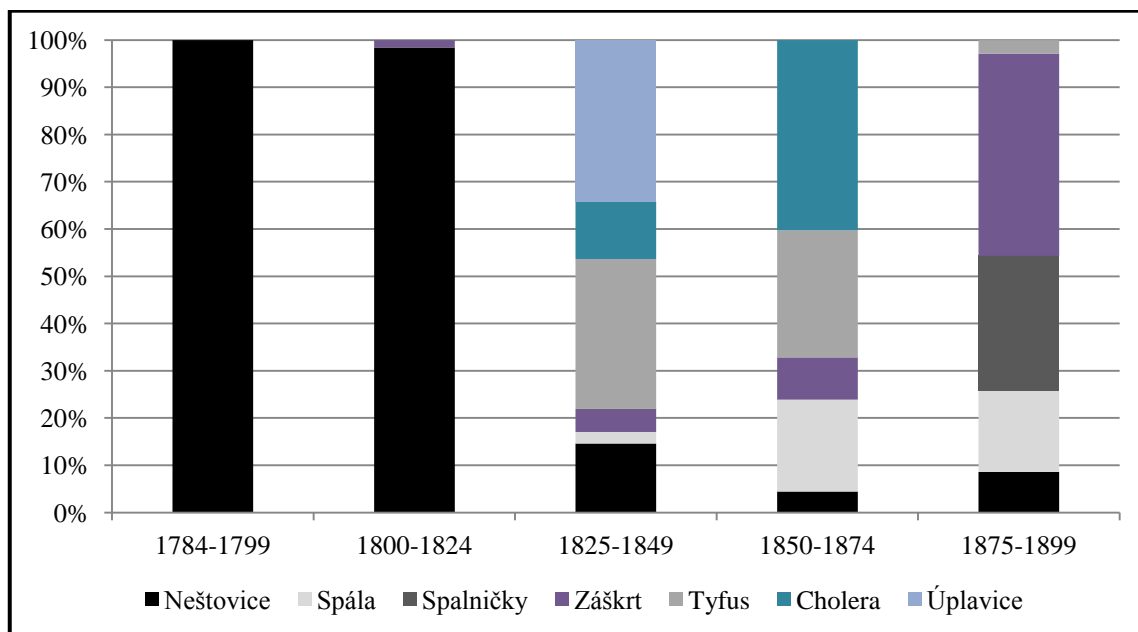
³¹⁸ L. KÁRNÍKOVÁ, *Vývoj obyvatelstva*, s. 74; K otázce dopadů cholery např. Marie VOJTÍŠKOVÁ, *Úmrtnost při prvních třech choleroých epidemiích XIX. století v České Lipě*, HD 5, 1971, s. 92–103.

Toto onemocnění, které se rovněž označuje jako „mázdrivka“, „difterie“ či „Häutige Bräune“, způsobuje těžkou angínu, která se projevuje zúžením hrtanu a hltanu, což nakonec vede k dušení. Následuje spála (8,8 %), nebo také „šarlach“ a „skarlatina“, vyznačující se vysokou horečkou, vyrážkou a bolestí v krku. Rovněž se jedná o dětské onemocnění typické pro druhou polovinu 19. století.

V letech 1848–1849 se ve Stružinci objevila úplavice, často označovaná jako „dysenterie“, která způsobila 6,2 % všech zaznamenaných infekčních chorob. Postihla především dospělé osoby a projevovala se bolestivými průjmy a vysokou horečkou. Konec 40. a počátek 50. let 19. století znamenal pro zdejší populaci, jejíž zdravotní stav byl poznamenán hladovými čtyřicátými léty, která s sebou nesla špatné výživovací podmínky obyvatel především v oblastech samostatně zemědělsky nesoběstačných, živnou půdu pro opakující se epidemie. Úplavice, tyfus a cholera, tedy nemoci, které mohly mít pro neznalého faráře obdobné projevy, avšak stejné fatální důsledky, se výrazným způsobem podílely na demografické situaci sledované lokality.

V poslední čtvrtině 19. století se navíc objevily spalničky, dětské infekční onemocnění vyznačující se vysokou horečkou, zánětem horních cest dýchacích, zánětem spojivek a vyrážkou.³¹⁹ Tvořily 4,4 % úmrtí ze všech infekčních chorob a postihovaly pouze dětskou složku populace.

Graf 14 Úmrtí na jednotlivé infekční choroby v letech 1784–1899



³¹⁹ *Velký lékařský*, s. 530.

Po infekčních chorobách následuje se 7 % výskytu TBC a úbytě. Ačkoliv někteří autoři spojují tyto dvě příčiny, resp. projevy, do jedné skupiny,³²⁰ my jsme zůstali u klasického schématu příčin úmrtí a ponechali jsme jednotlivé kategorie zvlášť. Vedla nás k tomu především neujasněnost pojmů a problematická evidence. Pro TBC nalezneme označení jako „souchotiny“, „souchotě“ či „tubera“. Úbytě jsou však především v dnešní době chápány jako projev tuberkulózy, protože se vyznačují úbytkem na váze, slabostí, malátností a horečkou. Tyto příznaky však může mít řada dalších nemocí.

Úmrtí následkem tuberkulózy se nejčastěji vyskytovalo od 30. let 19. století, přičemž nejvíce případů bylo zaznamenáno v poslední čtvrtině 19. století (11,7 % všech úmrtí). Do této kategorie byly zařazeny všechny formy tuberkulózy – plicní, která se vyskytovala v drtivé většině případů, dále kostí a skrofulóza, tedy onemocnění krčních uzlin. Ve více než 80 % zaznamenaných případů postihovala populaci 15+, přičemž průměrný věk v této kategorii činil 40,8 let. Úbytě se nejčastěji vyskytovaly ve třetí čtvrtině 19. století, kdy tvořily 11,1 % úmrtí. Zaznamenali jsme u nich přesně opačný trend ve věkové skladbě zemřelých, téměř 80 % onemocnění připadalo na dětskou složku populace. I z tohoto důvodu se domníváme, že je nutné rozlišovat označenou nemoc TBC a neurčité projevy onemocnění, které faráři shrnuli pod pojem „úbytě“. Zatímco celkový průměrný věk zemřelých v případě TBC činil 34,2 let, v případě „úbytí“ byl pouze 10,5 let. Věková struktura zemřelých by pak v případě sloučení obou kategorií byla značně zkreslená.

Ostatní evidované příčiny úmrtí byly zaznamenány pod hranicí 5 %. Jednalo se například o vodnatelnost (Wassersucht), která byla na konci 18. století zaznamenána dokonce v 15 % případů. Pravděpodobně se pojila s dalším onemocněním či kardiovaskulárním problémem. Od počátku 19. století se jako příčina úmrtí začala objevovat slabost, která postihovala obyvatele napříč věkovou strukturou.

Celkem 3,5 % případů úmrtí připadá na úmrtí v důsledku porodu, ať už ženy, které nepřežily náročný porod, či děti, které následkem této těžké cesty na svět zemřely. Zajímavou příčinou úmrtí z pohledu zdokonalení evidence jsou pak

³²⁰ B. KUPROVÁ, *Vývoj obyvatelstva*, s. 78.

mozková onemocnění, která se začala objevovat až v první čtvrtině 19. století. V poslední čtvrtině 19. století byla tato příčina evidována u téměř 7 % populace.

V kategorii Nehody a sebevraždy bylo evidováno pouze necelé procento případů, resp. 23 zemřelých, přičemž 35 % osob zemřelo následkem nehody, zbylé osoby se rozhodly pro dobrovolný odchod ze života. Ačkoliv se jedná o malý počet zaznamenaných případů, je zajímavé podívat se na konkrétní příčiny úmrtí, neboť dobrovolné opuštění tohoto světa se stalo významnou společenskou otázkou druhé poloviny 19. století.³²¹

Na konci 18. století byly zaznamenány tři případy – žena ve věku 32 let a dva muži ve věku 25 a 33 let – všichni podleli následkům zbití. V průběhu 19. století zemřelo nepřírozenou smrtí dalších 20 osob – 3 ženy a 17 mužů. V případě žen se jednalo o nešťastné uhoření tříleté dívky, nechtěnou otravu 63leté vdané ženy a v jednom případě prokázanou sebevraždu 45leté ženy. Sedm mužů se oběsilo, ve čtyřech případech se jednalo o utonutí (dva chlapci ve věku 3 a 4 roky), dva mladí muži ve věku 21 a 23 let se zastřelili, po jednom případě pak bylo evidováno úmrtí následkem popálení, umrznutí, dále byla zaznamenána sebevražda a blíže nespecifikovaná nehoda. Bohužel ani v jednom ze zmiňovaných případů nezaznamenal farář bližší informace o nešťastné nehodě či důvodu volby dobrovolného odchodu ze života.

³²¹ Thomas Garrigue MASARYK, *Der Selbstmord als sociale Massenerscheinung der modernen Civilisation*, Wien 1881. K této problematice více viz Daniel TINKOVÁ, *Hřích, zločin, šílenství v čase odkouzlování světa*, Praha 2004, zde s. 232–309.

Tabulka 26 Příčiny úmrtí v letech 1784–1899

Období	1784-1799		Celkem 1784- 1799	1800-1824		1825-1849		Celkem 1800- 1849	1850-1874		1875-1899		Celkem 1850- 1899	1784-1899			
	Příčina úmrtí	Muži		Ženy	Muži	Ženy	Muži		Ženy	Muži	Ženy	Muži		Ženy	Muži	Ženy	Celkem
Infekční	3	16	19	25	39	18	23	105	25	42	18	17	102	89	137	226	9,2
TBC	-	-	-	-	-	17	17	34	38	30	36	34	138	91	81	172	7,0
Plicní	6	7	13	21	28	15	28	92	59	63	36	39	197	137	165	302	12,2
Střevní	-	1	1	-	1	1	-	2	17	11	6	9	43	24	22	46	1,9
Mozkové	-	-	-	1	1	4	5	11	8	13	20	21	62	33	40	73	3,0
Křečové stavy	31	25	56	83	89	110	112	394	85	63	58	47	253	367	336	703	28,5
Gynekologické	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	-	1	1	0,04
Srdeční	-	-	-	-	-	-	-	-	1	3	7	5	16	8	8	16	0,65
Ostatní:																	
vodnatelnost	6	17	23	6	12	20	14	52	13	13	4	4	34	49	60	109	4,4
sešlost věkem	3	1	4	13	20	22	28	83	34	38	43	45	160	115	132	247	10,0
úbytě	-	1	1	4	2	23	16	45	42	42	22	22	128	91	83	174	7,0
předčasné narození/porod	1	3	4	3	2	3	3	11	23	20	14	15	72	44	43	87	3,5
zimnice/horečka	2	4	6	17	19	13	12	61	1	3	-	-	4	33	38	71	2,9
rakovina	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3	3	-	3	3	0,1
kožní	-	-	-	1	-	-	1	2	5	4	1	1	11	7	6	13	0,5
ledviny a močové cesty	-	-	-	-	-	-	1	1	1	-	5	1	7	6	2	8	0,3
jiné břišní	-	-	-	1	3	1	4	9	8	10	9	6	33	19	23	42	1,7
krční	-	-	-	-	1	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1	1	0,04
zubní	-	-	-	-	-	-	1	1	-	-	-	-	-	-	1	1	0,04
kosti	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3	11	5	19	11	8	19	0,8
kámen	-	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	0,04
slabost	-	-	-	-	2	24	12	38	16	17	11	8	52	51	39	90	3,6
Blíže neurčené⁺	4	11	15	2	9	5	10	26	-	-	1	-	1	12	30	42	1,7
Nehody a sebevraždy	2	1	3	1	-	-	-	1	5	2	11	1	19	19	4	23	0,9
Celkem	58	88	146	178	228	276	287	969	381	377	313	284	1355	1206	1264	2470	100

+ Do této kategorie byly zahrnuty příčiny jako boule či píchání

2. 6. Nemanželské děti a svobodné matky

Otázka svobodných matek a nemanželských dětí je úzce spojena s problematikou utváření rodin, resp. s výzkumem sňatkových vzorců, které nastínil John Hajnal a které byly následně rozpracovány Peterem Laslettem.³²² Severozápadní typ utváření rodiny se obecně vyznačoval vyšším sňatkovým věkem a populací, která ačkoliv již vzhledem k věku mohla být/byla sexuálně aktivní, neměla podmínky a prostředky pro vytvoření rodiny. V kombinaci s typem dědického práva, které bylo na daném území praktikováno, a s mírou definitivního celibátu, u kterého jsme se pozastavili výše, pak vznikly předpoklady pro nemanželské či předmanželské styky a následně pro děti rozené mimo manželský svazek.³²³ Vstup do svazku manželského byl navíc ovlivněn ekonomickými a sociálními aspekty, které mohly vést až k určité výjimečnosti sňatku. Mnozí autoři navíc poukazují na rozdílnost katolického a protestantského prostředí, přičemž některé výzkumy dokládají vyšší míru předmanželské koncepce a nemanželských počtů v oblasti ovlivněné protestantismem. Tato otázka je však velmi diskutabilní obzvláště v regionech, které nebyly konfesijně jednotné a bez dalších hlubších poznatků, zaměřujících se i na otázku smíšených sňatků, není možné toto tvrzení uspokojivě doložit.³²⁴

Pro další výzkum rozdílnosti v sexuálním chování v katolické a nekatolické společnosti by bylo nutné zkoumat nejen výše zmíněné smíšené sňatky, ale také regionální geografické rozdíly, postavení nově utvářených nekatolických sborů či otázku sociální kontroly. Konec 18. století s sebou přinesl možnost oficiálního odvrácení od katolické víry, která byla sice praktikována po staletí, ale mnohá rezidua společenského chování mohla být současníky chápána jako nedostatečná, a proto vyhledali „nová“ náboženská uskupení, která více vyhovovala jejich představám o správném fungování společnosti, utváření rodiny a chápání

³²² J. HAJNAL, *European Marriage Patterns*; TÝŽ, *Two kinds*; Peter LASLETT, *Characteristics of the Western Family Considered Over Time*, in: TÝŽ, *Family Life and Illicit Love in Earlier Generations*, Cambridge 1977, s. 12–49; TÝŽ, *The Comparative History*.

³²³ K této problematice více viz P. LASLETT, *Introduction: Comparing Illegitimacy*; M. MITTERAUER, *Ledige Mütter*.

³²⁴ Dagmar FREIST, *One body, two confessions: mixed marriages in Germany*, in: Ulinka Rublack (ed.), *Gender in early modern history*, Cambridge 2002, s. 275–306; John E. KNODEL, *Demographic Behavior in the Past. A Study of Fourteen German Village Populations in the 18th and 19th Centuries*, Cambridge 1988; M. MITTERAUER, *Ledige Mütter*; J. SCHLUMBOHM, *Lebensläufe*.

manželství jako celku. Samozřejmě v tomto případě záleželo i na osobnosti faráře či duchovního a jeho vlivu na jednotlivá společenství.

V českém prostředí je otázka smíšených sňatků, přestupů mezi náboženskými uskupeními a jejich dopadů na utváření rodiny doposud málo studovanou problematikou. Výsledky výzkumu pro farnost Zdechovice ve východních Čechách však dokládají, že rozdíl v míře nemanželských dětí rodičů katolického a nekatolického vyznání mohl v první polovině 19. století dosahovat až deseti procentních bodů.³²⁵ V tomto případě nebyla porodnost studována na základě metody rekonstrukce rodin, proto otázka míry předmanželské koncepce není zodpovězena. I tak se však dá předpokládat, že s předmanželskou koncepcí by počet nemanželských dětí u žen hlásících se ke katolickému vyznání dosáhl až jedné pětiny.

Rozdílnost můžeme najít rovněž v městském a venkovském prostředí, při výzkumu přirozené měny obyvatelstva v 17. a 18. století dospěli badatelé k závěru, že zatímco na venkově se podíl nemanželských dětí pohyboval od 1 do 4 %, v městském prostředí dosahoval až k jedné čtvrtině narozených dětí.³²⁶ Vyšší počet dětí nemanželského původu v městských lokalitách byl dán určitou anonymitou tohoto prostředí a vírou těhotných žen, že porod v neznámém prostředí dále od domova je nejlepším východiskem z jejich problematkové situace; a dále pak také množstvím svobodných žen, které sloužily v městských domácnostech.

Na problematiku svobodných matek a nemanželských dětí je nutné pohlížet rovněž s ohledem na proměny v čase. Peter Laslett poukázal na proměnlivost tohoto problému ve střední a západní Evropě. Pro 16. století bylo evidováno poměrně vysoké procento nemanželských dětí, v průběhu 17. století však došlo k poklesu podílu těchto dětí, přičemž nejméně jich badatelé zaznamenávají v první polovině 18. století. Postupná proměna pak přichází v druhé polovině 18. století, kdy dochází k nárůstu podílu nemanželských dětí. Přejít od starého k novému demografickému režimu a důležité společenské fenomény 19. století pak přinesly výrazný procentuální nárůst nemanželských dětí.³²⁷

³²⁵ Š. JIRÁSKOVÁ, *Vývoj obyvatelstva*, s. 88–89.

³²⁶ Lumír DOKOUPIL et al., *Přirozená měna*, s. 46–50.

³²⁷ P. LASLETT, *Introduction: Comparing Illegitimacy*, s. 1–64. K dané problematice dále např. Stefan BREIT, „*Leichtfertigkeit*“ und ländliche Gesellschaft. *Voreheliche Sexualität in der frühen Neuzeit*, München 1991; Richard ADAIR, *Courtship, illegitimacy and marriage in early modern England*, Manchester 1996.

Problémem výzkumu mimomanželských svazků a jejich dopadů na populační růst v proměnách času je rozdílné chápání legitimacy ve světském a církevním prostředí.³²⁸ Pohled společnosti šestnáctého století na manželský svazek se výrazně lišil od pohledu o sto let později. Rozhodujícím aktem pro vznik manželství a tedy pro oprávněnost aktuálního sexuálního soužití byl manželský slib. Budoucí manželé byli soudobou společností chápáni jako partneři v dnešním slova smyslu a předmanželský styk, případná koncepce nebyla ničím neobvyklým a zapovězeným. Porod dítěte před vstupem rodičů do manželství nestavěl novorozence do marginalizované skupiny obyvatel. Často se navíc jeho rodiče nakonec skutečně vzali i s církevním požehnáním a jeho nelegitimní původ byl vlastně pouze přechodnou záležitostí.³²⁹ Tak jako tak měl dědická práva po obou rodičích srovnatelná, jako dítě narozené v již uzavřeném sňatku. Na předmanželskou koncepci se navíc mohlo pohlížet i jako na určité potvrzení plodnosti páru. Z pohledu církve se však jednalo o svazek, který nebyl církevně stvrzen, a děti vzešlé z tohoto soužití nebyly plnohodnotnými členy církevního společenství.³³⁰

Proměnu světské formy sňatku na formu církevního potvrzení manželského svazku s „kontrolovanou sexualitou“ sebou přinesl Tridentský koncil. Reforma manželského práva a jeho praktické zavádění však trvaly mnohá desetiletí a velmi záleželo na konkrétních regionech a církevním a vrchnostenském vlivu. Obecně platí, že venkov přijímal tyto novinky se značným zpožděním. Logická neochota ke změně stávajícího zaběhnutého pořádku protáhla snahu církve postavit mimomanželské styky, koncepce a porody na úroveň hříchu bezmála o dvě stě let. Určitému zcírkevnění sňatků pomohla i soudobá vyšší společnost, která nově nastolený řád přijala mnohem pružněji než do určité míry statický venkov a nejnižší vrstvy obyvatel.³³¹

Mantinely dané uzavřením církevního sňatku s sebou nesly jasná pravidla pro chápání legitimacy a ilegitimity. Na osoby žijící pouze v partnerském svazku, které navíc plodily děti, bylo nahlíženo jako na něco nepatřičného a ze společnosti

³²⁸ M. MITTERAUER, *Ledige Mütter*, s. 13.

³²⁹ David Waren SABEAN, *Unehelichkeit: Ein Aspekt sozialer Reproduktion kleinbäuerlicher Produzenten. Zu einer Analyse dörflicher Quellen um 1800*, in: Robert M. Berdhal (ed.), *Klassen und Kultur. Socialanthropologische Perspektiven in der Geschichtsschreibung*, Frankfurt am Main 1982, s. 54–76.

³³⁰ M. PRAŽÁKOVÁ SELIGOVÁ, *Život poddaných*, s. 204.

³³¹ Richard van DÜLMEN, *Gesellschaft der Frühen Neuzeit. Kulturelles Handeln und sozialer Prozess*, Wien – Köln – Weimar 1993, s. 216–222.

byly v podstatě postupně vyčleňovány. Plození dětí a předmanželské styky se tak z „veřejného prostoru“, kde byly po složení světského manželského slibu chápány jako běžné chování snoubenců, dostaly do „zakázané a nechtěné“ zóny církevního života.

Postupná proměna pohledu společnosti na mimomanželská početí a nesezdané soužití teoreticky vymítala problematiku nemanželských dětí a svobodných matek. V praxi se však jednalo pouze o přesunutí těchto žen a důsledků jejich poklesků do ústraní. Pokud svobodná dívka otěhotněla a neměla vidinu rychlého sňatku s otcem svého dítěte, dostávala se do nezáviděníhodné pozice. Těhotenství potvrdilo morální úpadek ženy, který mohl být trestně stíhán a mohl znamenat celoživotní odsun na okraj společnosti.³³² Svobodná gravidní žena měla několik možností, jak se postavit k nastalé situaci. Jednou z možností, která pak ovlivňovala podíl narozených dětí nemanželského původu ve městech, bylo odejít do vzdálenějšího města a tam pod rouškou anonymity porodit potomka. Závažnějším rozhodnutím pak byla snaha vypudit plod z těla, a to buď sama, nebo za pomoci žen, které byly obeznámeny s možnostmi, jak vyvolat potrat. Pokud však byly tyto praktiky odhaleny, hrozil již za pouhý pokus o vypuzení plodu z těla tvrdý trest.

Nejtragičtější variantou pak bylo usmrcení již narozeného dítěte, a to jak plánovaně, tak důsledkem poporodní deprese a zoufalství. Infanticidium, tedy zabití dítěte matkou, bylo chápáno jako těžký zločin, který měl ještě mnohem závažnější důsledky než vražda dospělého. Novorozeně totiž nebylo pokřtěné, to znamená, že matka mu upřela nejen život pozemský, ale i nebeskou spásu.³³³

Od poloviny 18. století dochází vlivem populacionistických myšlenek k proměně chápání mimomanželských styků a tedy k zásadní změně v postoji vůči

³³² K problematice cizoložství, smilstva a jejich dopadů více viz Jaroslav DIBELKA, *Obranné strategie mužů a žen obviněných ze smilstva a cizoložství. Panství Třeboň na přelomu 17. a 18. století*, České Budějovice 2012; Pavel MATLAS, *Shovívavá vrchnost a neukáznění poddaní? Hranice trestní disciplinace poddaného obyvatelstva na panství Hluboká nad Vltavou v 17. a 18. století*, Praha 2011; Daniela TINKOVÁ, *Ilegitimita a „nová ekonomie života“ v osvícenské Habsburské monarchii. Problém svobodných matek a nemanželských dětí mezi sociální kontrolou a sociální péčí na prahu občanské společnosti*, HD 27, 2003, s. 133–172. K otázce sexuálního chování venkovského obyvatelstva nejnoveji viz J. ČECHURA, *Sex v době temna*.

³³³ K problematice infanticidia a vraždám dětí více viz Richard van DÜLMEN, *Frauen vor Gericht. Kindsmord in der frühen Neuzeit*, Frankfurt am Main 1991; A. ŠUBRTOVÁ, *Kontracepce, aborty a infanticidia*; Daniela TINKOVÁ, *Předcházet či trestat? Problém infanticidia v osvícenské společnosti*, ČČH 101, 2003, č. 1, s. 27–76; TÁŽ, *Hřích, zločin*, s. 310–356; Alice VELKOVÁ, *Dítě jako oběť. Vraždy dětí spáchané jejich matkami ve 2. polovině 19. století*, in: Martina Halířová (ed.), *Od početí ke školní brašně*, Pardubice 2008, s. 147–163. Zde uvedena další zahraniční literatura.

nemanželským dětem. Svobodná matka tak napříště nebyla stigmatizovaná svým pokleskem a její případně nemanželské dítě se v rámci josefinských reforem stavělo na stejnou úroveň jako dítě vzešlé z manželského svazku³³⁴. Navíc v této době dochází k proměně chápání a případného trestání mravnostních deliktů, na které bylo o půl století dříve nahlíženo jako na těžké zločiny. Úplná dekriminalizace prostého smilstva pak znamenala možnost soužití partnerů bez obav z vážného postihu. Represivní chování státu se změnilo na preventivní opatření a osvětu, aby svobodné matky nepřistupovaly k nejkrajnějším řešením a své dítě donosily. Řešením bezvýchodné situace se pro těhotné ženy mohly stát specializované ústavy, kde měly možnost své dítě porodit v anonymitě i s odbornou péčí.³³⁵

Osvícenské reformy znamenaly posílení osobní svobody a individuality, proměnu chápání manželství jako základního prostředí pro plození dětí a změnu v dědickém systému. Tento začátek přechodu od tradiční rodiny k rodině moderní bývá některými badateli považován za „první sexuální revoluci“.³³⁶ Postoj státu k nemanželské sexualitě v druhé polovině 18. století, prevence namísto represe a opětovná možnost nesezdaného soužití měly za následek postupné zvyšování podílu nemanželských dětí v populaci, které se stalo typickým znakem následujícího století.

Dopadem jednotlivých společenských fenoménů, jako byla industrializace, sekularizace, modernizace či urbanizace pak bylo rozvolnění morálních norem a „starých pořádků“, kdy se otázka mimomanželské sexuality, jejích dopadů a případně úvah o uzavření manželského svazku stala soukromou záležitostí a závisela na svědomí každého jedince. Zaměstnání žen, které nacházely práci v prvních továrnách, pak narušilo i doposud neotřesitelný vztah matky a dítěte.³³⁷

³³⁴ D. TINKOVÁ, *Hřích, zločin*, zde s. 162–178 a 327–335.

³³⁵ D. TINKOVÁ, *Ilegitimita a „nová ekonomie života“*, TÁŽ, *Tělo, věda, stát*, s. 140–152.

³³⁶ Edward SHORTER, *The Making of Modern Family*, New York 1975.

³³⁷ K problematice ženské placené práce v českém prostředí více např. Marie BAHENSKÁ – Libuše HECZKOVÁ – Dana MUSILOVÁ, *O ženské práci: dobové (sebe)reflexe a polemiky*, Praha 2014; V. HRUŠKOVÁ, *Vliv změny profese*; Milena LENDEROVÁ, *Vstup žen do světa placené práce*, in: Studie k sociálním dějinám, Kutná Hora 2001, s. 184–190; Jana MACHAČOVÁ, *Dětství v chudé rodině – 2. polovina 19. století v Českých zemích*, in: M. Halířová (ed.), *Od početí*, s. 111–118.

2. 6. 1. Počet nemanželských dětí

V rámci našeho výzkumu jsme se zaměřili na evidenci nemanželských dětí již od roku 1668. Vzhledem k výše zmiňované torzovitosti záznamů z počátku 18. století jsme považovali možnost prezentace starších excerpovaných dat za více než žádoucí. Ve sledovaném období jsme zaznamenali 60 případů dětí, které se narodily mimo manželský svazek. Toto číslo je s ohledem na ztrátu některých částí matriční evidence s největší pravděpodobností podhodnoceno, resp. jedná se o minimální počet dětí narozených mimo manželský svazek. Vzhledem k metodě anonymní excerpce dat, která v tomto případě byla použita, jsme se zaměřili pouze na „zařazení“ narozeného dítěte, nikoliv na jeho případnou legitimizaci. S ohledem na tuto skutečnost využíváme pojmy „nemanželský“ a „nelegitimní“ v podstatě ve shodném významu.

Pro období konce 17. století a celého 18. století je nejen v českých zemích, ale na území Evropy obecně, typická nízká úroveň ilegitivity (1–2 %). Konec 18. a počátek následujícího století pak přinesl nárůst počtu nemanželských dětí (5 %), přičemž vrchol byl zaznamenán ve 40. letech 19. století. V tomto období se mimo manželství rodilo až 14 % dětí. Poté se tento trend zastavil, resp. ustálil – přibližně desetina dětí se však nadále rodila mimo manželský svazek.³³⁸

Ve vsi Stružinec jsme zaznamenali nižší úroveň porodů uskutečněných mimo manželství, avšak základní trend je zde zřetelný i přes takto malý vzorek. Až na 80. léta 17. století, která mohla být ovlivněna podregistrací a obecně špatnou evidencí demografických událostí v tomto období, jsme až do počátku 19. století nezaznamenali výrazný výkyv či nárůst v počtu nemanželských dětí, nejvyšší hodnoty byly zaznamenány ve 20. letech 18. století, a to 2,5 % narozených dětí nemanželského původu. Nejvýrazněji se tento fenomén projevil ve 40. letech 19. století, avšak i v tomto období byl o téměř deset procentních bodů pod celozemským průměrem.

Obdobný trend byl však zaznamenán i v dalších lokalitách. První polovina 18. století byla z tohoto hlediska značně nejednotnou dobou – na jedné straně se můžeme opřít o výsledky výzkumu pro oblasti Broumov, Domažlice, Horní Police či Rokytnice nad Jizerou, které se s podílem nemanželských dětí do 2 % ze všech

³³⁸ L. FIALOVÁ et al., *Dějiny obyvatelstva*, s. 174.

narozených řadily k lokalitám s nízkým podílem ilegitivity, na straně druhé však stojí místa, ve kterých se případy porodů mimo manželský svazek vyskytovaly v rozmezí 3–8 % (Budyně nad Ohří, Poruba, Smečno, Štáhlavy).³³⁹

Tabulka 27 Počet nemanželských dětí v letech 1668–1849

Období	Počet narozených	Nemanželský původ	Nemanželský původ v %
1668-1679	70	-	-
1680-1689	72	3	4,2
1690-1699	94	2	2,1
1700-1709	82	-	-
1710-1719	73	-	-
1720-1729	80	2	2,5
1730-1739	111	-	-
1740-1749	112	1	0,9
1750-1759	106	2	1,9
1760-1769	83	1	1,2
1770-1779	104	-	-
1780-1789	151	1	0,7
1790-1799	199	3	1,5
1800-1809	224	8	3,6
1810-1819	277	8	2,9
1820-1829	274	7	2,6
1830-1839	279	5	1,8
1840-1849	400	17	4,25
1668-1849	2791	60	2,1

V období první poloviny 18. století se Stružinec řadil k lokalitám s nízkou mírou ilegitivity, neboť podíl nemanželských dětí zde byl v této době 0,7 %. V druhé polovině 18. století jsme zaznamenali pouze nepatrný nárůst podílu nemanželských dětí na hodnotu 1,1 %. Obdobný stav byl zjištěn v Jablonci nad Nisou, kde se tento podíl pohyboval okolo 1,5 %, v Rokytnici nad Jizerou pak téměř shodně 1,7 %. K výraznějšímu zastoupení nemanželských dětí v populaci dospěla Alice Velková. V polovině 18. století se na Štáhlavsku mimo manželství rodilo téměř 8 % dětí.³⁴⁰

³³⁹ L. DOKOUPIL et al., *Přirozená měna*, s. 47; L. DUŠEK, *Obyvatelstvo Budyně*, s. 166–172; J. PÁCALTOVÁ, *Obyvatelstvo Rokytnice*, s. 91, 231; M. PRAŽÁKOVÁ SELIGOVÁ, *Život poddaných*, s. 208–209; A. VELKOVÁ, *Krutá vrchnost*, s. 340–341. L. DUŠEK, *Obyvatelstvo Budyně*, s. 166–172.

³⁴⁰ L. FIALOVÁ – W. WOWKOVÁ, *Plodnost*, s. 231; J. PÁCALTOVÁ, *Obyvatelstvo Rokytnice*, s. 91, 231; A. VELKOVÁ, *Krutá vrchnost*, s. 340–341.

Během první poloviny 19. století jsme i v naší zkoumané oblasti zaznamenali vyšší podíl nemanželských dětí (cca 3 %), avšak i v tomto případě se jednalo o hodnoty, které byly hluboko pod celozemským průměrem. Ve Štáhlavech tvořily porody nemanželských dětí více než 8 % případů, v některých dekádách ještě o dva procentní body více.

Vzhledem k tomu, že se významným způsobem neproměňoval průměrný věk žen vstupujících do manželství, který se pohyboval v rozmezí 23,8–24,1 let, nemůžeme potvrdit přímou souvislost mezi průměrným věkem žen při prvním porodu a četností nemanželských dětí. Ke stejnému závěru dospěla i Alice Velková pro panství Štáhlavy. Obdobných výsledků bylo zároveň dosaženo i při výzkumech oblastí dnešního Německa a Anglie.³⁴¹

Pokud se však zaměříme na danou problematiku komplexně, nemůžeme opomenout fakt, že ne všechny děti počaté mimo manželský svazek se tam i narodily. Předmanželská koncepce, dodržování sexuální zdrženlivosti a církevních nařízení jsou při výzkumu tohoto fenoménu prioritními problémy, na které je třeba brát ohled. Ačkoliv na základě našeho výzkumu nejsme schopni určit podíl svobodných matek a jejich dětí v populaci, výzkum předmanželské koncepce poodhalí alespoň základní trendy a proměny utváření rodinného prostředí.

Přihlédneme-li k míře předmanželské koncepce zjištěné pro ves Stružinec, je nutné konstatovat, že podíl dětí počatých mimo manželský svazek, avšak narozených již v rodinném prostředí, byl mnohonásobně vyšší než dětí, které oficiálně nežily se svými rodiči v uzavřeném manželství. Ačkoliv se zde zastoupení nemanželských dětí mezi narozenými v průběhu 18. a první polovině 19. století zvyšovalo, bylo pod celozemským průměrem. Stejný trend pak prokazuje i vývoj předmanželské koncepce. Pokud bychom na děti počaté před uzavřením sňatku pohlíželi jako na nemanželské, pak by se tento stav v první polovině 19. století týkal přibližně jedné pětiny narozených. Ani tak se však poměry ve Stružinci nevyrovnají situaci v Jablonci nad Nisou, Rokytnici nad Jizerou a už vůbec ne na Štáhlavsku.³⁴²

Nárůst předmanželské koncepce však zároveň znamenal nižší podíl narozených dětí mezi 8. až 12. měsícem po uzavření sňatku. Zatímco v první

³⁴¹ L. DOKOUPIL et al., *Přirozená měna*, s. 47; A. VELKOVÁ, *Krutá vrchnost*, s. 340–341.

³⁴² L. FIALOVÁ – W. WOWKOVÁ, *Plodnost*, s. 231; J. PÁCALTOVÁ, *Obyvatelstvo Rokytnice*, s. 91; A. VELKOVÁ, *Nemanželské děti*, s. 218.

polovině 18. století se tak dělo u 41 % párů (o předmanželskou koncepci se jednalo v přibližně 5 %), o sto let později se tento trend proměnil ve prospěch předmanželské koncepce, která činila 17 %. Do roka po uzavření sňatku se pak narodilo dalších 31 % dětí. V případě nemanželských dětí však takovýto nárůst evidován nebyl; zatímco v první polovině 18. století jsme zaznamenali méně než procento narozených dětí mimo manželský svazek, o století později tomu tak bylo ve třech procentech. Tento vzestup je však opět hluboko pod celozemským průměrem.

Vzhledem ke zdokonalení evidence obyvatel v průběhu druhé poloviny 18. a počátku 19. století nelze předpokládat podregistraci dětí narozených svobodným matkám. Nabízí se několik možných vysvětlení – od dodržování církevního řádu a přísné morálky, lepší dostupnosti sňatků a omezení pouze „partnerského“ soužití bez uzavření manželského slibu po rychlé rozhodnutí o uzavření sňatku v případě, že dívka otěhotněla. Tomuto trendu by nasvědčoval i narůstající podíl dětí, které se narodily v prvních sedmi měsících po uzavření sňatku. Naopak za málo pravděpodobné se zdá vysvětlení, že dívky, které chtěly utajit svůj poklesek, odešly rodit do nějakého vzdáleného města.

Ačkoliv jsme si vědomi, že studovaný vzorek není rozsáhlý a mohlo tedy dojít ke zkreslení výsledků, základní trend byl postižen a více pozornosti budeme věnovat jednotlivým případům svobodných matek a nemanželských dětí, které se nám podařily zrekonstruovat.

2. 6. 2 Svobodné matky a jejich osudy

V rámci našeho výzkumu metodou rekonstrukce rodin jsme se zaměřili na osudy konkrétních žen, které přivedly na svět potomka jako svobodné. V letech 1700–1849 se nám podařilo studovat osudy 60 dívek, které porodily alespoň jedno nemanželské dítě – těch jsme celkově zaznamenali 81. Rok 1849 jsme si určili jako krajní mezník pro narození dítěte – pokud se svobodné ženě narodilo nemanželské dítě před polovinou 19. století, zjišťovali jsme její další osud a případné další potomky. Dochované prameny nám takto umožnily promítnout náš výzkum až do druhé poloviny 19. století.

Mezi základní otázky, na které jsme se zaměřili, byl sociální původ žen, kolikátým dítětem v rodině byly, zda se tento vzorec chování v rodině opakoval a zda nakonec žena vstoupila do svazku manželského.

Dochované prameny a z nich vytvořená rekonstrukce rodin nám opět umožnila více zkoumat konec 18. a první polovinu 19. století. Pro první polovinu 18. století jsme zaznamenali pouze dvě ženy, které se narodily v této době a přivedly na svět nemanželského potomka. V druhé polovině 18. století jsme takto zjistili 18 žen, přičemž u dvou neznáme přesné datum narození. Pro první polovinu 19. století evidujeme 40 svobodných matek.³⁴³ Vzhledem k charakteru výzkumu a jeho použitým metodám jsme bohužel museli rezignovat na otázky zastoupení těchto žen v populaci.

V prvním sledovaném období jsme byli schopni částečně zrekonstruovat osudy dvou žen, které se narodily v první polovině 18. století. Jedná se o Annu Vlakovou, která přišla na svět ve Stružinci 5. května 1729 jako druhá dcera Matěje a Kateřiny Vlakových. Anně se ve 23 letech narodila na jaře roku 1753 dcera Anna, která však žila necelý měsíc. Poté se Anna Vlaková z pramenů vytrácí a její další osud nám není znám.

V červnu roku 1744 se ve Stružinci narodila Rosina Třešňáková, třetí dítě domkáře Jiřího Třešňáka a Rosiny Vojtové (1709–1748), která přivedla na svět celkem čtyři děti a zemřela již v 39 letech. Jiří se čtyři měsíce po její smrti opět oženil, avšak další potomky již neměl. Rosině Třešňákové se ve 22 letech narodil syn Václav (1767–1772), v roce 1768 se provdala za svobodného devětadvacetiletého stružineckého domkáře Václava Kubáta (1739–1806), se kterým měla další čtyři manželské děti. Krátká doba mezi narozením nemanželského dítěte a uzavřením sňatku naznačuje, že Václav mohl být otcem jejího prvního syna, který se však nedožil ani pěti let. Po uzavření sňatku v únoru roku 1768 se Jiřímu a Rosině narodila v únoru roku 1769 dcera Kateřina, o čtyři roky později syn Jan, poté dcera Anna. Tyto tři děti se dožily dospělosti. Čtvrtý, resp. pátý, porod se však stal Rosině osudným. V prosinci roku 1777 zemřela dvoudenní dcera Barbora a o několik dní později podlehl následkům těžkého porodu i sama Rosina. Vzhledem k tomu, že manželovi zůstaly doma tři děti ve

³⁴³ Vzhledem k velikosti zkoumaného vzorku, resp. malému počtu svobodných matek, jsme se rozhodli ponechat padesátiletá časová období, protože zaměření na jednotlivé generace, resp. vybrané kohorty, by znamenalo prezentaci minimálního počtu případů.

věku 2–8 let, tři měsíce po úmrtí ženy uzavřel sňatek se čtyřicetiletou Kateřinou Stránskou (1754–1810), která mu porodila dalších sedm dětí.

Ve druhé polovině 18. století se narodilo 18 žen, které přivedly na svět nemanželského potomka a jejichž osudy se nám podařilo alespoň částečně zrekonstruovat. Ve čtrnácti případech porodily tyto dívky pouze jedno, ve čtyřech případech pak dvě nemanželské děti. Průměrný věk žen při prvním porodu činil 26,1 let.

Postavení svobodné matky však nebylo pro ženy narozené v tomto období neřešitelnou životní situací a doživotním stigmatem. Polovina dívek následně uzavřela manželský svazek, přičemž 4 z nich opustily svou rodnou ves a následovaly manžela do sousedních vsí. Průměrný sňatkový věk u těchto žen činil 32,4 let. Tento výsledek však může být ovlivněn malým zkoumaným vzorkem. U čtyř žen s jistotou víme, že zemřely jako svobodné, pět žen se nám z pramenů vytrácí a nejsme schopni určit jejich rodinný stav v době úmrtí.

Pro první polovinu 19. století evidujeme narození 40 žen, které za svého života porodily minimálně jedno nemanželské dítě – v 27 případech přivedly tyto ženy na svět jednoho potomka, v 9 případech dva a ve 4 případech 3 potomky. I v tomto období však sexuální poklesek neznamenal vyřazení z „rodinného“ života, více než polovina žen uzavřela následně manželství. Deset z nich odešlo za svým manželem do blízkého okolí. Průměrný věk žen vstupujících nakonec do manželského svazku činil 26,5 let. I přes možné zkreslení s ohledem k velikosti zkoumaného vzorku však můžeme říci, že ženy, které porodily nemanželské dítě, vstupovaly do manželství ve vyšším věku než dívky svobodné. Pro ženy narozené v první polovině 19. století se jednalo o posun minimálně dvou let, o půl století dříve pak dokonce o osm let.

Šest evidovaných dívek zemřelo prokazatelně svobodných, u dalších třinácti se nám po porodu potomka/potomků nepodařilo dohledat další informace, tyto ženy pravděpodobně opustily Stružinec. Výrazný posun oproti případům žen, které se narodily ve druhé polovině 18. století, je ve věku při prvním porodu. Průměrný věk žen při prvním porodu poklesl o více než 2 roky na 24 let.

Tabulka 28 Sociální postavení svobodných matek narozených v 2. polovině 18. století a 1. polovině 19. století a jejich vstup do manželství

Sociální postavení otce	Svobodné matky narozené v 2. polovině 18. století		Svobodné matky narozené v 1. polovině 19. století	
	Počet	Uzavřely sňatek	Počet	Uzavřely sňatek
Sedlák	9	5	9	5
Chalupník	2	2	4	3
Domkář	3	1	3	2
Domkář - řemeslník	4	1	12	5
Řemeslník	-	-	12	6
Celkem	18	9	40	21

Zaměříme se na sociální postavení otců dívek, které přivedly na svět nemanželské dítě. Ženy narozené ve druhé polovině 18. století pocházely v polovině případů ze selských vrstev, pět z nich následně uzavřelo sňatek. Dvě dívky si udržely sociální postavení odpovídající jejich rodině, další tři se provdaly za chalupníka, řemeslníka a dělníka. Dcery chalupníků se provdaly za chalupníka a dělníka, dcera domkáře, který byl zároveň tkalcem, si vylepšila své sociální postavení sňatkem se stružineckým chalupníkem. Poslední evidovaná dcera domkáře se pak provdala za tkalce.

O padesát let později se situace poněkud proměnila. Dcery sedláků a chalupníků si již neudržely sociální postavení otce a ve všech případech došlo k sociálnímu sestupu. Sedláci provdali své dcery za domkáře (2), chalupníky (2) a řemeslníka (1), chalupníci si pak za svého zetě vybrali domkáře, řemeslníka a dělníka. U dcer domkářů a řemeslníků jsme nezaznamenali výrazné výkyvy. Většina dívek byla provdána za řemeslníky, pouze dvě za domkáře.

Tato proměna v sociální skladbě svobodných matek plně koresponduje s proměnou sociální stratifikace obyvatel obce Stružinec, která znamenala nárůst obyvatel žijících se řemeslnou výrobou jako hlavním zdrojem obživy, nikoliv jen jako zdrojem doplňkovým.

Velmi zajímavou problematikou je pak otázka dopadu těhotenství a porodu u svobodné dívky na další členy rodiny. V rámci našeho výzkumu jsme se opakovaně setkali s více svobodnými matkami v rámci jedné rodiny. U více než 40 % žen jsme zaznamenali sesterský vztah. Je možné, že s ohledem na málo

rekonstruované případy žen narozených v první polovině 18. století, je toto číslo ještě podhodnoceno. Tyto opakující se sexuální prohřešky příbuzných dívek jsme zaznamenali u rodin, ve kterých se průměrně narodilo 9 dětí.³⁴⁴

Sestry, které přivedly na svět nemanželského potomka, byly zaznamenány ve všech sociálních kategoriích, nicméně nejvíce případů jsme evidovali u rodin sedláků, ve kterých se nejčastěji narodilo 11 dětí. Následují rodiny domkářů, obvykle s pěti dětmi, poté řemeslnické rodiny, ve kterých se nejčastěji narodilo 6 dětí.

U dcer sedláků, které přivedly na svět nemanželské dítě, nehrálo roli pořadí jejich narození (příp. pořadí přeživšího dítěte), ze kterého by se dala odvozovat horší dostupnost manželství a tedy častější možnost předmanželského partnerského soužití. U dívek pocházejících z nejbohatších usedlostí, stejně tak u dívek, které pocházely z rodin řemeslníků, jsme nezaznamenali návaznost na materiální stránku sňatku, resp. výši věna. Výsledky výzkumu spíše poukazují na osobní rovinu problému, kdy poklesek starší ze sester a jeho následné dopady nebyly natolik stigmatizující, aby byly mladšími sourozenci chápány jako zahanbení osoby a celé rodiny, jehož je nutné se napříště vyvarovat.

Níže vybrané případy sester, které porodily nemanželské dítě a o kterých se nám dochovalo nejvíce informací, jsou pak dokreslením našeho výzkumu.

Sestry Bártovy se staly prvním nalezeným případem svobodných žen, které byly v tomto typu příbuzenského svazku. Rodiči byli Jan Bárta (1741–1771) a Marie Pitrušková (1739–1803), oba pocházeli z rodin stružineckých sedláků. Celkem se jim v manželství narodilo osm dětí, Anna a Marie byly druhým a třetím dítětem. Starší Anna se narodila 21. prosince 1766, ve 24 letech porodila nemanželskou dceru Marii, která zemřela ve třech letech. Poté zůstala v domě svého otce, později bratra, kde 26. února 1824 zemřela. Nikdy se nevdala.

Mladší Marie se narodila 17. ledna 1770, v roce 1799 porodila dceru Marii, která zemřela o deset let později. Marie Bártová se poté z pramenů vytrácí, víme jen, že zemřela ve Stružinci v únoru roku 1837.

Sestry Pekárkovy se narodily sedláku Josefu Pekárkovi (1765–1812) a Kateřině Otmarové (1772–1818), dívky měly dalších devět sourozenců. Anna přišla na svět 28. listopadu 1792 jako druhé dítě. V lednu 1828 porodila syna

³⁴⁴ „Nejmenší“ rodinou byla rodina Krištofa Müllera, ve které se narodilo pět dětí, rekordmanem pak byl Václav Kožíšek, který během čtyř manželství zplodil 16 dětí.

Františka, který však žil pouze tři týdny. O necelý rok později se provdala za šedesátiletého vdovce Jakuba Mlynáře (1769–1836), kterému v dubnu roku 1830 přivedla na svět dceru Annu. Vzhledem ke krátkému intervalu mezi porodem prvního dítěte, sňatkem a porodem manželského dítěte žila pravděpodobně Anna s Františkem v dlouhodobém partnerském vztahu. Její vyšší věk v době prvního porodu naznačuje, že se jednalo o jednu z posledních možností k početí dítěte a založení rodiny, čemuž odpovídá i fakt, že porodila pouze dvě zmiňované děti. Anna zemřela 25. prosince 1848 po dvanáctiletém vdovství.

Její sestra Kateřina přišla na svět 24. února 1807 jako deváté dítě manželů Pekárkových. Stejně jako její sestra, porodila v 25 letech své první nemanželské dítě – syna Jana, poté přivedla na svět ještě dívku Kateřinu. Obě děti se dožily dospělosti a vstoupily do svazku manželského. Nicméně další osud jejich matky není znám, z pramenů se nám zcela vytrácí.

Sestry Štěpánkovy se narodily do rodiny sedláka Michala Štěpánka (1752–1837) a Marie Jaré (1761–1806), která kromě těchto dvou dívek porodila dalších devět dětí. Terezie se narodila 22. září 1793 jako sedmé dítě. Ve 27 letech přivedla v srpnu roku 1821 na svět dceru Annu, která však žila pouze 8 měsíců. Půl roku po její smrti uzavřela Terezie sňatek se stružineckým sedlákem Františkem Stránským (1779–1857), který byl v té době deset měsíců vdovcem. V prvním manželství se mu narodilo sedm dětí, uzavření tohoto sňatku znamenalo pro Terezii péči o jeho v té době šest přeživších dětí a porod dalších čtyř. Terezie se dožila úctyhodných 87 let.

Její sestra Barbora se narodila 6. března 1796 jako v pořadí osmé dítě. V 31 letech porodila dceru Annu, poté ještě nemanželského syna Josefa. Obě děti se dožily dospělosti a uzavřely sňatek. Sama Barbora se však nikdy nevdala.

Sestry Kožíškovy se narodily do rodiny sedláka Václava Kožíška (1738–1827), který během 4 manželství zplodil 16 dětí. Rosalie a Polyxena se narodily jako 12. a 13. dítě v průběhu třetího manželského svazku, jejich matka Anna Kadaňská (1765–1808) pocházela z Levínské Olešnice. Rodina byla početná a dívky byly 9. a 10. dcerou, které se dožily dospělosti a mohly uzavřít sňatek. Starší Rosalie se narodila 29. března 1795, ve 20 letech porodila syna Josefa, který zemřel v roce 1825 ve věku devíti let. Již v roce 1820 se však provdala za stružineckého zedníka Jana Vaňoučka (1795–1854), manželství trvalo celých 22 let a přišlo v něm na svět 9 dětí – 6 dívek a 3 chlapci. Posledního potomka porodila

Rosalie ve 43 letech, o čtyři roky později v září roku 1842 zemřela. Jan Vaňouček se o necelý rok později opět oženil, ve svých 53 letech si vzal 35letou Kateřinu Valhovou (1813–1875), dceru zedníka z Podmokel, která mu porodila ještě dvě dcery a jednoho syna.

Mladší Polyxena Kožíšková se narodila 15. dubna 1797. V 28 letech porodila syna Jiřího, který však žil pouze čtvrt roku. Ve 30 letech v červnu roku 1827 se provdala za mladého svobodného chalupníka Josefa Kvardu, kterému bylo 22 let. Polyxena poté odešla s manželem do nedalekého Boskova.

Sestry Kubáčkovy se narodily do rodiny krejčího Michaela Kubáčka (1766–1836) a dcery stružineckého sedláka Doroty Bártové (1776–1836), která přivedla na svět celkem devět dětí. Kateřina se narodila 7. května 1805 jako čtvrté dítě. Ve 24 letech porodila dceru Annu, která se dožila dospělosti a v roce 1858 rovněž porodila nemanželské dítě. Sama Kateřina se provdala až ve 45 letech za o tři roky staršího domkáře Josefa Doubka.

Anna Kubáčková se narodila 17. ledna 1808 jako páté dítě Michaela a Doroty. Stejně jako její sestra porodila ve 24 letech dítě – syna Františka, který žil pouze devět měsíců. V roce 1839 se Anna provdala za o sedm let mladšího Josefa Morávka, svobodného řemeslníka z Tikové.

Sestry Boháčkovy se narodily do rodiny přadláka Václava Boháčka (1796–?) a dcery domkáře a ševce Františky Vlachové (1799–1847). Celkem v tomto manželství přišlo na svět šest dětí. Františka se narodila 30. května 1822 jako druhé dítě. Ve 24 letech porodila dceru Anežku, která však zemřela ještě v kojeneckém věku. O dva roky později porodila stejnojmenné děvčátko, které však opět záhy zemřelo. Františka se nikdy nevdala, odešla do Lomnice na Popelkou, kde se z ní stala žebračka. Zemřela zde 9. května 1873.

Její mladší sestra Anežka se narodila o dva roky později 7. října 1824. Porodila celkem tři nemanželské děti, první Marii ve 24 letech v roce 1848 (zemřela v devíti letech), druhého Josefa 24. října 1849 (dožil se dospělosti) a třetí Annu 16. února 1852 (rovněž se dožila dospělosti). Nemáme dochované zprávy o Anežčině sňatku, nicméně krátké meziporodní intervaly naznačují, že žila v dlouhodobém partnerském vztahu a otcem jejich dětí byl pravděpodobně jeden muž. Anežka se z pramenů vytrácí, je možné, že ze Stružince odešla s otcem svých tří dětí.

Sestry Doubkovy přišly na svět do rodiny stružineckého domkáře a tkalce Jiřího Doubka (1786–?) a dcery chalupníka z Rudné Anny Ježkové (1795–?), která mu porodila celkem devět dětí. Starší Františka, v pořadí sedmé dítě, se narodila 29. října 1829. Ve 22 letech porodila syna Antonína. To je však poslední informace, která se nám podařila o Františce dohledat. Vzhledem k tomu, že jsme až do konce 19. století nenalezli ve stružineckých matrikách zápis o jejím úmrtí, nebo o úmrtí syna, je pravděpodobné, že krátce po porodu odešla i s dítětem z rodné vsi.

Mladší Anežka přišla na svět o necelé tři roky později 9. února 1832. Ve 23 letech porodila dceru Anežku, která žila pouze 8 dní, o rok později dceru Františku, která zemřela jako půlroční, a v únoru 1860 přivedla na svět mrtvorozeně. V témže roce v 28 letech se provdala za o tři roky staršího stružineckého tkalce Jana Koblého, se kterým měla dalších pět manželských dětí. Jan byl s největší pravděpodobností rovněž otcem Anežčiných tří nemanželských dětí. Proč se však k uzavření sňatku odhodlali až v roce 1860, ačkoliv byli oba dva svobodní, již zůstane nezodpovězeno.

Předmanželský sexuální styk, porod nemanželského dítě či dlouhodobý partnerský vztah bez uzavření řádného manželského svazku se výrazným způsobem nevymykal situaci v českých zemích. V průběhu sledovaného období stále více mladých lidí udržovalo předmanželský vztah, který velmi často měl za následek narození potomka. Řešení nastalé situace uzavřením sňatku bylo nejčastější, nikoliv však jedinou možností pro těhotnou dívku. Postupný nárůst počtu manželství, ve kterých se narodilo dítě do osmi měsíců po uzavření svazku, však dokazuje časnější zahájení sexuálního života před svatbou a odsouvá tak představu o první manželské noci do teoretické roviny.

Ženy, které porodily nemanželské dítě, se nemusely automaticky stát černou ovci daného společenství. Minimálně polovina z nich následně uzavřela sňatek, což svědčí o tom, že jejich otěhotnění bylo neplánované a nechtěné a sňatek nepovažovaly za nepotřebný. Preferované postavení svobodné matky oproti modelu manželského soužití dle křesťanských zásad nelze v tomto případě akceptovat. Představa Davida Sabeana o úmyslném a kalkulovaném rození dětí, se kterou v českém prostředí nesouhlasí např. Alice Velková, se při našem výzkumu

nepotvrdila.³⁴⁵ Kalkul matek ohledně péče od svých dětí v době, kdy se o sebe nebudou moci samy postarat, by vzhledem k vysoké kojenecké a dětské úmrtnosti musel znamenat více porodů. Většina žen však porodila pouze jednoho nemanželského potomka, který by rozhodně neznamenal jistotu jakési záchranné sítě pro období stáří.

Zajímavým výstupem našeho výzkumu je však otázka sociálního původu svobodných matek a opakující se vzorce chování v rodině v rámci jedné generace. Ve Stružinci se do nechtěného postavení svobodné matky často dostaly i dcery sedláků, které ještě na přelomu 18. a 19. století mohly uzavřít sociálně rovný sňatek. V polovině 19. století už však tato možnost mizí a porod nemanželského dítěte znamenal získání partnera z nižší sociální vrstvy. Výběr budoucího manžela byl rovněž dán proměnou sociální stratifikace obyvatel Stružince, kdy se od konce 18. století mění zastoupení jednotlivých sociálních kategorií a způsob obživy. Řemeslo, resp. tkalcovství se stalo dominantním zdrojem obživy v oblasti.

Opakující se postavení svobodné matky v rámci jedné rodiny je zajímavým fenoménem. Vzhledem k četnosti případů, kdy se necelá polovina evidovaných svobodných matek nestala jedinou „zmrhanou“ ženou v rámci jedné rodiny, stojí za úvahu postavení těchto dívek ve Stružinci. Rozhodně se nestaly tyto dívky odstrašujícím případem pokleslé morálky, které si svým konáním uzavřely cestu k plnohodnotnému manželskému svazku a vlastní rodině. To dokládá i fakt, že dívky přivedly na svět své dítě ve Stružinci a neodcházely porodit do nedalekého města.³⁴⁶ Aktivní sexuální život dívek před uzavřením sňatku rozhodně nemohl být podporován, avšak případné následky byly do jisté míry přetrpěny a rodinou i společností přijaty. Počet dívek, které přivedly na svět nemanželské dítě či děti v otcově domě již jako druhé v pořadí, tomu více než nasvědčuje.

³⁴⁵ D. SABEAN, *Unehelichkeit*, s. 69–71; A. VELKOVÁ, *Krutá vrchnost*, s. 361.

³⁴⁶ Nemůžeme však vyloučit, že odešly porodit do většího vzdáleného města, kde měly zajištěnou anonymitu.

3. MAJETKOVÝ TRANSFER A DĚDICKÁ PRAXE

V českých zemích se můžeme během období raného novověku a částečně i 19. století setkat se dvěma typy poddanských usedlostí. První z nich jsou nezakoupené nemovitosti podléhající vrchnosti, která s nimi mohla volně disponovat s ohledem na to, jak byla spokojena s plněním poddanských závazků. Plně v její dikci bylo případné rozhodnutí o změně uživatele, které nemuselo být písemně stvrzeno.³⁴⁷ Majitelé nezakoupených usedlostí byli pouze dočasnými uživateli nepožívajícími dispoziční právo, neboť byli pouze nájemníky. To však zároveň znamenalo, že péče o usedlost, resp. nutné opravy a údržba byla hrazena vrchnostenskou kanceláří, nikoliv aktuálním uživatelem. Jeho vztah k nemovitosti byl zpravidla ukončen smrtí hospodáře.³⁴⁸

Druhým typem pak byly zakoupené nemovitosti patřící konkrétnímu hospodáři, jehož vlastnická práva byla zaznamenána v pozemkových knihách. Teoreticky zde tedy mohl hospodář rozhodovat o svém nástupci. Zápis v pozemkové knize byl navíc potvrzením dispozičního práva k uvedenému majetku.³⁴⁹ Neznamená to tedy, že nemovitost byla výlučně jeho vlastnictvím, ale stejně jako u nezakoupené nemovitosti byla majitelem vrchnost. Nový hospodář, který složil ve vrchnostenské kanceláři jednorázovou sumu peněz, měl právo držby. Hospodářství mohl tedy převést na rodinného příslušníka, či jej prodat. K tomu tedy potřeboval povolení vrchnosti, to se však v případě nakládání se zakoupenými nemovitostmi stalo ve většině případů pouze formálním aktem. Změna mohla nastat v případě, kdy se poddaný „protivil“ vrchnosti a ta jej nakonec usedlosti zbavila. Na řešení těchto situací, kdy se i po odebrání usedlosti novým hospodářem stal nejbližší příbuzný, poukazuje například Alice Velková.³⁵⁰

Otázka vzniku zakoupených a nezakoupených usedlostí není doposud dostatečně objasněna. Josef Tlapák detailněji popisuje dva přístupy, které

³⁴⁷ VI. PROCHÁZKA, *Česká poddanská nemovitost*, s. 114–134.

³⁴⁸ Vrchnost získávala usedlost zpět na základě tzv. odúmrti, která však byla od konce 15. století na jednotlivých panstvích postupně rušena.

³⁴⁹ VI. PROCHÁZKA, *Česká poddanská nemovitost*, s. 95–116.

³⁵⁰ A. VELKOVÁ, *Krutá vrchnost*, s. 109–123.

vykrytalizovaly na počátku minulého století.³⁵¹ První směr určoval Josef Pekař, na kterého později navázal Vladimír Procházka. Počátky dvou typů poddanské držby spatřovali v českém a německém středověkém právu.³⁵² Druhý proud pak reprezentoval Josef Kalousek, dle jehož názoru nezakoupená držba vznikla až jako následek špatné hospodářské situace v období po třicetileté válce.³⁵³ Obecně se však většina odborníků shoduje, že v oblasti střední Evropy výrazně převažovala zakoupená držba nad nezakoupenou.³⁵⁴ Převážná část usedlostí byla zakoupena již v předbělohorské době.³⁵⁵ Období po třicetileté válce znamenalo určitou destabilizaci fungujícího systému, během 18. století se však tato situace postupně urovnala. Dle Josefa Tlapáka se nezakoupený typ držby v celozemském měřítku v poslední třetině 18. století vyskytoval u 10–15 % usedlostí.³⁵⁶

Období po ukončení třicetileté války se obecně vyznačuje destabilizací českého venkova, v důsledku rozsáhlého hospodářského vyčerpání a zhoršené demografické situace rostl počet gruntů, které nebyly obhospodařovány. Dlouhodobým zájmem vrchnosti bylo urovnání venkovské ekonomiky a zabezpečení příjmů, které plynuly do vrchnostenské pokladny. Proto se zvláště v tomto období snažila podporovat nákupní držbu poddaných tak, aby bylo o jednotlivá hospodářství dobře postaráno. Kontinuita v držbě nemovitosti s sebou přinesla stabilizaci majetkové a potažmo hospodářské a sociální situace v dané lokalitě.³⁵⁷ Poddaní si mohli být do značné míry jisti, že o nově nabytý majetek nepřijdou, vrchnost pak mohla počítat s pravidelnými příjmy.

³⁵¹ Josef TLAPÁK, *K některým otázkám poddanské nezakupní držby v Čechách v 16.–18. století*, PHS 19, 1975, s. 177–209, zde s. 178–179.

³⁵² Josef PEKAŘ, *K českým dějinám agrárním ve středověku*, ČČH 7, 1901, s. 326–363, zde s. 361; VI. PROCHÁZKA, *Česká poddanská nemovitost*, s. 66.

³⁵³ A. VELKOVÁ, *Krutá vrchnost*, s. 87, pozn. 294.

³⁵⁴ VI. PROCHÁZKA, *Česká poddanská nemovitost*, s. 118–121; E. MAUR, *Das bäuerliche Erbrecht*, s. 97–98.

³⁵⁵ Eduard MAUR, *Příspěvek k vývoji poddanského purkrechtu v pobělohorském období*, VPZM 14, 1974, s. 51–61.

³⁵⁶ J. TLAPÁK, *K některým otázkám*, s. 197. K tématu více viz TÝŽ, *K otázce rozšíření nezakoupených rustikálních usedlostí ve východních Čechách ve druhé polovině 18. století*, VPZM 8, 1968, s. 213–232; TÝŽ, *K otázce rozšíření nezakoupených hospodářství v západních Čechách*, MZK 7, 1970, s. 174–200. Na problematice Tlapákovy vymezení nezakoupených usedlostí v 18. století poukazuje ve své práci J. GRULICH, *Populační vývoj*, s. 277.

³⁵⁷ Josef GRULICH – Markéta SKOŘEPOVÁ, *Rodinná kontinuita a venkovské hospodářství. Držba poddanských usedlostí v 17. až 19. století jako historiografický problém*, ČČH 113, 2015, č. 1, s. 50–75.

Ačkoliv je obecně přijímán fakt, že období druhé poloviny 17. století se neslo v duchu obnovy destabilizované země,³⁵⁸ systém obsazování usedlostí mohl pro některé poddané znamenat výraznou změnu, která by se jim o půl století později nestala. Vzhledem k principu nedělitelnosti poddanské usedlosti se nově nastupujícím hospodářem mohl stát pouze jeden syn, ostatní neměli možnost převzít otcovu usedlost, nebo alespoň její část. Ve druhé polovině 17. století získali tyto lidé možnost osadit opuštěnou usedlost, na které mohli plně hospodařit, popř. finanční prostředky potřebné k výstavbě nového obydlí. Tím se tedy otevřela cesta ke vzniku rodového majetku i mužům, kteří by za „normálních“ okolností nemohli vzhledem k aplikovanému dědickému právu hospodařit.

Tento stav samozřejmě nebylo možné udržet dlouhou dobu, již od počátku 18. století zaznamenáváme změnu – většina opuštěných usedlostí již měla nové majitele a chlapci, kteří se nestali dědici otcovi nemovitosti, ztratili možnost poměrně snadného přístupu k majetku za podpory vrchnostenské kanceláře. Pokud na ni nedosáhli na základě dědického uspořádání, další možností byl sňatek s dcerou, příp. vdovou po majiteli usedlosti. Eventualitou byla ještě koupě, nicméně vzhledem k dlouhodobému vyplácení jednotlivých dědických podílů a výši čeledních a podružských mezd, byla tato praxe značně omezena.³⁵⁹ Jako snadnější a v kratším časovém horizontu uskutečnitelnější cesta se jevila možnost uzavřít „výhodný“ sňatek.

Konec 17. století a první desetiletí 18. století můžeme chápat jako pokračování konsolidace poddanské držby a pozvolné upevňování rodinného

³⁵⁸ K dopadům na populační vývoj více viz Eliška ČÁŇOVÁ, *Populační vývoj od pol. 17. do konce 18. století*, HD 12, 1987, s. 153–175; Eduard MAUR, *Populační důsledky třicetileté války*, HD 12, 1987, s. 137–152. K otázce stabilizace populačních i hospodářských ztrát v jednotlivých oblastech výběrově Jiří KOUMAR, „...k velikému ztenčení skrze vojáky a jinou vojenskou zběř týž statek přišel...“ *Odras třicetileté války v transferu poddanských nemovitostí na mělnickém panství*, HOP. Historie - Otázky – Problémy 3, 2011, č. 1, s. 77–91; TÝŽ, *Vesnice mělnického panství po třicetileté válce*, Confluens: vlastivědný sborník Mělnicka 1, 2005, s. 51–70; Eduard MAUR, *Poddaní točnického panství v druhé polovině 17. století*, SAP 14, 1964, č. 1, s. 57–82; SAP 15, 1965, č. 1, s. 177–297; Jaroslav ŠULC, *Poddanské nemovitosti na panství Košátky za třicetileté války a po jejím skončení*, Confluens: vlastivědný sborník Mělnicka 8, 2013, s. 141–157; TÝŽ, *Třicetiletá válka a všední den venkovské společnosti v Čechách (se zřetelem k situaci na komorních panstvích ve středním Polabí)*, ČNM 175, 2006, s. 41–78.

³⁵⁹ Pavla BURDOVÁ, *Poměry námezdně pracujících v zemědělství na Mnichovohradištsku po třicetileté válce*, SAP 4, 1954, s. 99–119; Bronislav CHOCHOLÁČ, *Poddanský úvěr na Moravě v 16. a 17. století*, ČČH 99, 2001, s. 59–84; Josef KŘIVKA, *Mzdové poměry poddanské čeledě po třicetileté válce*, ČL 57, 1970, s. 100–105; Šárka STEINOVÁ, *Následky třicetileté války na cenu poddanské nemovitosti a obchodování na kladubském klášterním velkostatku*, Prameny a studie 39, 2007, a. 152–165. Dále sborníky k tématu viz Eduard MAUR (ed.), *Příspěvky k dějinám cen a nemovitostí*, Praha 1963; Josef PETRÁŇ, *Problémy cen, mezd a materiálních podmínek života lidu v Čechách v 17.–19. století*, I–II, AUC – PH, Praha 1971–1977.

majetku. Mnohé usedlosti nebyly schopny ještě dlouhá léta po válce udržet kontinuální prosperitu a někteří hospodáři viděli jako nejlepší východisko odchod na výměnek; tuto situaci zaznamenal např. Josef Grulich pro oblast Chýnovska.³⁶⁰ Pro Frýdlantsko dospěla Dana Štefanová k závěru, že po několikaletém hospodaření prodávali držitelé svou nemovitost cizím kupcům.³⁶¹

Od počátku 18. století pak dochází k postupnému vytváření rodového majetku, který jednotliví hospodáři předávali v nejužším příbuzenském kruhu.³⁶² Převážná většina českých usedlostí se dědila z generace na generaci, přičemž grunt mohl převzít pouze jeden z potomků, neboť do konce 60. let 19. století byly grunty až na výjimky takřka nedělitelné. Otázka volby dědice byla dána praktikovaným dědickým právem, které po dlouhou dobu nemělo jasně kodifikovaný rámeček.

³⁶⁰ J. GRULICH, *Populační vývoj*, s. 291–322.

³⁶¹ D. ŠTEFANOVÁ, *Erbschaftspraxis*, s. 76–106.

³⁶² A. VELKOVÁ, *Proměna v chápání majetkových*.

3. 1. Vývoj dědického práva

První kodifikované právní předpisy vzešlé z iniciativy státu týkající se dědění poddanských statků byly vytvořeny v období tereziánských a josefínských reforem. Před nimi platila pouze všeobecná ustanovení vycházející z Obnoveného zřízení zemského či popř. ze sbírek městského práva.³⁶³ To znamenalo, že poddaný neměl jasně definovaný poměr k nemovitosti, vše záleželo na vrchnosti, na jejímž panství žil. Obecně to můžeme chápat tak, že byla uzavřena obligační smlouva,³⁶⁴ na základě které byl poddaný povinen řádně hospodařit a samozřejmě odvádět všechny požadované dávky, za což se vrchnost zavazovala dotyčného chránit.

Již před polovinou 18. století si osvícenský byrokratický aparát uvědomoval nutnost evidence poddanské držby, která by zabraňovala vrchnosti svévolně nakládat s nezakoupenými nemovitostmi a s odúmrtním právem³⁶⁵ obecně. V roce 1749 byl učiněn první pokus o stanovení obecného řádu dědění statků v Čechách,³⁶⁶ který nesl název *Dobré zdání k řádu dědění statků poddanských v Čechách*. Tento dokument nevešel nikdy v platnost, avšak pro badatele je velmi cenným materiálem, neboť do jisté míry umožňuje nahlédnout do tehdejší uplatňované právní praxe.³⁶⁷ Do konce 80. let 18. století byla praktikována zvyklost, že usedlost zdědil po otci nejmladší syn³⁶⁸, pokud po zemřelém hospodáři zůstaly naživu pouze dcery, dědila ta z nich, která byla vdaná. Vždy tedy musel být zajištěn chod domácnosti řádným mužským hospodářem.³⁶⁹

Na přelomu 50. a 60. let 18. století vznikl další dokument, který principiálně vycházel ze sbírky třiceti pravidel o dědickém právu poddaných na komorních panstvích z druhé poloviny 17. století. Tento návrh byl nazván *Osnova*

³⁶³ E. MAUR, *Das bäuerliche Erbrecht*, s. 101.

³⁶⁴ Jaromír SEDLÁČEK, *Vývoj právních předpisů o selských usedlostech v Čechách a na Moravě od polovice 18. století*, Právní praxe 9, 1944–1945, s. 126–135.

³⁶⁵ Antonín HAAS, *Omezení odúmrtí a vdovská třetina v starém českém městském právu*, PHS 17, 1973, s. 199–218; Josef HANZAL, *Vývoj a význam poddanské odúmrti v předbělohorských Čechách*, SAP 10, 1960, s. 147–180; Josef KALOUSEK, *O staročeském právě dědickém a královském právě odúmrtním na statcích svobodných v Čechách i v Moravě*, Praha 1894.

³⁶⁶ Nařízení bylo vydáno 2. dubna 1749, návrh byl pak představen o půl roku později.

³⁶⁷ J. KALOUSEK (ed.), *Řády selské*.

³⁶⁸ V případě, že by byl tento chlapec z nějakého důvodu nezpůsobilým, mohla vrchnost předat statek některému z jeho bratrů.

³⁶⁹ Pokud byly všechny dcery svobodné či nezletilé, mohla hospodařit až do jejich provdání matka či třetí osoba určená vrchností. V případě, že se žádná z dcer neprovdala nebo se jejich manžel zdál vrchnosti pro hospodářství nevhodný, mohl se statek prodat a kupní cena byla následně rozdělena mezi dcery.

zákona o dědickém řádu poddaných v Čechách, avšak v platnost nikdy nevstoupil a znamenal spíš krok zpět.³⁷⁰

Nejvyšší rozhodnutí z 20. prosince 1770 se stalo první právní úpravou týkající se dědického práva poddanských statků, které vstoupilo v platnost 11. ledna 1771. Jasně zde byly vymezeny příbuzenské stupně, které měly oprávnění dědit; v případě, že existovalo více osob ve stejném stupni příbuzenství, rozhodovala v tomto případě vrchnost.³⁷¹ Hospodář, který nově získal usedlost, měl povinnost vyplatit ostatní dědice, kteří měli právo na svůj dědický podíl.

Tato praxe byla potvrzena ještě dvorským dekretem z 26. května 1786, který navíc nově ustanovoval právo hospodářům, kteří žili na zakoupených statcích, pořizovat o nich napříště závěť.³⁷² To znamená, že vrchnost neměla v budoucnu zasahovat do výběru dědice a hospodář mohl na základě poslední vůle určit svého nástupce bez ohledu na dědickou praxi. Nutno podotknout, že ve venkovském prostředí se tato možnost určení nového hospodáře zažívala velmi pomalu.³⁷³

O necelý rok později – 3. dubna 1787 – byl vydán patent, který znamenal opravdu výrazný předěl v dědickém právu. Dědicem usedlosti, pokud nebyl stanoven poslední vůlí původního hospodáře, se měl napříště stát nejstarší hospodářův syn.³⁷⁴ Toto ustanovení mělo zcela praktický charakter. Zažitá praxe, kdy měl po zemřelém hospodáři nastoupit nejmladší syn, s sebou v nemalém počtu případů přinášela značnou komplikaci pro chod hospodářství. V případě nezletilosti syna mohl nastoupit tzv. prozatímní hospodář, tedy člověk, který se sice po dlouhá léta staral o usedlost, avšak ani on, ani jeho případné děti s vdovou po původním hospodáři, neměli na tuto nemovitost nárok. Což se samozřejmě

³⁷⁰ E. MAUR, *Das bäuerliche Erbrecht*, s. 101.

³⁷¹ J. KALOUSEK (ed.), *Řády selské*, s. 426–427.

³⁷² E. MAUR, *Das bäuerliche Erbrecht*, s. 105.

³⁷³ K otázce testamentární praxe na venkově více viz Alexandra NAVRÁTILOVÁ, *Poslední pořízení v lidovém právním vědomí*, in: *Obyčejové právo. Sborník příspěvků z konference karpatologické komise pro lidové obyčejy MKKK, Praha 2002*, s. 88–106; Alice VELKOVÁ, „*Kdyby mi pánpůh z tohoto světa povolati ráčil*“. *Význam právních pořízení ve venkovské rodině v první polovině 19. století*, in: *19. století v nás: modely, instituce a reprezentace, které přetrvaly*, Praha 2008, s. 504–531. Více je věnována pozornost testamentům v městském prostředí, viz Michaela HRUBÁ, „*Nedávej statku žádnému, dokud duše v těle*“. *Pozůstalostní praxe a agenda královských měst severozápadních Čech v předbělohorské době*, Ústí nad Labem 2002; TÁŽ, *Možnosti (a limity) studia měšťanských testamentů 15. a 16. století na příkladu měst severozápadních Čech*, in: *Pozdně středověké testamenty v českých městech: prameny, metodologie a formy využití*, Praha 2006, s. 29–37; Pavla JIRKOVÁ, *Testamentární praxe v Jihlavě v letech 1578–1590. (Testament jako pramen pro dějiny rodinných struktur, historickou demografii a sociotopografii)*, ČNM – Řada historická 176, 2007, č. 1–2, s. 51–58; Tomáš MALÝ, *Kterak "Starochrudimští" na smrtelném loži kšaftovali*. *Testamentární praxe v raněnovověké Chrudimi. Památce Čeňka Floriána*, Sborník prací východočeských archivů 10, 2005, s. 13–36.

³⁷⁴ J. KALOUSEK (ed.), *Řády selské*, s. 158–159.

odráželo nejen v péči o dané hospodářství, ale s dospíváním dědice i v generačních sporech. To se tímto nařízením zcela změnilo.

Pokud zemřelý hospodář neměl syna, mohla analogicky dědit nejstarší dcera. V případě, že byli dědici nezletilí, za poručníky jim byla stanovena matka nebo mužský příbuzný. Nový partner vdovy se poručníkem stát nemohl, čímž se vyřešil problém s prozatímními hospodáři.

V následujícím roce došlo ještě ke zpřesnění patentu, neboť výklad některých částí se jevil jako nejasný.³⁷⁵ Do popředí se dostaly hlavně otázky spoluvlastnictví, které vyústily v nařízení, že pokud manžel přežije svou manželku, může hospodařit nadále na celém statku, pokud však žena přežila muže, musela celý statek ihned předat novému hospodáři. Rovněž se upravoval stav, kdy muž zdědil usedlost, ačkoliv už na jedné hospodařil. Vzhledem k tomu, že poddaný měl zakázáno hospodařit na více nemovitostech, bylo dědici umožněno rozhodnout se, na které usedlosti bude hospodařit a která se prodá. Na přetřes se dostala i otázka posloupnosti, resp. zda v případě, kdy mužský dědic je nedospělý a potřeboval by ze zákona poručníka, nemůže usedlost rovnou převzít již dospělá a vdaná dcera. To však nebylo umožněno.³⁷⁶

Přelomovou právní úpravou se pak stal patent *O právě dědickém na selských statcích v Čechách* vydaný 16. května 1791,³⁷⁷ ve kterém byly jasně stanoveny jednotlivé linie dědiců, kteří v témže stupni příbuzenství dědili rovným dílem bez ohledu na pohlaví. Přesně bylo napříště stanoveno rozdělení dědických podílů, které vycházely z ocenění celé pozůstalosti. Rovněž došlo ke změně v případě spoluvlastnictví, resp. dědění spoluvlastnického podílu. Nově mohl ovdovělý hospodařit na usedlosti dle libosti bez ohledu na pohlaví (omezení bylo pouze v případě, že usedlost měla větší rozlohu než 80 měřic, pak došlo k jejímu rozdělení na dvě části, z nichž jednu získal dědic). To vše znamenalo, že se poprvé mohla držitelkou usedlosti stát přímo žena, nikoliv pouze její manžel. Záleželo tedy pouze na ní, zda se po ovdovění rozhodla hospodařit sama, či vše předala synovi.³⁷⁸

Všeobecný občanský zákoník vydaný patentem z 1. června 1811 upravoval dědické právo hned v Dílu II, Kapitola 8 – O právu dědickém. Tento dokument

³⁷⁵ *Tamtéž*, s. 168–173.

³⁷⁶ A. VELKOVÁ, *Krutá vrchnost*, s. 152–153.

³⁷⁷ J. KALOUSEK (ed.), *Řády selské*, s. 307–309.

³⁷⁸ A. VELKOVÁ, *Krutá vrchnost*, s. 154.

uznává troje dědické právo, které je stanoveno 1. poslední vůlí zemřelého, 2. dědickou smlouvou, 3. dle platného právního pořádku (pokud neexistuje testament ani smlouva). Stejně jako v patentu z roku 1784 i zde bylo stanoveno šest dědických linií, přičemž ovdovělému partnerovi měl připadnout stejný podíl jako dětem za předpokladu, že žili alespoň tři potomci (pokud jich žilo méně, pozůstalému připadala čtvrtina, se kterou mohl volně disponovat).³⁷⁹ V případě, že byl manželský pár bezdětný, či již žádné dítě nežilo, dědil ovdovělý partner automaticky veškerý majetek.

Recepce jednotlivých patentů a nařízení neprobíhala u venkovského obyvatelstva okamžitě, na druhou stranu se však výhody některých ustanovení projevíly poměrně záhy. Na mysli máme především změnu osoby dědice z nejmladšího na nejstaršího syna. Preferování mladších potomků jako dědiců gruntů umožňovalo hospodářům dlouhé, resp. celoživotní držení usedlosti a možnost postupného vyplácení zbylých potomků. Nemovitost nemusela tedy být v době předání zatížena dluhy v takové míře, že je ani nový hospodář nebyl schopen plně splatit a přecházely na další generaci. Rizikem, které bylo obzvlášť aktuální, se však stalo předčasné úmrtí majitele nemovitosti v době, kdy jeho nástupce nebyl ještě plnoletý. To znamenalo, že faktickým hospodářem se stala vdova a její manžel, který zde však působil prozatimně. Pokud však dědil nejstarší syn, mohlo předání usedlosti proběhnout bez problémů a mezistupně prozatimního hospodáře. Nový majitel byl sice více zatížen vyplácením dědických podílů, k jejichž uhrazení mu mělo dopomoci i věno jeho nevěsty,³⁸⁰ na druhou stranu však mezigenerační výměna majitelů usedlosti probíhala kontinuálně a držba rodového majetku byla ustálenější.

Výše uvedené právní nařízení mělo teoreticky jasně stanovit jednotlivé role v rámci domácnosti – aktivní syn v produktivním věku starající se o usedlost, otec užívající si podzim života na výminku. Jak ale ukazují výzkumy v českých zemích, předání usedlosti nemuselo nutně znamenat jasné vymezení rolí a pravomocí mezi starým a novým hospodářem. Hermann Zeitlhofer svým výzkumem farnosti Kapličky poukázal na fakt, že počet domácností převyšoval v této lokalitě počet domů, protože rodiny se zde živily domácí textilní výrobou a nepotřebovaly

³⁷⁹ *Tamtéž*, s. 154–155.

³⁸⁰ A. VELKOVÁ, *Výběr partnera a sňatkový věk*, s. 150–163.

tedy k živobytí držbu půdy.³⁸¹ Součástí společenství žijícího na jedné usedlosti byla rodina nového hospodáře, který však od svého otce přebíral jednotlivé povinnosti postupně a nejsme schopni zde stanovit jasné časové ohraničení praktického předání gruntu.³⁸² Tento trend byl ostatně zaznamenán i v severních Čechách, kdy odstupující otec prakticky nadále hospodařil na „synově“ usedlosti, čímž mu umožnil založení vlastní rodiny. Generační soužití bez jasně stanovených pravidel výměnku bylo dáno i charakterem obživy, na které se v těchto oblastech podílela domácí výroba.³⁸³

³⁸¹ Hermann ZEITLHOFER, *Die „eiserne Ketten“ der Heirat. Eine Diskussion des Modells der „Ökonomischen Nischen“ am Beispiel der südböhmischen Pfarre Kapličky 1640–1840*, in: Jürgen Schlumbohm – Christophe Duhamelle (edd.), *Eheschließungen im Europa des 18. und 19. Jahrhunderts*, Göttingen 2003, s. 36–89; TÝŽ, *Land, Family and the Transmission*.

³⁸² Další možností bylo předání gruntu za podmínky, že starý hospodář zůstane alespoň spolumajitelem, případně nadále hospodářem do své smrti.

³⁸³ J. ŠTASTNÁ, *Výměnek*.

3. 2. Dědické systémy

Jak je již z výše uvedeného zřejmé, do poslední třetiny 18. století nebyla na našem území zavedena jednotná dědická praxe. Aplikované systémy byly zpravidla podmíněny zvykovým a městským právem a samozřejmě vrchnostenskými nařízeními, která se navíc vypořádávala s existencí zakoupené a nezakoupené držby.

Dědickou praxí a hlavně dědickými systémy, které byly aplikovány na našem území, se detailně zabýval Vladimír Procházka.³⁸⁴ Ten na základě výzkumu pozemkových knih stanovil tři základní typy systému dědění a nároků na dědické podíly.

První z nich nazval český systém rovných dílů. V rámci něho měly nárok na stejný podíl jak děti bez ohledu na pohlaví, tak případná vdova po bývalém hospodáři. Toto ustanovení se však vztahovalo jen na jednu generaci.³⁸⁵ Přesný podíl nebyl zcela striktní, výbava dětí nemusela být zcela stejná, nicméně peněžní částka měla být shodná.³⁸⁶ Vyplácení od nového hospodáře bylo velmi zdlouhavé, proto pokud některý z dědiců potřeboval peníze ihned, mohlo dojít k prodeji tzv. gruntovních peněz. Ty sice dostal okamžitě, avšak ve výrazně nižší částce. Rovněž mohl být nárok na podíl prodán třetí osobě.³⁸⁷ Tato praxe byla běžná na většině území Čech.

Druhý dědický systém se značí jako tzv. severočeský systém vdovské třetiny. V tomto případě dostala vdova celou třetinu pozůstalosti, mezi děti se pak rovným dílem rozdělily zbylé dvě třetiny. Po její smrti si pozůstalost rozdělily děti rovným dílem. S tímto způsobem se setkáváme především v oblastech s německým obyvatelstvem.³⁸⁸

Třetí systém pak Procházka nazývá jako západočeský systém preferování mužských potomků. Jednalo se o velmi různorodou dědickou praxi spočívající v tom, že muži mají být zvýhodňováni oproti svým sestrám. Zajímavé je, že v některých oblastech dostávali dvojnásobný podíl, jinde mohlo jít o poměr

³⁸⁴ VI. PROCHÁZKA, *Česká poddanská nemovitost*, s. 111.

³⁸⁵ Případná vnoučata dostávala podíly pouze podle zásady dělení in stirpes, tzn. dělil se rovným dílem zbytek z podílu svého rodiče.

³⁸⁶ Výjimkou byla situace, kdy bylo dítě vyplaceno ještě před celkovým dělením majetku na základě ocenění.

³⁸⁷ VI. PROCHÁZKA, *Česká poddanská nemovitost*, s. 479–483.

³⁸⁸ *Tamtéž*, s. 483–488.

odlišný, či dokonce se lišily i podíly synů z jedné rodiny. Nevyjasněná je i pozice vdovy, která mohla být kladena na roveň se syny, ale i s dcerami. Tento systém vznikl pravděpodobně pod vlivem lenní soustavy a setkáváme se s ním v oblastech Chebska a Loketska.³⁸⁹

Samostatnou otázkou je pak vyplácení dědických podílů. Jak uvádí Alice Velková, dědické právo a jeho uplatňování má na českém venkově v podstatě dva významy. V prvním případě bychom dědické právo mohli aplikovat pouze na pozůstalost po zemřelé osobě. K tomuto užšímu vymezení se přiklánějí i právní předpisy. Zkoumáme-li však převody poddanských usedlostí, je nutné se na tuto problematiku dívat z širší perspektivy, neboť velmi často se uplatňoval dědický převod mezi živými osobami. Otec totiž mohl ještě za svého života rozhodnout o rozdělení majetku a potažmo i o výši dědických podílů.³⁹⁰

Tento mezigenerační transfer se pak stal důležitým aspektem při studiu venkovské rodiny. Načasování předání usedlosti určovalo další osud všech zúčastněných stran, vypovídal o struktuře rodiny a možných rodinných strategiích. Navíc můžeme tento akt považovat za projev dobových společenských zvyklostí v daném regionu.

Faktické předání usedlosti synovi a stanovení dědických podílů jednotlivým sourozencům znamenalo změnu v sociálním a ekonomickém postavení jedince. Zatímco dědic měl zpravidla zajištěné hospodářství a tím samotnou existenci (rizikem byly samozřejmě neúměrné finanční pohledávky), jeho sourozenci byli nuceni na případné vejruňky, které by mohli použít jako základní finance do začátku samostatného živobytí, čekat několik let, mnohdy i desetiletí. Odstupující hospodář pak zakončoval svou aktivní část života a odchod na výminek mohl chápat i jako sociální degradaci.³⁹¹ Vše samozřejmě záleželo na mezigeneračních vztazích v rodině.

Pokud tedy budeme tento majetkový transfer chápat jako součást dědického práva, nalezneme tři způsoby určování dědického podílu. První možnost převodu je mezi živými osobami, tzv. *inter vivos*. K tomuto transferu docházelo zpravidla ve chvíli, kdy otec již nechtěl nebo nemohl hospodařit a neměl o to zájem ani po

³⁸⁹ *Tamtéž*, s. 489–492.

³⁹⁰ A. VELKOVÁ, *Krutá vrchnost*, s. 157.

³⁹¹ C. HORÁČEK, *Výminek*, s. 49.

stránce formální.³⁹² Převod *inter vivos* mohl být podmíněn také rodinnou situací a promyšlenou strategií. Hospodář mohl svůj majetek předat synovi ve chvíli, kdy byl dohodnut výhodný sňatek a celkové urovnání a vyřízení majetkových poměrů v rámci rodiny se tedy více než nabízelo. Dalším důvodem předání usedlosti za života hospodáře byla snaha pomoci nově nastupujícímu majiteli a také určité ujištění se, že o rodový majetek bude dobře postaráno. Otec si navíc mohl stanovit rozsah svého výminku a v případě, že měl v rámci rodiny vysokou autoritu, i z pozice odstupujícího hospodáře aktivně zasahovat do vedení usedlosti. K tomuto kroku se mohl rozhodnout i ve chvíli, kdy si chtěl vybrat syna bez ohledu na dobové právo.³⁹³ Do této kategorie lze zahrnout i bezúplatný převod, ke kterému se hospodář mohl rozhodnout ve chvíli, kdy žil pouze jeden potomek. Protiváhou tohoto předání byl pak jasně stanovený výminek pro odstupujícího otce.

Druhá možnost převodu je pak po smrti hospodáře, nicméně vzhledem k možnosti sepsání testamentu, se vlastně jednalo o určitý typ převodu *inter vivos*. Rozšíření testamentární praxe na venkově bylo velmi pomalé a v případě, že se hospodář rozhodl sepsat poslední vůli, mnohdy jen potvrzoval právní zvyklost dané doby. Alice Velková pro panství Štáhlavy dokládá, že na přelomu 18. a 19. století, tedy po právní změně v dědické posloupnosti, hospodáři poslední vůli stvrzovali dřívější systém nástupnictví nejmladšího syna.³⁹⁴

Třetí variantou pak byla situace, kdy hospodář zemřel náhle, nebo nechtěl osud usedlosti řešit formou smlouvy či testamentu. Před stanovením závazných právních norem se postupovalo podle dědických systémů aplikovaných na daném území. Po ohodnocení pozůstalosti se stanovily jednotlivé podíly, které byl nastupující hospodář nucen vyplatit. O jejich rozdělení byl vždy vyhotoven zápis v pozemkové knize. Vyplácení (a to nejen dědických podílů, ale i případných dluhů vázoucích na nemovitosti) mohlo probíhat v podstatě třemi způsoby. Prvním z nich byla každoroční rovnoměrná platba mezi všechny zúčastněné, což ale znamenalo velmi nízkou částku. Druhou možností se stalo střídání osob, kterým byl podíl vyplácen, zpravidla se tak dělo po rocích. Poslední variantou je pak prioritní vyplácení jednoho podílníka, které mohlo trvat rok, ale i několik let,

³⁹² Josef GRULICH – Alice KLÁŠTERSKÁ, „*Týkaje se mé mohovitosti, usmyslel jsem sobě ustanovit...*“, DaS 20, 1998, č. 2, s. 12–15.

³⁹³ A. VELKOVÁ, *Krutá vrchnost*, s. 158–160.

³⁹⁴ A. VELKOVÁ, „*Kdyby mi pánpůh z tohoto světa*“, s. 504–531.

příčemž ostatní museli čekat, až na ně přijde řada. Ať už se jednalo o kterýkoliv systém vyplácení, ve většině případů se jednalo o dlouhodobou záležitost.

3. 3. Majetkový transfer

Předávání usedlosti a změna osoby hospodáře je jeden z nejdůležitějších aspektů studia dějin venkovské rodiny. Ačkoliv již od 60. let 20. století se badatelé zaměřili na výzkum pozemkových knih a potažmo studium poddanské držby, v současné době není o toto téma velký zájem. Důvodem je časová náročnost zpracování záznamů z pozemkových knih a dalších potřebných archiválií, které ani současné možnosti výpočetní techniky neurychlí. Přesto v posledních letech vznikly obsáhlé analýzy mapující vývoj poddanské pozemkové držby v českých zemích. Stěžejními pracemi se staly publikace Alice Velkové, Dany Štefanové, Hermanna Zeithlofera či nejnověji Markéty Skořepové.³⁹⁵

Představa venkovské rodiny, která společně obhospodařuje půdu a stará se o chod usedlosti, je zakořeněným stereotypem. Tento pohled na rodinu a její mezigenerační vztahy byl velmi dlouho akceptován i odborníky. Nejnověji se k této problematice vyjadřují Josef Grulich a Markéta Skořepová, kteří reflektují nejen idealistické teorie konce 19. století, ale i následující kritiku.³⁹⁶

Výzkum dědického práva s sebou přinesl teorii, německou historiografií nazývanou jako Stellenmechanismus, která vychází z prací Johna Hajnala zabývajících se evropskými sňatkovými vzorci, resp. západoevropským typem rodiny, a Mackenrothovy teorie³⁹⁷ o souvislosti mezi převzetím usedlosti, vstupem do manželství a úrovni porodnosti v evropských regionech předindustriálního období.³⁹⁸ Tato představa o nutnosti získání živnosti, která byla úzce spojena s uzavřením sňatku a založením rodiny, prezentovala předání usedlosti dědici jako nejpodstatnější okamžik v životě jedince. Ačkoliv se ukazatele mohou jevit jako správné, z mikrohistorického hlediska přineslo současné bádání rozdílné výsledky.³⁹⁹ Tyto teorie do jisté míry opomíjely sociální a ekonomické vlivy zkoumaného období a upozad'ovaly rodinné strategie.

³⁹⁵ A. VELKOVÁ, *Krutá vrchnost*; D. ŠTEFANOVÁ, *Erbschaftspraxis*; H. ZEITLHOFER, *Besitzwechsel*; Markéta SKOŘEPOVÁ, *Ovdovění a osiření ve venkovské společnosti. Panství Nový Rychnov (1785–1855)*, České Budějovice 2016.

³⁹⁶ J. GRULICH – M. SKOŘEPOVÁ, *Rodinná kontinuita*, s. 51–52.

³⁹⁷ Gerhard MACKENROTH, *Bevölkerungslehre. Theorie, Soziologie und Statistik der Bevölkerung*, Berlin 1953.

³⁹⁸ M. SKOŘEPOVÁ, *Ovdovění a osiření*, s. 169–170.

³⁹⁹ Christine FERTIG, *Hofübergabe im Westfalen des 19. Jahrhunderts: Wendepunkt des bäuerlichen Familiencyklus?*, in: Ch. Duhamelle – J. Schlumbohm (edd.), *Eheschließungen*, s. 65–92; Georg FERTIG, „*Wenn zwey Menchen eine Stelle sehen.*“ *Heirat, Besitztransfer und lebenslauf im ländlichen Westfalen des 19. Jahrhunderts*, in: Tamtáž, s. 93–126.

Změna hospodáře ovlivňovala široké spektrum osob. Dotýkala se nejen původního a nového majitele a jejich nejbližších příbuzných, ale rovněž mohla znamenat zásah do venkovského společenství. Alice Velková navíc poukazuje na fakt, že způsob jakým ke změně došlo a z jakého důvodu k ní bylo přistoupeno, může vypovídat o sociálním složení jednotlivých zkoumaných lokalit. Otázkou je pak role vrchnosti, která i v případě zakoupených usedlostí mohla ovlivnit načasování změny hospodáře či jeho samotný výběr.⁴⁰⁰

To, co nemohlo být venkovským společenstvím ani vrchností ovlivněno, ale na změnu majetkových poměrů mělo výrazný vliv, byly důležité životní události u jednotlivých aktérů. Ať už se jednalo o uzavření manželství, které bylo převážnou částí soudobé společnosti a církvi považováno za jediný ospravedlnitelný institut umožňující založení rodiny, či o úmrtí hospodáře. V tomto druhém případě pak náhlá smrt otce, který svůj grunt nepřevěděl nebo neurčil dědice, mohla znamenat dočasnou nestabilitu ekonomické situace celé rodiny.

3. 3. 1. Získání usedlosti a změna hospodáře

Držitelem usedlosti se ve sledovaném období mohl poddaný stát v podstatě čtyřmi možnými způsoby, které se lišily dostupností i perspektivou doživotního hospodaření. Prvním způsobem bylo získání usedlosti od rodičů. Tato alternativa byla nejsnazší, ale přinášela s sebou i závazek vůči ostatním členům domácnosti. Zdědění usedlosti bylo totiž vyhrazeno jen jednomu dítěti, většinou synovi. Pokud hospodář neměl mužského potomka, dcera se oficiální majitelkou mohla stát až od počátku 19. století. Do té doby byl za nového hospodáře považován její manžel. Rozdělení usedlosti mezi více dětí nebylo po většinu sledovaného období možné,⁴⁰¹ výjimku tvořily pouze rozlehlé selské usedlosti (nad 80 měřic)⁴⁰², nebo malá domkářská stavení, která mohla být rozdělena mezi dvě děti. Pro rozdělení

⁴⁰⁰ A. VELKOVÁ, *Krutá vrchnost*, s. 99–100.

⁴⁰¹ Výjimkou byla léta 1753–1771, kdy bylo dvorským dekretem Marie Terezie povoleno dělení statků v případě, že poddaný by nemohl bez jeho rozdělení založit a uživit rodinu. Tato snaha o podporu populačního růstu obyvatelstva však vedla k drobení usedlostí a v podstatě po jedné generační výměně bylo dělení usedlostí opět zapovězeno. Více viz K. KROFTA, *Dějiny selského stavu*, s. 380–381.

⁴⁰² Sedláci hospodařící alespoň na 80 stryších mohli oddělit ze svého gruntu pole, které předali dítěti jako pozemek k výstavbě domu.

domku na dvě nemovitosti byly nutné dva komíny; jinak se jednalo pouze o vyhraněný prostor k užívání a dvě domácnosti v rámci jednoho domu.⁴⁰³

Získání usedlosti od rodičů mohlo být zcela bezúplatné. To se stávalo především v případech, kdy se jednalo o jediného dědice, či kdy byli ostatní sourozenci již vyplaceni. Protiváhou takového převodu býval výměnek, na kterém měl odstupující hospodář prožít zbytek svého života. Pokud sourozenci nebyli v době nástupu dědice usedlosti vybyti, přecházela tato povinnost na nového hospodáře, který však mohl tyto závazky splácet několik let až desetiletí. Navíc v případě, kdy nebyl grunt v dobré ekonomické situaci, upřednostňovala se úhrada dluhů před vypořádáním dědických podílů.

Do této kategorie můžeme rovněž zařadit převzetí usedlosti v souvislosti s uzavřením sňatku s dědičkou usedlosti či s vdovou. Obě tyto varianty znamenaly pro muže, u kterého se nepředpokládalo, že se stane dědicem usedlosti, udržení, příp. i zlepšení sociální situace a možnost rychlejšího založení rodiny a ekonomickou samostatnost nezávislou na vyplácení dědických podílů.

Druhou možností, která je vlastně obdobou převodu z otce na syna, je získání usedlosti od příbuzných. Ačkoliv se jednalo o koupi nemovitosti, oproti běžnému prodeji se tento akt v mnohém odlišoval. Vzdáleného příbuzného jako kupce si často vybírali hospodáři, kteří buď neměli děti, nebo byli jejich potomci zajištěni (často v situaci, kdy měl hospodář pouze dcery). V případě, kdy byli původní majitelé bezdětní, mohl převod proběhnout v podstatě bezúplatně, opět s jasným stanovením výměnku.

Třetím způsobem získání nemovitosti byla její výstavba. Ta mohla být uskutečněna buď na oddělené stavební ploše, kdy otec předal místo pro stavbu nového obydlí oddělením pozemků od rozsáhlého gruntu, či je nechal sám vystavět a předal dítěti či dětem⁴⁰⁴, nebo na obecním pozemku. Tato druhá varianta byla pro budoucího majitele nemovitosti finančně náročnější, avšak stále poměrně dostupná. V případě Stružince bylo ve sledovaném období, resp. od poslední čtvrtiny 18. století vystavěno 30 nových nemovitostí. První vlna výstavby projevující se v 80. letech 18. století souvisela s větší dostupností parcel, které vznikly zrušením vrchnostenského dvora v blízkých Xaverovicích, jež se napříště

⁴⁰³ A. VELKOVÁ, *Krutá vrchnost*, s. 93–94.

⁴⁰⁴ Možnosti výstavby většího domku otcem, který se tak snažil zabezpečit více dětí najednou, dokládá A. VELKOVÁ, *Krutá vrchnost*, s. 97.

staly součástí Stružince. Většina domů pak byla vystavěna během první poloviny 19. století, přičemž nejvýrazněji počet nemovitostí narostl ve 30. letech 19. století stavbou deseti domů.

Čtvrtým způsobem nabytí usedlosti je její koupě. Tato možnost však předpokládala dostatečné finanční zajištění kupce, které však většina mladých lidí postrádala. Ke koupi tak docházelo zpravidla až po uzavření sňatku či alespoň svatební smlouvy ve chvíli, kdy bylo možné využít společné finanční prostředky. Další variantou pak byla situace, kdy hospodář měnil své působiště, původní usedlost prodal či již předal synovi a sám koupil další. V tomto případě připadala v úvahu i výměna usedlostí, avšak tu jsme ve Stružinci nezaznamenali ani jednou.

V rámci našeho výzkumu jsme pracovali s 11 pozemkovými knihami, ze kterých jsme získali informace o téměř 700 koupích a převodech.⁴⁰⁵ Ve sledovaném období let 1700–1849 se uskutečnilo 552 transakcí – zakoupení, prodejů, převodů či koupení „*kusu místa na vystavění*“. Pro výzkum těchto majetkových změn jsme vytvořili rozsáhlou databázi propojenou s výsledky rekonstrukce rodin, která vznikla na základě studia matriční evidence. K jednotlivým případům bylo přistupováno individuálně a nebyly automaticky přejímány uvedené datace, neboť k zápisu do pozemkové knihy mohlo dojít až po několika letech užívání nemovitosti, či případně s předstihem, pakliže se jednalo o součást podmínek svatební smlouvy. Porovnáním informací o jednotlivých aktérech transakce jsme stanovili datum změny držby. To se týkalo hlavně případů, kdy hospodář zemřel – za okamžik změny držitele jsme považovali úmrtí hospodáře a dále jsme se soustředili na období bezprostředně po jeho skonu. Zajímalo nás, zda se usedlosti ihned ujal nový hospodář, či zda fungovalo určité provizorium s ohledem na možnost dalšího sňatku vdovy a nezletilost dětí.⁴⁰⁶ Sledované období jsme rozdělili na dvě části – léta 1700–1787 a 1788–1849, která reflektují změnu v dědickém právu a tedymožnost určení dědice formou závěti.

⁴⁰⁵ Viz kapitola 1. 1. Pramenná základna.

⁴⁰⁶ Obdobný postup volila Alice Velková, avšak na rozdíl od pozemkových knih panství Štáhlavy, byly knihy panství Lomnice nad Popelkou vedeny průběžně a nebyly během sledovaného období zakládány nové knihy, do kterých by se retrospektivně zapisovaly majetkové změny. Z tohoto důvodu se domnívám, že časové údaje týkající se majetkových změn v obci Stružinec jsou přesnější. Více viz A. VELKOVÁ, *Krutá vrchnost*, s. 124–125.

Tabulka 29 Počet zaznamenaných koupí, převodů a nových výstaveb v letech 1700–1849

Období	Koupě/převod usedlosti	Zakoupení usedlosti od vrchnosti	Nová výstavba
1700-1709	10	1	-
1710-1719	15	1	-
1720-1729	23	3	-
1730-1739	23	1	-
1740-1749	24	-	-
1750-1759	25	5	-
1760-1769	26	-	-
1770-1779	38	-	-
1780-1789	66	-	6
1790-1799	39	-	-
1800-1809	46	-	3
1810-1819	19	-	-
1820-1829	41	-	4
1830-1839	37	-	10
1840-1849	79	-	7
Celkem	511	11	30

V průběhu sledovaného období došlo ke stabilizaci rodového majetku. Zatímco druhá polovina 17. století umožňovala vzhledem k špatné ekonomické situaci na panstvích způsobené dopady třicetileté války poměrně snadný zisk usedlosti, případně možnost její výběr či výměnu, neboť vrchnost chtěla co nejrychleji obsadit řadu tzv. poustek a zvýšit tak počet obyvatel dominia, v průběhu 18. století se tyto možnosti výrazně omezují. V období po třicetileté válce nebyla výjimkou ani snaha vrchnosti donutit poddaného k usazení na konkrétním gruntu.⁴⁰⁷ Na druhou stranu však nebyly ze strany vrchnosti využívány pouze represivní nařízení, naopak, pokud se hospodář rozhodl usadit na dané usedlosti nejlépe celoživotně a vybudovat tím rodovou základnu, získal poměrně výhodné podmínky zajišťující jemu a jeho případným dědicům stabilní sociální zázemí. Usedlost mohl navíc hospodář zakoupit. V případě Stružince byla většina usedlostí zakoupena či znovu zakoupena ještě v průběhu druhé poloviny 17. století, nicméně tyto transakce zde probíhaly ještě na konci 50. let 18. století.

⁴⁰⁷ Eduard MAUR, *Die Böhmisches Gesellschaft und die Folgen des Dreißigjährigen Krieges (1648–1740)*, in: Týž, *Gutsherrschaft und „zweite Leibeigenschaft“ in Böhmen. Studien zur Wirtschafts-, Sozial- und Bevölkerungsgeschichte (14.–18. Jahrhundert)*, Wien – München 2001, s. 75–90.

Přelom 17. a 18. století s sebou přináší stabilizaci v rodové držbě, která byla podpořena i minimálním zásahem vrchnosti do volby nového hospodáře, což znamenalo možnost plynulého předávání majetku z otce na syna, případně v okruhu nejbližších příbuzných.⁴⁰⁸ Tím byl položen základ pro majetkovou kontinuitu, která byla podpořena i postupným nárůstem počtu obyvatel, kteří již téměř neměli šanci získat svoji usedlost. Výběr nového hospodáře z řad nejužší rodiny pak přinášel i určitou jistotu klidnějšího soužití generací. Ačkoliv mohlo být pro odstupujícího hospodáře finančně výhodnější prodat usedlost cizímu kupci, v případě prodeje či převodu v rámci rodiny si mohl stanovit lepší podmínky výměnku. Soužití a řešení případných rodinných či ekonomických problémů bylo dozajista mnohem snazší v rámci nejužší rodiny než s cizím hospodářem, pro kterého mohl být výměnkář s manželkou břemenem. To však samozřejmě platí i opačně, pakliže se nový hospodář dostal do špatné ekonomické situace, která vyžadovala úpravu závazků vztahujících se k výměnku, jistě se mnohem lépe domluvil s otcem, který mu mohl vyjít vstříc, případně pomoci, než s cizím člověkem, který měl právo trvat na smluvních podmínkách.

Dosavadní výzkumy dokládají sílící rodovou držbu v průběhu 18. a první poloviny 19. století a fakt, že se postupně snižuje podíl kupců, kteří nejsou v příbuzenském vztahu k původnímu hospodáři. Alice Velková dokládá pro první dvě desetiletí 18. století nepřibuzné kupce ve více než třetině případů, o dvě desetiletí později se však tento podíl snížil na polovinu, přičemž po zbytek sledovaného období jasně převažovaly převody usedlostí mezi příbuznými osobami.⁴⁰⁹ K obdobným výsledkům dospěl i Hermann Zeitlhofer při výzkumu jihočeské farnosti Kapličky. V druhé polovině 17. a v prvních dvou desetiletích 18. století se zde podíl prodejů nepřibuzným osobám pohyboval kolem 28 %, v následujícím období 18. století a v první polovině 19. století pak tyto transakce tvořily přibližně 12 % převodů.⁴¹⁰ Dana Štefanová poukázala při svém výzkumu panství Frýdlant na fakt, že nepřibuzní kupci mohli v průběhu druhé poloviny 16. a první poloviny 17. století tvořit téměř tři čtvrtiny nových majitelů, o století později

⁴⁰⁸ Markus CERMAN – Eduard MAUR – Hermann ZEITLHOFER, *Wirtschaft, Sozialstruktur und Besitztransfer*, in: M. Cerman – H. Zeitlhofer (edd.), *Soziale Strukturen in Böhmen*, s. 262–285, zde s. 283; H. ZEITLHOFER, *Land, Family and the Transmission*, s. 530.

⁴⁰⁹ A. VELKOVÁ, *Krutá vrchnost*, s. 129.

⁴¹⁰ H. ZEITLHOFER, *Besitzwechsel und sozialer Wandel*, s. 206.

pak přes 68 %.⁴¹¹ Tady je však nutné zmínit, že autorka nevycházela z rekonstrukce rodin a výzkum byl postaven pouze na informacích z pozemkových knih, proto je velmi pravděpodobné, že podíl nepřibuzných osob byl ve skutečnosti nižší, než je předkládáno.

Tabulka 30 Četnost zápisů dle vztahu nastupujícího hospodáře k odstupujícímu v letech 1700–1849

Vztah nastupujícího k odstupujícímu hospodáři ⁴¹²	Doba nástupu na usedlost			
	1700-1787		1788-1849	
	počet	%	počet	%
Syn	67	29,0	90	33,2
Syn a snacha	-	-	6	2,2
Zet'	19	8,2	12	4,4
Bratr	7	3,0	14	5,2
Švagr	3	1,3	5	1,8
Dcera	-	-	7	2,6
Dcera a zet'	-	-	1	0,4
Nevlastní syn	2	0,9	2	0,7
Nevlastní dcera	2	0,9	-	-
Manžel	1	0,4	1	0,4
Manželka		-	1	0,4
Vdova	21	9,1	3	1,1
Blízký příbuzný*	1	0,4	5	1,8
Vzdálený příbuzný**	33	14,3	36	13,3
Cizí kupec	66	28,6	80	29,5
Nelze určit	9	3,9	8	3,0
Celkem	231	100,0	271	100,0

* Mezi blízké příbuzné zahrnujeme sestry, snachy, tchyně a otce.

** Mezi vzdálené příbuzné zahrnujeme o generaci vzdálenější osoby – děti sourozenců, vnoučata atd.

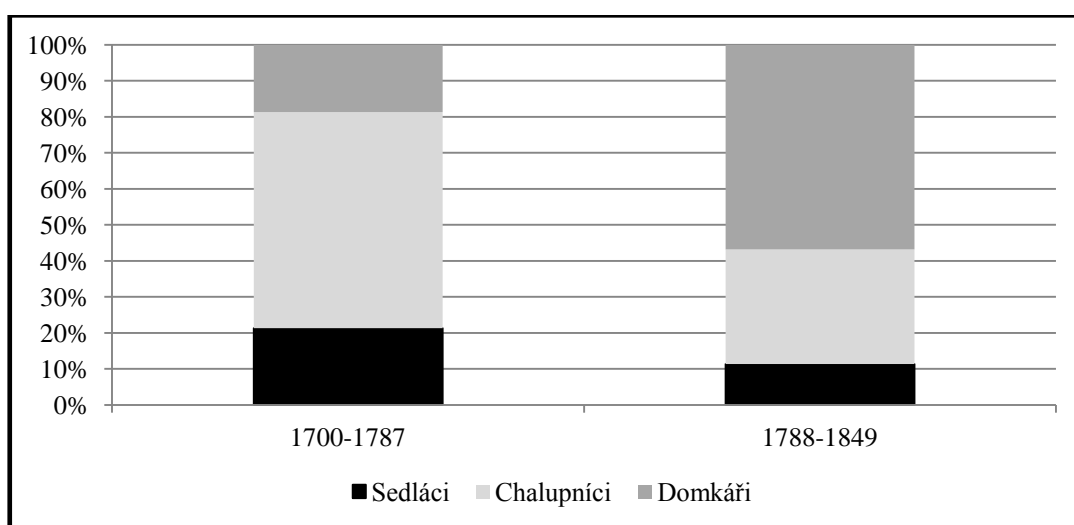
V případě Stružince se situace ve dvou sledovaných obdobích zdánlivě neměnila, podíl nepřibuzných hospodářů byl poměrně konstantní – kolem 30 %, což je poměrně vysoké zastoupení. Pokud se podíváme detailněji na jednotlivá

⁴¹¹ Dana ŠTEFANOVÁ, *K aspektům role příbuzenských vztahů a majetkových transakcí. Situace na frýdlantském panství v letech 1558–1750*, HD 22, 1998, s. 107–144, zde s. 131, 136–138.

⁴¹² Do uvedených zápisů nejsou započítány zakoupené usedlosti od vrchnosti, nová výstavba a působení prozatímních hospodářů. V případě vdov se nejedná o počet skutečných zápisů, neboť jako následující hospodář byl zapsán muž. Nicméně tyto ženy prokazatelně minimálně několik měsíců na usedlosti hospodařily, ačkoliv nebyly v pozemkových knihách uvedeny jako majitelky či prozatímní hospodyně. Z tohoto důvodu je uvádíme i v této souvislosti. Počet reálných zápisů byl tedy za sledované období o 24 nižší.

období, na počátku 18. století se prodej usedlosti nepřibuznému kupci týkal poloviny transakcí, ve 20.–50. letech pak více než jedné čtvrtiny. Poté se nicméně až do konce 18. století se cizí osoby stávaly majiteli usedlostí v průměru ve 43 % prodejků. V první polovině 19. století tomu tak bylo ve 31–35 %. U sledované lokality tedy nemůžeme obecně potvrdit omezování nepřibuzných hospodářů ve prospěch příbuzných osob, avšak pokud se podíváme na sociální strukturu, nalezneme značné rozdíly. V případě převodů mezi příbuznými můžeme doložit pouze nepatrné navýšení transakcí mezi nejbližšími, a to z 53,2 na 54,2 % převodů.

Graf 15 Podíl převodů ve prospěch nepřibuzného kupce v letech 1700–1849⁴¹³



Při akcentu na sociální skladbu prodávajících jsou zřetelné rozdíly mezi jednotlivými hospodáři. Majitelé selských gruntů začali během 18. století upřednostňovat jako své následovníky nejbližší příbuzné, kteří mohli zajistit plynulé pokračování hospodaření a ekonomickou kontinuitu, a tím udržet rodový majetek. Rovněž v případě majitelů chalupnických usedlostí vidíme jasnou preferenci rodinných příslušníků jako nových majitelů usedlosti, i zde se podíl transakcí mezi chalupníkem a cizím kupcem snížil o polovinu. Oproti tomu domkáři stále častěji vyhledávali kupce z řad nepřibuzných osob, které byly ochotny zaplatit za nemovitost požadovanou cenu. Fluktuace domkářů, kteří se prodejem svého majetku pokusili změnit svůj styl života, vedla k navýšení prodeje cizím osobám o téměř 40 %. Zázemí, které poskytovalo vlastnictví domku, nebylo

⁴¹³ K nepřibuzným kupcům jsme v tomto případě přidali i osoby, které jsme nemohli s určitostí určit, avšak s největší pravděpodobností se rovněž jedná o cizí kupce.

natolik lukrativní, aby si jej majitelé předávali z pokolení na pokolení. Vyhlička lepších životních podmínek nejen pro sebe, ale i pro svou rodinu, mohla vést majitele k častější výměně obydlí či odchodu mimo obec. Zatímco hospodáři se na selských gruntech či chalupnických usedlostech snažili vytvářet rodový majetek, který byl spojen nejen s vlastnictvím půdy, ale v případě sedláků i určitou sociální pozicí uvnitř vesnického společenství, majitelé domků neměli v podstatě co ztratit. Pokud se navíc jednalo například o tkalce, ti mohli své řemeslo provozovat prakticky kdekoliv a nebyli ničím svázáni. Svůj vliv na celou situaci měla i poměrně rozsáhlá výstavba domků, která rovněž ovlivnila trh s nemovitostmi.

Zaznamenaný posun v sociální skladbě prodávajících je oproti situaci na panství Štáhlavy rozdílný. V této oblasti si ve druhé čtvrtině 19. století nejvíce cizích zájemců kupovalo chalupnické usedlosti, jejichž původní majitelé si prodejem snažili vylepšit své sociální postavení. Ve Stružinci evidujeme v podstatě opačný jev – stále více chalupníků se rozhodlo předat svůj majetek dítěti a pro své zabezpečení využít institut výměnku.

3. 3. 2. Věk hospodářů při majetkovém transferu

Nástup na usedlost byl zpravidla vázán na období, kdy se budoucí hospodář rozhodl vstoupit do svazku manželského a založit rodinu. To, v jakém věku původní majitel odstupoval a nový nastupoval, odhaluje kulturní zvyklosti dané lokality, praktikované dědické právo a rodinnou strategii. Obecně můžeme říci, že lidé, kteří se chystali uzavřít sňatek, měli největší příležitost k získání usedlosti – ať už dědictvím či koupí, neboť společné jmění a případné dědické podíly se mohly stát solidním finančním základem.

V rámci našeho výzkumu jsme se zaměřili na muže, kteří nastupovali na svou první usedlost a u kterých jsme byli schopni plně zrekonstruovat věk nástupu a datum sňatku.⁴¹⁴ Na tuto problematiku jsme zároveň nahlíželi s ohledem na typ usedlosti, na kterou nastupovali. Nejčastěji tomu tak bylo mezi jejich 20. a 29. rokem života, průměrný věk nových hospodářů při jejich nástupu na grunt se přibližoval průměrnému sňatkovému věku ve sledované lokalitě, v první polovině

⁴¹⁴ Nezahrnuli jsme do této kategorie prozatimní hospodáře, kteří jsou samostatnou otázkou.

19. století byl dokonce totožný. Nezaznamenali jsme hospodáře, který by na svou první usedlost nastupoval starší 44 let.

Zatímco v letech 1700–1787 téměř dvě třetiny všech nově nastupujících hospodářů nedosáhly věku třiceti let, v období 1788–1849 tomu tak bylo u více než čtyř pětín nových majitelů nemovitostí. Nejvíce je tento nárůst patrný u transakcí selských usedlostí a je zřejmé, že noví hospodáři do značné míry přebírali majetek ve spojitosti s uzavřením sňatku či s jeho plánováním. Zajímavý je posun průměrného věku nástupu na usedlost, který v průběhu první poloviny 19. století výrazně poklesl na necelých 24 let. To znamená, že čím dál tím více předávali původní hospodáři svůj majetek novému příbuznému majiteli, který mohl zajistit pokračování ekonomické kontinuity gruntu na straně jedné a dostatečné zázemí pro odstupujícího hospodáře ve formě výměnku na straně druhé. Oba aktéři tak byli zajištěni adekvátně svému věku a životní fázi, ve které se nacházeli.

Tabulka 31 Věk hospodářů nastupujících na první usedlost v letech 1700–1787 dle typu usedlosti

Věk při nástupu na usedlost	Sedláci		Chalupníci		Domkáři		Celkem	
	počet	%	počet	%	počet	%	počet	%
15-19	3	4,9	6	9,8	-	-	9	6,3
20-24	18	29,5	18	29,5	6	28,6	42	29,4
25-29	20	32,8	14	23,0	9	42,9	43	30,0
30-34	12	19,7	13	21,3	3	14,3	28	19,6
35-39	6	9,8	7	11,5	2	9,5	15	10,5
40-49	2	3,3	3	4,9	1	4,7	6	4,2
Celkem	61	100,0	61	100,0	21	100,0	143	100,0
Průměrný věk	28,0		28,2		28,1		28,1	

Tabulka 32 Věk hospodářů nastupujících na první usedlost v letech 1788–1849 dle typu usedlosti

Věk při nástupu na usedlost	Sedláci		Chalupníci		Domkáři		Celkem	
	počet	%	počet	%	počet	%	počet	%
15-19	14	25,5	6	12,5	7	12,5	27	17,0
20-24	23	41,8	21	43,75	25	44,6	69	43,4
25-29	11	20,0	11	22,9	12	21,4	34	21,4
30-34	5	9,1	5	10,4	8	14,3	18	11,3
35-39	1	1,8	2	4,2	1	1,8	4	2,5
40-49	1	1,8	3	6,25	3	5,4	7	4,4
Celkem	55	100,0	48	100,0	56	100,0	159	100,0
Průměrný věk	23,8		25,8		25,8		25,5	

Obdobný trend pozorujeme i v případě chalupnických usedlostí, během 18. století dvě třetiny nastupujících hospodářů tak učinilo ve věku do 30 let, v první polovině 19. století tomu tak bylo u téměř čtyř pětín mužů. V případě domkářů je zajímavý posun do nižších věkových kategorií, zatímco v prvním sledovaném období jsme nenalezli muže, který by přebíral majetek mladší 20 let, v druhém období více než polovina nových majitelů přebírala domek ve chvíli, kdy jim nebylo ani 25 let. Pro domkáře bylo důležité získat nemovitost v období okolo vstupu do manželství, neboť poté se jeho šance na získání majetku snižovala.

Podstatné samozřejmě bylo, na kolikátou usedlost muž nastupoval. V případě druhé či třetí usedlosti se věk nastupujícího hospodáře výrazně zvyšoval, a to v průměru na téměř padesát let.

Rozhodnutí hospodáře o opuštění usedlosti, ať již z důvodu ubývajících sil a ukončení ekonomicky aktivní fáze života, či kvůli změně pozice a hospodaření na jiné usedlosti, bylo ovlivněno několika faktory. Jako nejdůležitější se jeví fyzická a psychická kondice majitele, to, zda byl i ve vyšším věku schopen se plně věnovat chodu hospodářství.

Pokud se hospodáři rozhodli aktivně působit až do své smrti, či zemřeli nečekaně, aniž by usedlost předali novému majiteli, umírali ve sledovaném období krátce po dovršení padesáti let.

Tabulka 33 Věk odstupujících hospodářů při předávání usedlosti v letech 1700–1849

Věk při odchodu z usedlosti (muži)	Příbuzné osoby				Nepříbuzné osoby			
	1700-1787		1788-1849		1700-1787		1788-1849	
	počet	%	počet	%	počet		počet	%
15-19	-	-	1	0,9	-	-	-	-
20-24	2	2,5	3	2,5	2	6,5	-	-
25-29	3	3,75	7	5,9	5	16,1	4	19,0
30-34	11	13,75	7	5,9	5	16,1	4	19,0
35-39	9	11,25	8	6,8	4	12,9	4	19,0
40-44	8	10,0	13	11,0	8	25,8	4	19,0
45-49	16	20,0	15	12,7	2	6,5	1	4,8
50-54	5	6,25	24	20,3	4	12,9	2	9,5
55-59	8	10,0	19	16,1	1	3,2	-	-
60-64	12	15,0	11	9,3	-	-	1	4,8
65-69	2	2,5	3	2,5	-	-	-	-
70-74	2	2,5	1	0,9	-	-	1	4,8
75-79	1	1,25	4	3,4	-	-	-	-
80+	1	1,25	2	1,7	-	-	-	-
Celkem	80	100,0	118	100,0	31	100,0	21	100,0
Průměr	48,2		49,7		38,2		40,5	
Medián	47,5		51		38		37	

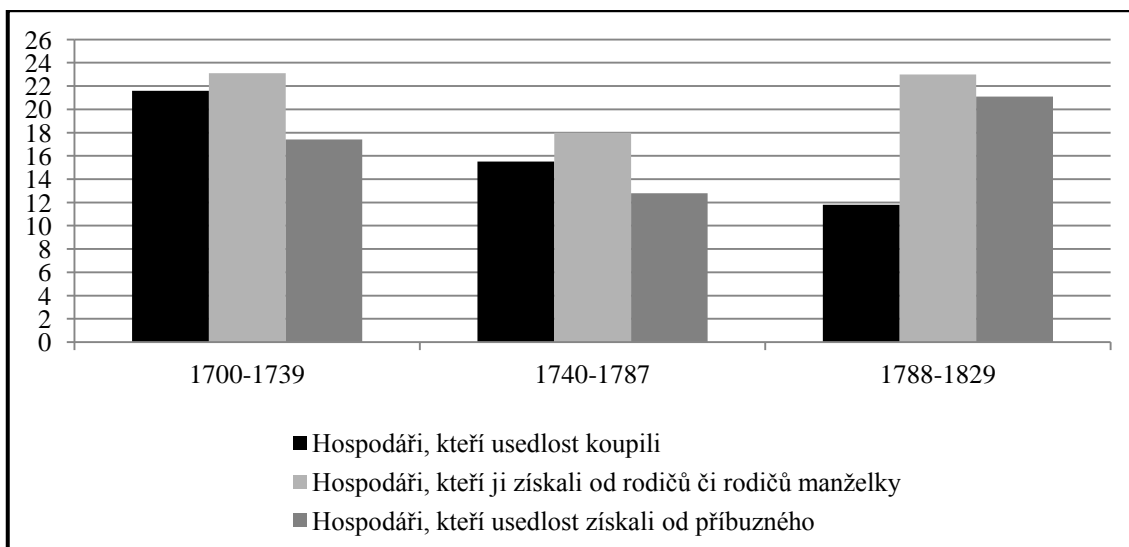
3. 3. 3. Délka hospodaření

Délka hospodaření je základním ukazatelem stability vlastnických vztahů k poddanským nemovitostem. Tuto dobu ovlivňovala řada faktorů, jako je například věk, ve kterém hospodář na usedlost nastupoval, či věk, ve kterém z usedlosti odcházel. Svou úlohu hrály i okolnosti získání gruntu a důvody jeho opuštění. Nelze opomenout ani zdravotní důvody – ať již vážné onemocnění či předčasné úmrtí.

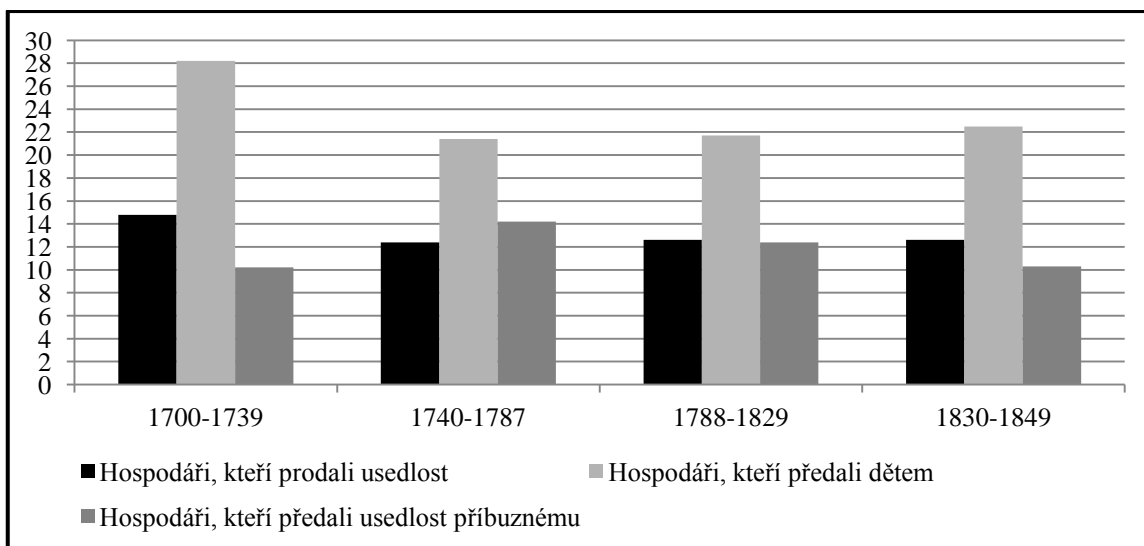
Stružinečtí hospodáři drželi svou usedlost v průměru okolo 18 let. To je však velmi obecný a značně zavádějící údaj, neboť nezohledňuje způsob získání a opuštění usedlosti. Pokud se na jednotlivé prodeje a převody podíváme detailněji, ukáže se, že velmi záleželo na tom, jakým způsobem noví hospodáři přišli ke svému majetku. V případě, že hospodář získal grunt od svého otce, měl mnohem

větší tendenci setrvat na něm do doby, kdy jej mohl předat svému synovi, příj. dceři a zeti.

Graf 16 Průměrná doba hospodaření mužských držitelů usedlostí dle období nástupu na usedlost v letech 1700–1829⁴¹⁵



Graf 17 Průměrná doba hospodaření mužských držitelů usedlostí dle období odchodu z usedlosti v letech 1700–1849⁴¹⁶



⁴¹⁵ Studium průměrné doby hospodaření muselo být s ohledem na základní výzkum ohraničeno rokem 1849, i tak jsme však evidovaly případy, u kterých jsme mohli pouze konstatovat minimální délku hospodaření. Proto se v případě období let 1788–1829 jedná o přibližné hodnoty, skutečná průměrná délka hospodaření byla vyšší. Pro detailnější porovnání jsme pak v tomto případě rozdělili první sledované období na dvě části – 1700–1739 a 1740–1787.

⁴¹⁶ V případě odcházejících hospodářů jsme mohli využít data z celého sledovaného období, proto byla přidána ještě kategorie hospodářů, kteří opouštěli svou usedlost v letech 1830–1849.

Tento trend je patrný i na způsobu odchodu hospodářů, resp. na jejich výběru budoucího majitele usedlosti. Ve většině případů se jím stal nejbližší příbuzný – syn či manžel dcery, příp. vzdálený příbuzný.

Prodej nepřibuzným osobám se po celou dobu sledovaného období pohyboval okolo již zmiňovaných 30 %. Tento typ transakce mohl být zvolen z několika příčin – ať už se jednalo o snahu vylepšit si své živobytí a prodejem usedlosti získat finanční prostředky k nákupu nového gruntu, či naopak vypořádat se s narůstajícími dluhy a špatnou ekonomickou situací rodiny, která vedla původního majitele k prodeji nemovitého majetku. V obou těchto případech bylo pro prodávajícího výhodnější vybrat nepřibuzného kupce, který zaplatil plnou cenu nemovitosti. Rozhodně se nejednalo o snahu vyřadit dědice z možnosti získat otcovu usedlost. Řada těchto hospodářů pravděpodobně usilovala o vytvoření, popř. zachování rodového majetku, jejich hospodaření a zhoršená životní situace však mohly vést k prodeji usedlosti cizí osobě. V případě, že původní hospodář prodával nemovitost z důvodu koupě jiné, dle jeho mínění vhodnější, nemusel se prodej původního domova případných dědiců výrazněji dotknout.

Tabulka 34 Délka hospodaření sedláků dle doby nástupu na usedlost v letech 1700–1829

Délka hospodaření	Nástup na usedlost					
	1700-1739		1740-1787		1788-1829 ⁴¹⁷	
	počet	%	počet	%	počet	%
do 1 roku	1	4,5	-	-	2	6,1
1-4	-	-	8	14,5	2	6,1
5-9	-	-	9	16,4	2	6,1
10-14	4	18,2	5	9,1	4	12,1
15-19	2	9,1	10	18,2	6	18,2
20-24	4	18,2	10	18,2	5	15,1
25-29	5	22,7	6	10,9	2	6,1
30-34	2	9,1	5	9,1	6	18,2
35-39	4	18,2	1	1,8	3	9,1
40+	-	-	1	1,8	1	3,0
Celkem	22	100,0	55	100,0	33	100,0
Průměr	23,9		17,6		20,4	

⁴¹⁷ Studium délky hospodaření muselo být s ohledem na základní výzkum ohraničeno rokem 1849 ukončeno rokem 1829, i tak jsme však evidovali případy, u kterých jsme mohli konstatovat pouze minimální délku hospodaření. Proto se v případě období let 1788–1829 jedná o přibližné hodnoty a skutečná délka hospodaření byla vyšší. Toto omezení se týká i následujících dvou tabulek.

Tabulka 35 Délka hospodaření chalupníků dle doby nástupu na usedlost v letech 1700–1829

Délka hospodaření	Nástup na usedlost					
	1700-1739		1740-1787		1788-1829	
	počet	%	počet	%	počet	%
do 1 roku	-	-	2	3,3	2	5,3
1-4	4	12,1	10	16,4	6	15,8
5-9	4	12,1	17	27,9	6	15,8
10-14	4	12,1	9	14,8	5	13,1
15-19	3	9,1	7	11,5	2	5,3
20-24	5	15,1	6	9,8	5	13,1
25-29	5	15,1	4	6,5	1	2,6
30-34	1	3,0	4	6,5	5	13,2
35-39	5	15,1	2	3,3	4	10,5
40+	2	6,1	-	-	2	5,3
Celkem	33	100,0	61	100,0	38	100,0
Průměr	21,0		13,9		18,3	

Tabulka 36 Délka hospodaření domkářů dle doby nástupu na usedlost v letech 1700–1829

Délka hospodaření	Nástup na usedlost					
	1700-1739		1740-1787		1788-1829	
	počet	%	počet	%	počet	%
do 1 roku	-	-	-	-	1	2,6
1-4	-	-	7	26,9	8	21,1
5-9	1	12,5	4	15,4	5	13,1
10-14	2	25,0	5	19,2	8	21,1
15-19	-	-	3	11,5	5	13,1
20-24	2	25,0	1	3,8	5	13,1
25-29	1	12,5	1	3,8	3	7,9
30-34	1	12,5	1	3,8	1	2,6
35-39	-	-	2	7,7	1	2,6
40+	1	12,5	2	7,7	1	2,6
Celkem	8	100,0	26	100,0	38	100,0
Průměr	21,9		16,8		15,1	

Svou roli na délku hospodaření hrál rovněž typ usedlosti, na kterou nový majitel nastupoval, příp. ji předával. V případě selských usedlostí jsme zaznamenali nejdelší dobu hospodaření ze všech sociálních kategorií. V prvním sledovaném období dosahovala průměrná délka hospodaření téměř 24 let. Výrazný

pokles nastal pouze u hospodářů nastupujících na usedlost ve 40.–80. letech 18. století. Tato situace byla pravděpodobně ovlivněna nestabilním válečným obdobím a vyšším daňovým zatížením. Nicméně od 90. let 18. století bylo zaznamenáno opětovné prodloužení délky hospodaření na selských gruntech. Obdobný trend je viditelný i u chalupnických usedlostí, nicméně u majitelů nastupujících v druhém sledovaném období výrazně vzrostl podíl hospodářů, jejichž působení nepřekročilo dobu deseti let. Z tohoto důvodu jsme zde zaznamenali také nejkratší průměrnou dobu hospodaření, a to necelých 14 let. Na konci 18. a v prvních dekádách 19. století se pak průměrná délka hospodaření u chalupníků pohybovala okolo 18 let.

V případě domkářů je zřetelný jiný trend. Zatímco v prvních dekádách 18. století byla průměrná délka hospodaření téměř 22 let, od 40. let 18. století je zřetelné zkracování doby působení na dané usedlosti. Více než polovina domkářů nehospodařila déle než 14 let.

3. 4. Příbuzenské převody

Námi sledované období je dobou, ve které stále více hospodářů spojovalo osud celé rodiny se vznikem rodového majetku a počátkem rodové kontinuity. Jejím základem se stalo vytvoření co možná nejrozsáhlejší majetkové základny, kterou by bylo možné předávat z pokolení na pokolení. Tomu nahrávala i snaha vrchnosti, potažmo státu, stabilizovat hospodářskou situaci na panstvích a podporovat kontinuitu v držbě poddanských usedlostí. Snaha státu nejen o sjednocení dědického práva a jeho praxe, ale i o dohled nad majetkovými záležitostmi mezi vrchností a poddanými, pak tomuto stavu nahrávala.

Předávání majetku v rámci nejužší rodiny a udržení rodové kontinuity se během 18. století stalo zásadním fenoménem, od konce 80. let bylo navíc podpořeno změnou v dědické posloupnosti. Ta s sebou přinesla omezení prozatimního hospodaření a větší šanci oprávněného dědice převzít usedlost přímo od svého otce. Privilegování jednoho možného nástupce však mohlo v rodinném soužití znamenat určité napětí mezi hospodářem, dědicem a ostatními dětmi na straně jedné a určitou závislostí a povinností na straně druhé. Určení jednoho dítěte za dědice hospodářství znamenalo zvýhodnění, o které se dotyčný pokračovatel rodové kontinuity nijak nezasloužil. Jeho postavení vyplynulo z pořadí, ve kterém se narodil, bylo tedy v podstatě dáno ještě před jeho příchodem na svět.

V období, kdy otcův majetek dědil nejmladší syn, si v podstatě žádný z „nejmladších“ synů nemohl být jistý, že právě on se nakonec stane dědicem. Zvláště v situaci, kdy hospodář ovdověl a znovu se oženil, se děti z prvního manželství mohli cítit ohroženě, a to zcela oprávněně. Vzhledem k poměrně pravidelným meziprodním intervalům, kdy děti přicházely na svět v rozmezí 2–3 let si v podstatě doposud nejmladší syn neuvědomoval, že narozením bratra přišel o své výhodné postavení a tudíž se nedá předpokládat nějaká revnivost nebo zhoršení vztahů. Pokud se však již starší hospodář rozhodl uzavřít další sňatek (nejčastěji s výrazně mladší ženou), děti z prvního manželství, které mohly být již dospělé, byly rázem znevýhodněné a příchod dalšího dítěte mužského pohlaví mohl zhoršit vztahy v rodině a mezigenerační soužití. Velmi zajímavou dědickou praxi zaznamenal Jürgen Schlumbohm pro dolnosaský Osnabrück. Dědicem usedlosti se měl rovněž stát nejmladší syn, nicméně pokud zemřel, majetek

nepřebíral automaticky v pořadí další nejmladší syn, ale hospodář mohl vybrat jakéhokoli dědice bez ohledu na pořadí a pohlaví.⁴¹⁸

Stanovení nejmladšího syna jako dědice usedlosti však s sebou neslo mnohá rizika. Tím nejpalcivějším je bezesporu úmrtí hospodáře v době, kdy syn ještě nedosáhl věku, kdy mohl usedlost prakticky převzít. To otevíralo cestu tzv. prozatímním hospodářům, kteří se fakticky nestali majiteli usedlosti, ale měli na ní hospodařit do doby, než ji bude moci oficiální dědic přebrat. V tomto období se dočasným hospodářem nejčastěji stával nový manžel vdovy. To v případě, že žena porodila dalšího syna, mohlo vést k rodinným konfliktům. Situace, kdy se hospodář plně staral o nemovitost i více než deset let, není výjimkou, proto její předání nevlastnímu dítěti a opuštění budovaného zázemí jistě nebylo jednoduchou záležitostí. Jak ale bude uvedeno dále, nástup na usedlost v roli prozatímního hospodáře neznamenal, že se nakonec muž nestal plnoprávným hospodářem nakládajícím s majetkem dle své libosti.

Po roce 1787, tedy po změně v dědické posloupnosti, se však situace výrazně změnila. Akceptace nového uspořádání samozřejmě neproběhla ihned a konec 18. století můžeme považovat za určitou přechodovou fázi mezi jednotlivými systémy. Venkovské prostředí obecně bylo velmi konzervativní a zásahy do ustálených pořádků a tradic byly často odmítány a případné změny zaváděny se značným zpožděním.

Dědictví nejstaršího syna znamenalo výraznou proměnu v rodinném soužití. Budoucí majitel usedlosti byl jasně znám ihned po narození a mohl být k této roli dlouhodobě připravován (pokud se samozřejmě hospodář nerozhodl jinak a neurčil dědice na základě poslední vůle). Všichni jeho sourozenci byli již od dětství srozuměni se svou situací a ve většině rodin nebylo pochyb o tom, kdo se stane novým hospodářem. Ten žil zpravidla až do samotného předání na otcově usedlosti a plně se věnoval jejímu chodu. Nicméně vzhledem k vysoké úmrtnosti v dané době se po celé sledované období dědicem usedlosti mohlo stát v podstatě kterékoliv dítě.

Na nejstaršího syna jako dědice rodinného majetku však bylo rovněž nahlíženo jako na osobu, která by měla maximálně vypomoci otci, neboť jednou se vše stane jeho majetkem. Proto na něj byla mnohdy kladena mnohem větší zátěž

⁴¹⁸ J. SCHLUMBOHM, *Lebensläufe*, s. 387–389.

než na ostatní sourozence. To ostatně vede některé badatele k domněnce, že mnozí faktičtí dědici měli horší pozici, než jejich sourozenci, kteří si do jisté míry mohli zvolit svou budoucnost a nebyli tak dlouho podřízeni otcově autoritě.⁴¹⁹

Dědic usedlosti, který měl jako jediný zajištěné podmínky k živobytí a založení rodiny, se pak navíc stával do značné míry zodpovědný za své sourozence a rodiče, resp. za finanční zázemí využitelné pro založení samostatné existence u sourozenců a zajištění výměnku pro rodiče. Stal se jakousi záchrannou sítí, neboť v případě úmrtí rodičů se starší sourozenci ujímali jejich role (to bylo aktuální hlavně po změně dědického práva).⁴²⁰

Určení jednoho dědice s sebou přinesla nejen nerovnost sourozenců v otázce přístupu k majetku, ale také k dostupnosti manželství. Dědic usedlosti, který přebíral sociální postavení otce, uzavíral sňatek krátce před nebo krátce po nástupu na usedlost. Obzvláště u sedláků probíhal výběr partnerky ze stejné sociální vrstvy. Sourozenci dědice pak měli v podstatě dvě možnosti. Buď mohli uzavřít sňatek v podstatě ve shodném věku jako jejich bratr, avšak s rizikem změny, nebo chtěli počkat na vyplacení podílu a našetření finanční základny na založení vlastní existence, která by umožňovala setrvání nebo minimální posun v sociální kategorii.

Vzhledem k rekonstrukci rodin, kterou jsme prováděli pro léta 1700–1849 jsme byli schopni odhalit většinu příbuzenských vazeb, ať už mezi nejbližšími, či vzdálenějšími členy rodu. Výzkum majetkových převodů založený pouze na studiu pozemkových knih, kdy mezi hlavní kritéria patří příjmení a uvedené postavení, není zcela šťastný. Výsledky výzkumů nezaložených na rekonstrukci rodin a majetkových transakcí týkajících se jednotlivých rodin a studia pouze pozemkových knih bez podrobného genealogického šetření proto nejsou zcela srovnatelné.⁴²¹ Ačkoliv rekonstrukce rodin a její propojení s pozemkovou držbou jsou možné jen pro menší správní či geografický celek, výsledky výzkumu jsou mnohem přesnější a dovolí nám odhalit jednotlivé vazby, které by bez náročné genealogické práce nebylo možné potvrdit.

⁴¹⁹ Ch. FERTIG, *Hofübergabe im Westfalen*, zde s. 83.

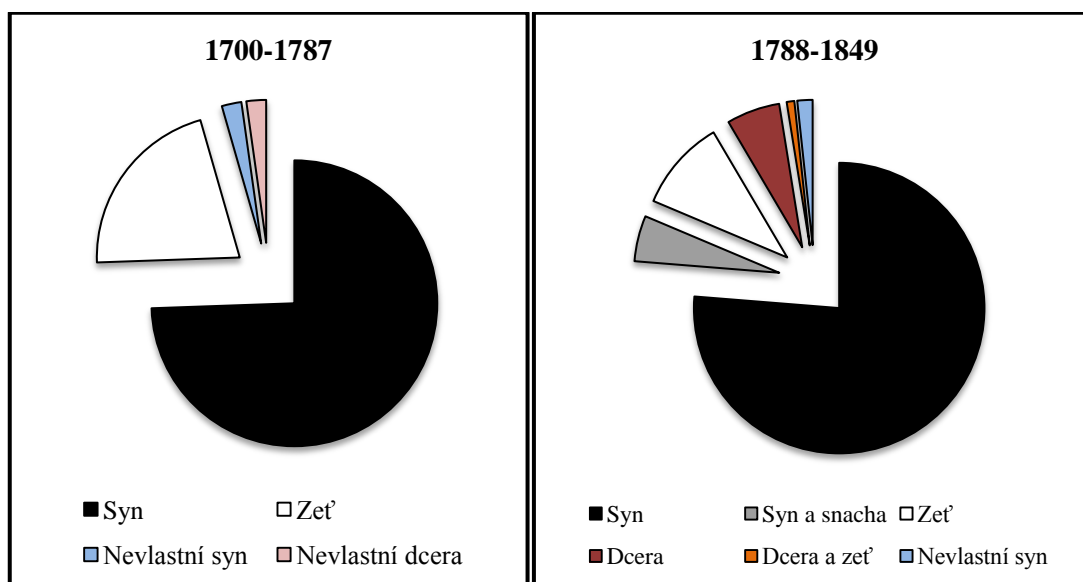
⁴²⁰ M. MITTERAUER, *Sozialgeschichte der Jugend*, s. 104–106.

⁴²¹ D. ŠTEFANOVÁ, *Erbschaftspraxis, Besitztransfer*.

3. 4. 1. Převody usedlostí mezi rodiči a dětmi

Převody usedlostí v rámci rodiny tvořily převážnou část sledovaných transakcí ve vsi Stružinec v letech 1700–1849. Změna dědického práva a možnost určení dědice formou poslední vůlí tento dosavadní stav upevnila. Volba nejstaršího syna jako dědice se v průběhu první poloviny 19. století stala v podstatě běžnou záležitostí – ačkoliv mohl odstupující hospodář určit jako nástupce kohokoli, ve většině případů upřednostnil nejstaršího syna. Převody mezi rodiči a dětmi tvořily 40–45 % všech majetkových transferů. Transakce mezi všemi příbuznými pak tvořily po celé sledované období přibližně 60 % převodů.

Graf 18 Výběr dítěte jako nového hospodáře v letech 1700–1849



Změna dědického práva, kterou přinesl rok 1787, nemohla být akceptována dnem vyhlášení. Těžko si představit, že otec připravující svého nejmladšího syna na převzetí usedlosti ze dne na den změnil svůj postoj a dědicem stanovil syna nejstaršího. Navíc je nutné brát v potaz, že starší sourozenci mohli být z usedlosti již vybyti. Recepce nařízení trvala přibližně jednu generaci, tzn., že nejstaršího syna jako svého dědice začali primárně volit až hospodáři, kteří v době těchto změn zakládali rodinu.⁴²²

Na to, jakým způsobem se proměnila rodina a vztahy uvnitř ní v důsledku změny dědické praxe a upřednostnění nejstaršího syna před nejmladším, jsme se

⁴²² A. VELKOVÁ, *Krutá vrchnost*, s. 190–191.

zaměřili v několika rovinách. Náš zájem byl soustředěn na výběr dědice, načasování předání usedlosti, tedy zda byl majetek předán za života hospodáře, či až po jeho smrti, otázku vstupu do manželství a rodinnou kontinuitu.

3. 4. 2. Výběr dědice

Výběr budoucího hospodáře studujeme na základě dvou kritérií, a to zda dosavadní majitel uskutečnil volbu svého nástupce za života (inter vivos), nebo zda získal dědic usedlost až po smrti původního držitele.⁴²³ Poslední slovo při výběru nového hospodáře měla vrchnost, která mohla porušit zažité dědické právo. Stávalo se tak však pouze ve výjimečných případech, ve kterých by zachování dědické posloupnosti mohlo vzhledem k věku hospodáře znamenat zhoršení situace na již tak zadlužené usedlosti. V drtivé většině případů se do majetkoprávních záležitostí svých poddaných vrchnost nevměšovala.

Tabulka 37 Struktura převodů dle doby převodu a typu usedlosti v letech 1700–1849 (v %)

Doba převodu	Sedláci		Chalupníci		Domkáři		Celkem	
	1700-1787	1788-1849	1700-1787	1788-1849	1700-1787	1788-1849	1700-1787	1788-1849
Otec předal usedlost za svého života	79,2	60,5	71,4	64,1	57,1	73,5	74,4	65,5
Dědic převzal usedlost po smrti otce	20,8	39,5	28,6	35,9	42,9	26,5	25,6	34,5

Obecně můžeme říci, že ve sledovaném období předával otec usedlost svým dětem za svého života v 75, resp. 65 % případů. Pokud se však podíváme na jednotlivé typy usedlostí, vidíme značné rozdíly. Zatímco v případě selských usedlostí zvolily svého nástupce za života téměř čtyři pětiny hospodářů, po roce 1788 tomu tak bylo u tří pětín otců. Obdobný pokles, i když ne tak razantní, byl

⁴²³ Za určitou přechodnou fází můžeme považovat označení dědice v poslední vůli, nicméně ze Stružince se poslední vůle ze sledovaného období v podstatě nedochovaly.

zaznamenán pro chalupnické usedlosti. V případě domkářských stavení však pozorujeme opačný trend. Do roku 1787 se během svého života rozhodlo předat usedlost 57,1 % otců, v období následujícím pak necelé tři čtvrtiny.

Zajímavé je, že tento trend je možné postihnout i před rokem 1787, kdy dědická praxe velela předat majetek nejmladšímu synovi. I přesto se hospodáři rozhodli alespoň formálně předat majetek synovi a sami pak hospodařit do své libosti či do své smrti.

Tato situace se výrazně liší od situace na Štáhlavsku. Zde byly naopak dvě pětiny převodů v rámci nejbližší rodiny uskutečněny až po úmrtí hospodáře, přičemž k výrazné proměně převodů ve prospěch *inter vivos* došlo až ve druhé čtvrtině 19. století.

Tabulka 38 Skladba dědiců dle doby převodu a typu usedlosti v letech 1700–1849 (v %)

Dědic	Doba odchodu otce z usedlosti							
	Sedláci		Chalupníci		Domkáři		Celkem	
	1700-1787	1788-1849	1700-1787	1788-1849	1700-1787	1788-1849	1700-1787	1788-1849
Jediný syn ⁴²⁴	35,4	18,6	25,7	15,4	14,3	2,9	30,7	12,9
Nejmladší syn	29,2	9,3	37,1	2,6	42,85	5,9	34,1	6,0
Druhý nejmladší syn	2,1	4,7	2,9	-	-	-	2,3	1,7
Nejstarší syn	2,1	46,5	2,9	41,0	14,3	47,1	2,3	44,8
Druhý nejstarší syn	-	7,0	-	15,4	-	5,9	-	9,5
Ostatní synové	-	2,3	-	5,1	-	5,9	-	4,3
Dcera	22,9	9,3	20,0	15,4	28,55	29,4	21,6	17,2
Neurčeno	8,3	2,3	11,4	5,1	-	2,9	9,1	3,5

Pokud se zaměříme na skladbu dědiců, můžeme zodpovědět otázku respektování dědického práva ve zkoumané lokalitě. Nejvíce bylo dodržováno majiteli selských usedlostí, poté v případě chalupnických stavení, nejméně (i tak se však jednalo o polovinu případů) pak u majitelů domků. Tam je to pochopitelné, neboť jeho vlastnictví nepřinášelo obživu celé rodině, jednalo se zpravidla o lidi živící se řemeslem či nádenickou prací. Převod na syna za života neměl praktický

⁴²⁴ Pořadí dětí bylo zkoumáno až v době převodu, vzhledem k vysoké kojenecké a dětské mortalitě se mohlo stát, že v okamžiku převodu usedlosti se jednalo o jediného žijícího syna.

smysl, neboť na rozdíl od selských a chalupnických usedlostí nebylo možné počítat s výměnkem, který by zajistil obživu otci či oběma rodičům. Nárůst těchto převodů po roce 1788 pravděpodobně souvisí s větší fluktuací domkářské vrstvy a možnostmi nové výstavby, která se týkala především právě domkářských stavení. Otec mohl přenechat stavení svému nejstaršímu či jedinému synovi a pokusit se získat či vystavět nový domek.

V případě sedláků vidíme jiný trend, téměř čtyři pětiny otců se rozhodli zajistit plynulou kontinuitu hospodaření výběrem dědice již za svého života. Jejich odchod na výměnek a formální či faktický vliv na chod usedlosti byl pro mnohé zajímavým řešením v situaci, kdy sami mohli být ještě v produktivním věku, ale jejich dědic dosáhl dospělosti. Před rokem 1788 se hospodář převodem usedlosti na syna, případně svého zetě, vyvaroval přechodnému hospodaření prozatímního hospodáře, který nebyl zárukou rodové držby majetku. V případě selských usedlostí, které byly v dobré ekonomické situaci, byl navíc odchod z faktického čela domácnosti a život s rodinou nového hospodáře dobrou volbou. Sedláci byli navíc jedinou kategorií, kde i po změně dědického práva převažovali nástupci z řad právně daných dědiců.

3. 4. 3. Věk hospodářů při transferu otcovské usedlosti

Věk aktérů majetkové transakce hrál nezastupitelnou roli při rozhodování o předání otcovy usedlosti. Zatímco období do roku 1787 se vyznačovalo preferováním nejmladšího dědice, po tomto roce si otec zpravidla vybíral nejstaršího syna. Změna dědického práva se samozřejmě odrazila i ve věku, ve kterém se hospodář rozhodl odstoupit. Muži, kteří svou usedlost předávali nejmladšímu synovi, byli zpravidla starší 45 let, výjimkou ale nebyli otcové ve věku o dvacet let vyšším. V případě, že se již vzhledem k věku a zdravotnímu stavu nemohli starat o usedlost a jejich dědic nebyl dospělý, předali usedlost jinému dítěti bez ohledu na užívanou praxi.⁴²⁵ Pokud by ji totiž chtěli plně dodržovat, vytratila by se možnost volby nového hospodáře a původní majitel by byl nucen hospodařit až do své smrti bez možnosti prožít závěr života na výminku.

⁴²⁵ Viz Tabulka 38 Skladba dědiců dle doby převodu a typu usedlosti v letech 1700–1849.

Tabulka 39 Průměrný věk otce při předávání usedlosti a jeho průměrný úmrtní věk v letech 1700–1849 (v %)

	Doba odchodu otce z usedlosti					
	1700-1787			1788-1849		
	A	B	Celkem	A	B	Celkem
Věk otce při odchodu z usedlosti	52,3	53,1	52,4	54,7	55,9	55,0
Úmrtní věk otce	63,1		62,0	67,8		64,6

A – otec předal synovi usedlost za svého života

B – syn převzal usedlost až po smrti svého otce

Po roce 1788 se však situace změnila, otec mohl předat nejstaršímu synovi svou usedlost v podstatě v produktivním věku a využít institutu výměnku. Na druhou stranu však tento systém mohl vést ke generačním rozporům ve chvíli, kdy syn se již cítil být připravený na převzetí gruntu a založení vlastní samostatné existence, ale otec chtěl hospodařit i nadále. To mohlo vyvolávat určitou nejistotu v očích dědice a obavy o to, zda vůbec dojde k převodu usedlosti v blízké době, nebo bude muset čekat ještě mnoho let na otcově usedlosti bez rozhodovacího práva o majetku.

V letech 1700–1787 byl průměrný věk odchodu otce z usedlosti 52,3 let, přičemž jeho průměrný úmrtní věk byl téměř o 11 let vyšší. Otec na výměnku pak mohl pomoci mladému nezkušenému hospodáři v počátcích samostatné existence, případně pomoci s chodem hospodářství ve chvíli, kdy syn zakládal rodinu. Na druhou stranu je však nutné říci, že v případě horších rodinných vztahů mohla být existence výměnku zdrojem konfliktů a pokud byl grunt ve špatné ekonomické situaci i neúměrné zátěže.

Ačkoliv by se dalo předpokládat, že v důsledku změny dědické poslopnosti hospodáři využijí možnosti předat svou usedlost mnohem dříve než v předchozích desetiletích, ve Stružinci otcové hospodařili ještě o více než dva roky déle. Možným vysvětlením je postupné předávání majetku, kdy se mladý hospodář již plně věnoval chodu usedlosti, nicméně faktický převod proběhl až po několika letech. Ve chvíli, kdy se otec rozhodl předat rodový majetek svému dítěti, žil v průměru ještě dalších 11 let.

V případě, že otcové hospodařili do své smrti, jejich průměrný úmrtní věk byl výrazně nižší než u mužů, kteří zvolili dobrovolný odchod z čela hospodářství a využili možnosti strávit podzim života mimo největší pracovní nasazení. Muži

starající se o usedlost až do své smrti umírali mezi 53–56 lety, tzn. o 10–12 let dříve než hospodáři předávající usedlost za svého života.

Zvýšení průměrného úmrtního věku v celém sledovaném období z 62 na více než 64 let bylo dáno zlepšením úmrtnostních poměrů, v druhém sledovaném období již nenalezneme demografickou krizi či výrazný mortalitní výkyv, který by ovlivnil mortalitu dospělých.

Tabulka 40 Otcové podle délky života od předání usedlosti dítěti do smrti v letech 1700–1849

Počet let mezi odchodem z usedlosti a otcovy smrti	Doba odchodu otce z usedlosti			
	1700-1787		1788-1849	
	Počet	%	Počet	%
méně než 2 roky	4	6,0	8	10,5
3-4	6	9,0	9	11,8
5-9	20	29,9	13	17,1
10-14	10	14,9	10	13,2
15-19	7	10,4	8	10,5
20-29	4	6,0	16	21,1
30-39	-	-	2	2,6
40+	1	1,5	-	-
Nelze určit ⁴²⁶	15	22,3	10	13,2
Celkem	67	100,0	76	100,0
Průměr	10,7		12,7	

Pokud se zaměříme na dobu mezi odchodem a úmrtím, nalezneme zde značné rozdíly mezi dvěma vymezenými obdobími. Zatímco do roku 1787 nejvíce hospodářů předávajících usedlost synovi žilo ještě dalších 5–9 let, po roce 1788 se nejpočetnější skupinou stali muži, kteří na výměnku strávili 20–29 let, tedy podstatnou část svého života.

Určení přesného věku dědice při převzetí usedlosti je do značné míry komplikované. Pokud hospodář zemřel nečekaně a jeho dědic ještě nebyl schopen převzít usedlost, záleželo na konkrétní rodinné situaci – zda měl hospodář starší syny, zda se věk dědice blížil dospělosti, matka se postarala o chod usedlosti, než

⁴²⁶ V tomto případě nemůžeme s jistotou určit délku hospodaření. V letech 1700–1787 se jedná o případy na začátku zkoumaného období, kde máme u některých osob pouze kusé informace. V letech 1788–1849 je pak tento stav způsoben muži na konci sledovaného období. Známe nejkratší možnou dobu mezi předáním usedlosti a úmrtím, nicméně toto časové období mohlo být neúměrně delší.

ji převezme syn či byl ustanoven prozatímní hospodář, který měl hospodářství následně předat právoplatnému dědici. Určení okamžiku převodu je však problematické i u transferu mezi živými osobami, neboť otec již nemusel několik let fakticky hospodařit, ale byl stále uveden jako majitel usedlosti. To však platí i obráceně. Majetek mohl být již fakticky přepsán na dědice, nadále však hospodařil otec.

Ačkoliv měla být všechna právní ujednání týkající se majetkových záležitostí poddaných zapsána v pozemkových knihách, často se tak nedělo bezprostředně po změně, ale s odstupem několika let, případně se o výměně hospodářů dozvídáme až na základě dalšího zápisu, neboť předchozí majitel nenechal tuto změnu do pozemkové knihy zanést (to je záležitost především 18. století). Písemné zaznamenání transakce tak mnohdy bylo již pouze potvrzení zažité praxe.

Tabulka 41 Věk dědice při nástupu na usedlost v letech 1700–1849

Věk	Věk dědice při nástupu na usedlost					
	1700-1787			1788-1849		
	A	B	Celkem	A	B	Celkem
15-19	5	-	5	9	9	18
20-24	25	6	31	36	18	54
25-29	17	9	26	15	5	20
30-34	7	3	10	6	5	11
35-39	7	1	8	5	-	5
40+	-	1	1	4	1	5
Nelze určit	6	3	9	1	2	3
Celkem	67	23	90	76	40	116
Průměr	26,7	27,3	26,8	25,7	24,1	25,1

A – otec předal synovi usedlost za svého života

B – syn převzal usedlost až po smrti svého otce

V období před rokem 1788 předávali otcové své usedlosti v průměru v 52 letech, synové je pak přebírali po dovršení 26 let. To by naznačovalo, že původní hospodáři se dlouho nechtěli své usedlosti vzdát a dospělý dědic tak mohl čekat na převzetí mnoho let. Možným vysvětlením je rovněž opožděný zápis v pozemkové knize. K němu mohli hospodáři přistoupit z několika důvodů. Tím prvním byl fakt, že při převodech v rámci nejužší rodiny neměli otcové potřebu nějakým způsobem stvrzovat změnu majitele, neboť nepotřebovali určité

„pojištění“ jako v případě prodeje usedlosti nepříbuzným kupcům. Se zápisem do pozemkové knihy ale mohli staří hospodáři otálet i z čistě praktických důvodů. Dokud nebyl pořízen zápis, oficiálně byli majiteli oni, tudíž se nakonec mohli rozhodnout pro předání jinému dítěti. Otálení v převodu nemovitosti mohlo otci dát určitý manévrovací prostor a vybrat opravdu nejvhodnějšího dědice. Navíc mohla být doba mezi faktickým předáním a jeho zaznamenáním chápána jako určité „zkušební“ období.⁴²⁷

V letech 1700–1787 více než tři pětiny dědiců přebírali usedlost ve věku do 30 let, v druhém sledovaném období pak téměř tři čtvrtiny nově nastupujících hospodářů. Pokud se však podíváme na převody *inter vivos* dle typu usedlosti, doznáme značných rozdílů. V případě sedláků se průměrný věk převzetí usedlosti pohyboval mezi 27,3 let do roku 1787 a 24,7 let v období od roku 1788. V případě chalupníků přebírali dědicové usedlost v průměru v 25 letech. Nejpozději pak získávali otcův majetek domkáři, a to v téměř 28 letech, resp. 27. Nástup sedláků a chalupníků v nižším věku než tomu tak bylo v případě domkářů, souvisel s rodinnou situací a záměry hospodáře, který oddalováním převodu mohl lépe ovlivnit výběr partnerky, obsah svatební smlouvy, příp. rovnou využít její věno k vypořádání se s ostatními dětmi.⁴²⁸

3. 4. 4. Nástup na usedlost a uzavření manželství

Uzavření manželství bylo významnou až přelomovou událostí nejen v životě jedince, ale i celé rodiny. Sňatek byl v případě muže chápán jako vstup do světa dospělých a otevíral mladému muži nové možnosti.⁴²⁹ Jeho uzavření mohlo být součástí širších změn uvnitř hospodářství. Otec mohl předání usedlosti dědici spojit právě s uzavřením manželství, neboť příchod nevěsty do domu hospodáře neznamenal pouze získání nového člena rodiny, ale také odpovídající věno, které mohlo být využito k vyrovnání špatné ekonomické situace či k vyplacení sourozenců.

⁴²⁷ A. VELKOVÁ, *Krutá vrchnost*, s. 217–218,

⁴²⁸ TÁŽ, *Marriage and property transfer in rural Western Bohemia 1700–1850*, in: Anne-Lise Head-König – Péter Pozsgai (edd.), *Inheritance Practices, Marriage Strategies and Household Formation in European Rural Societies*, Brepols 2013, s. 101–125.

⁴²⁹ Nevěsty se naopak „plnohodnotným“ členem společenství staly až po porodu dítěte.

Načasování převodu nemovitosti a sňatku dědice se stalo součástí rodinné strategie. Ovšem představy o úzkém spojení mezi oběma životními událostmi se v posledních letech ukazují jako přehnané.⁴³⁰ Teze, že muž nemohl uzavřít manželství před tím, než byl schopen se postarat o rodinu, je v případě dědiců usedlosti a případné návaznosti převodu na manželství problematická.⁴³¹ Dědic totiž mohl získat nemovitost zároveň s uzavřením sňatku, kdy se samotný převod stal součástí svatební smlouvy⁴³², na druhou stranu mohl ještě mnoho let žít na otcově usedlosti a čekat, kdy, resp. zda ji vůbec získá.

Vybraní dědici usedlosti byli vlastně jedinými potomky, kteří si mohli být jisti určitou sociální pozicí a místem k životu. Díky tomu tak mohli vstoupit do manželství v nižším věku než mladí, kteří si nejdříve své postavení museli vybudovat. Průměrný věk mladých mužů, kteří již získali nebo měli získat hospodářství po svém otci, se pohyboval přibližně o jeden rok níže, než byl průměrný věk všech snoubenců. Obdobný rozdíl by zaznamenán u nevěst dědiců i u dívek, které usedlost zdědily (resp. novým majitelem se stal jejich muž). Zajímavá je situace v případě synů domkářů. U nich byl zaznamenán nejnižší průměrný sňatkový věk necelých 23 let. Tato situace je zvláštní hlavně s ohledem na otázku převodu majetku. Domkáři si často ponechávali majetek co nejdéle, neboť zabezpečení ve formě výměnku nemohli očekávat, resp. ne v takovém rozsahu, aby byli adekvátně zajištěni do konce života. Přesto dědicové těchto nemovitostí uzavírali sňatek v nízkém věku.⁴³³

Nejvýraznější posun průměrného sňatkového věku jsme zaznamenali v případě dědiců selských usedlostí. Zatímco do roku 1787 se tito muži v průměru ženili téměř v 27 letech, po roce 1787 byl tento věk o více než dva roky nižší. To koresponduje s obecným trendem snižování sňatkového věku během konce 18. a první poloviny 19. století.

⁴³⁰ A. VELKOVÁ, *Marriage and property*, s. 101–125.

⁴³¹ Ch. TILLY – R. TILLY, *Agenda*, s. 174–198; nověji P. HORSKÁ – M. KUČERA – E. MAUR – M. STLOUKAL, *Dětství*, s. 288.

⁴³² K využití svatebních smluv více viz Pavla NÁCOVSKÁ, *Svatební smlouvy jako pramen sociálně-dějinného a historicko-demografického poznání (Kutná Hora 1550–1600)*, HD 21, 1997, s. 39–72; Tereza SIGLOVÁ, *Svatební smlouvy a manželství na příkladu městečka Dašic v letech 1563–1652*, in: M. Halířová (ed.), *Oznamuje se láskám našim...*, s. 27–45; A. VELKOVÁ, *Svatební smlouvy*.

⁴³³ Naopak Alice Velková zaznamenala u dědiců domkářských stavení vůbec nejvyšší průměrný sňatkový věk. Viz A. VELKOVÁ, *Krutá vrchnost*, s. 221.

Tabulka 42 Průměrný sňatkový věk dědiců a jejich nevěst dle sociálních kategorií v letech 1700–1849⁴³⁴

Sociální kategorie otce	Dědicové				Nevěsty			
	1700-1787		1788-1849		1700-1787		1788-1849	
	Počet	Průměr	Počet	Průměr	Počet	Průměr	Počet	Průměr
Sedláci	30	26,9	36	24,75	27	22,8	36	22,4
Chalupníci	22	25,5	30	25,0	20	22,4	31	23,8
Domkáři	5	22,5	22	22,9	5	23,1	22	22,9
Celkem	57	26,0	88	24,4	52	22,7	89	23,0

Tabulka 43 Věkový rozdíl mezi dědici usedlostí a jejich nevěstami v letech 1700–1849

Věkový rozdíl v dokončených letech	Typ usedlosti							
	selská		chalupnická		domkářská		celkem	
	Počet	%	Počet	%	Počet	%	Počet	%
Nevěsta starší o								
5-9	3	4,8	1	2,2	3	11,1	7	5,2
3-4	1	1,6	3	6,7	4	14,8	8	5,9
1-2	4	6,5	6	13,3	5	18,5	15	11,2
Starší nevěsta celkem	8	12,9	10	22,2	12	44,4	30	22,4
Stejně staří	3	4,8	7	15,6	3	11,1	13	9,7
Nevěsta mladší o								
1-2	19	30,6	13	28,9	6	22,2	38	28,4
3-4	8	12,9	4	8,9	3	11,1	15	11,2
5-9	16	25,8	9	20,0	3	11,1	28	20,9
10-14	7	11,3	2	4,4	-	-	9	6,7
15-19	1	1,6	-	-	-	-	1	0,7
Mladší nevěsta celkem	51	82,3	28	62,2	12	44,4	91	67,9
Celkem	62	100,0	45	100,0	27	100,0	134	100,0

Pokud se podíváme na věkové rozdíly mezi manželi, zjistíme značné rozdíly mezi dědici různých typů usedlostí. Více než čtyři pětiny všech synů sedláků si za svou ženu vybrali dívku, která byla mladší než oni sami. V případě chalupníků tomu tak bylo o jednu pětinu méně než u synů sedláků, mladší ženu volilo necelých 62 % chlapců. Naopak u dědiců domkářského stavení nenalezneme rozdíl mezi četností mladších a starších nevěst (v obou případech 44,4 %).

⁴³⁴ Vždy vycházíme pouze z osob, u kterých známe datum narození.

Nejčastěji byli snoubenci starší o 1–2 roky, což platilo i opačně. Ve sledovaném období nenalezneme u sňatků dědiců časté případy výrazně věkově nerovných manželství. Věkový rozdíl deseti a více let byl zaznamenán jen v 7 % všech případů, u nevěst jsme pak nezaznamenali větší věkový rozdíl než devět let.

Zaměříme se rovněž na situaci dědiček usedlostí, jejichž sňatek přiváděl na grunt nového hospodáře, čímž byla situace v rodině ovlivněna výrazněji než sňatkem syna. Manžel dědičky byl až téměř do konce 18. století považován za nového majitele usedlosti, proto jeho volba mohla mít mnohem větší dopad na chod hospodářství.

Dívky dědicí usedlost byly na „sňatkovém trhu“ ve velmi výhodné pozici a nemusely tak s uzavřením manželství otálet. Vstupovaly do něj v průměru o více než rok dříve, u ženichů se průměrný sňatkový věk přibližoval hodnotám zjištěným při výzkumu všech uzavřených sňatků v dané lokalitě. Pokud se již naskytla příležitost k uzavření sňatku s dědičkou usedlosti, muži zpravidla neváhali přistoupit k tomuto aktu i za předpokladu, že otec nevěsty chtěl zůstat v čele hospodářství i nadále. Pro otce pak příchod poměrně mladého zeťe mohl znamenat možnost hospodaření dle své libosti a připravení nového člena rodiny na jeho budoucí pozici.

Tabulka 44 Průměrný sňatkový věk dědiček a jejich ženichů dle sociálních kategorií v letech 1700–1849

Sociální kategorie otce	Dědičky				Ženichové			
	1700-1787		1788-1849		1700-1787		1788-1849	
	Počet	Průměr	Počet	Průměr	Počet	Průměr	Počet	Průměr
Sedláci	11	22,3	4	24,0	10	25,7	4	26,0
Chalupníci	5	24,1	5	22,5	6	23,5	5	22,5
Domkáři	-	-	9	24,1	2	26,0	9	27,6
Celkem	16	22,9	18	23,7	18	25	18	25,8

Jedním z nejdůležitějších kritérií při výběru partnera bylo jeho sociální postavení. Sňatek s protějškem pocházejícím ze stejné sociální kategorie byl v případě dědiců usedlostí téměř nutností, neboť věno nevěsty se stávalo základem pro vyplácení dědicových sourozenců. Navíc můžeme obecně říci, že pokud došlo k uzavření nehomogenního sňatku, zpravidla docházelo častěji k sestupu než

k vzestupu na sociálním žebříčku. Svazek znamenal spojení dvou rodin, ať již se jednalo o novou příbuzenskou vazbu či o „znovuobnovení“ vazeb, které byly navázány před několika generacemi. Těchto případů byla v uzavřené společnosti stružinecké obce velká část.

Důležitou roli při výběru nevěsty nehrála pouze materiální stránka, ale rovněž zkušenosti a dovednosti, které dívka získala ve své rodině. Stát po boku majitele usedlosti znamenalo zajistit chod domácnosti, a ta v případě selských gruntů mohla být velmi početná. Na to, že neschopnost ženy zastat své poslání mohla být argumentem pro vzdání se majetku a odchodu z čela hospodářství, poukázala Alice Velková.⁴³⁵

Výběr dcery sedláka pro dědice selské usedlosti se v průběhu sledovaného období stával stále častější. Zatímco před rokem 1787 tvořily tyto sňatky 52 %, po něm již více než 65 %. To na jedné straně potvrzuje výše uvedené, na druhé straně také dokazuje uzavřenost a privilegovanost nejvyšší sociální vrstvy na venkově. Dceru chalupníka zvolilo necelých 19, od roku 1788 pak 16 % dědiců. Sňatek s dcerou domkáře byl po obě sledovaná období spíše výjimkou.

V případě chalupníků je situace poněkud odlišná. V letech 1770–1787 si nejvíce dědiců přivedlo domů dceru sedláka, což bylo velice výhodné s ohledem na věno, které dívka pocházející ze selské usedlosti mohla nabídnout. Poté byly uzavírány homogenní sňatky, které tvořily 28,6 % případů. Uzavření svazku s dcerou domkáře bylo opět spíše výjimkou. Situace se však změnila po roce 1787, kdy byly v převaze homogenní sňatky, i tak ale nevěsty ze selských statků tvořily přes 30 %. Častější se ale staly sňatky s dcerami domkářů, u kterých se nedá předpokládat nějaké významné zaopatření.⁴³⁶

V případě domkářů jsme v prvním sledovaném období limitování počty případů, resp. méně početnou domkářskou vrstvou. Ve druhém sledovaném období si více než třetina dědiců domkářského stavení vybrala za svou manželku dceru chalupníka, ojedinělé však nebyly ani sňatky s dcerou sedláka. O homogenní sňatky se pak jednalo v 29 % případů.

⁴³⁵ A. VELKOVÁ, *Krutá vrchnost*, s. 224.

⁴³⁶ VI. PROCHÁZKA, *Výbava a výměnek*.

Tabulka 45 Sociální původ snoubenek dědiců v letech 1700–1849

Sociální původ nevěsty (jejího otce)										
	Sedlák		Chalupník		Domkář		Ostatní ⁴³⁷		Celkem	
1700-1787										
	Počet	%	Počet	%	Počet	%	Počet	%	Počet	%
Sedlák	25	52,1	9	18,7	1	2,1	13	27,1	48	100,0
Chalupník	13	37,1	10	28,6	1	2,9	11	31,4	35	100,0
Domkář	2	28,6	2	28,6	1	14,2	2	28,6	7	100,0
Celkem	40	44,4	21	23,3	3	3,3	26	28,9	90	100,0
1788-1849										
Sedlák	28	65,1	7	16,3	2	4,7	6	13,9	43	100,0
Chalupník	12	30,8	17	43,6	5	12,8	5	12,8	39	100,0
Domkář	5	14,7	13	38,2	10	29,4	6	17,7	34	100,0
Celkem	45	38,8	37	31,9	17	14,65	17	14,65	116	100,0

Svou roli pro výběr partnerky hrála i doba nástupu dědice na usedlost, resp. zda dědicové přebírali majetek ještě za života otce či až po jeho smrti. Obecně můžeme říci, že dědicové usedlostí nejčastěji uzavírali sňatek před nástupem na grunt nebo v témže roce, a to hlavně v situaci, kdy byl v čele hospodářství ještě jejich otec. V prvním sledovaném období jsme nezaznamenali markantní rozdíl mezi převodem usedlosti za života otce a po jeho smrti, rozdíl nečinil ani dvě procenta. Nicméně po roce 1787 je tento trend viditelnější. Za života otce uzavřelo sňatek téměř 65 %, po jeho smrti 53,5 % dědiců. To je poměrně zajímavé, neboť pokud by platila teze, že muži se měli ženit až ve chvíli, kdy byli zajištěni a schopni se postarat o rodinu, měla by být patrná převaha sňatků uzavřených až po smrti původního hospodáře, kdy se dědic stal plnoprávným majitelem usedlosti a byl tedy zajištěn.

⁴³⁷ Do kategorie „Ostatní“ jsme zařadili sňatky s dcerami řemeslníků, úředníků, obchodníků či podruhů. Rovněž sem byly zahrnuty případy, u kterých nejsme schopni přesně určit sociální postavení otce nevěsty. Z tohoto důvodu se dá předpokládat, že zastoupení v jednotlivých kategoriích mohlo být vyšší, než uvádíme.

Tabulka 46 Časový rozdíl mezi sňatkem a nástupem na usedlost u synů dědiců otcovskou usedlost v letech 1700–1849

Časový rozdíl v dokončených letech	Nástup na usedlost							
	1700-1787				1788-1849			
	za života otce		po smrti otce		za života otce		po smrti otce	
	počet	%	počet	%	počet	%	Počet	%
Sňatek před nástupem na usedlost								
1-2	7	15,9	7	38,9	9	15,8	3	9,1
3-4	7	15,9	1	5,55	4	7	-	-
5-9	7	15,9	1	5,55	3	5,3	2	6,1
10-14	1	2,3	-	-	-	-	1	3
15-19	-	-	-	-	-	-	1	3
20+	-	-	-	-	1	1,8	-	-
Celkem	22	50,0	9	50,0	17	29,8	7	21,2
Průměr let	4,4		2,6		3,7		6,3	
V témže roce	13	29,5	5	27,8	20	35,1	10	30,3
Sňatek po nástupu na usedlost								
1-2	4	9,1	4	22,2	11	19,3	7	21,2
3-4	3	6,8	-	-	5	8,8	4	12,1
5-9	2	4,5	-	-	4	7	5	15,1
10-14	-	-	-	-	-	-	-	-
15-19	-	-	-	-	-	-	-	-
20+	-	-	-	-	-	-	-	-
Celkem	9	20,5	4	22,2	20	35,1	16	48,4
Průměr let	3,1		1,25		2,9		3,25	

V rámci našeho vymezeného období jsme zjistili značné rozdíly mezi oběma sledovanými časovými úseky. Zatímco před rokem 1787 uzavřelo po smrti otce a nástupu na usedlost sňatek přibližně 22 % mužů, po roce 1787 tak učinila necelá polovina všech dědiců. Průměrná doba mezi sňatkem a převodem se pak zvýšila z roku a čtvrt na více než tři roky.

To, jak dlouho museli čekat na převzetí usedlosti synové, jejichž otcové stále drželi usedlost, záviselo na aktuální rodinné situaci. Třetina synů uzavřela sňatek v témže roce bezprostředně před či po převodu nemovitosti, pokud uzavřeli sňatek před převzetím majetku, čekali na tuto chvíli 4,4, resp. 3,7 let. V případě, že dědic nejprve nastoupil na usedlost a poté až hledal vhodnou partnerku, do manželství vstupoval v průměru s tříletým odstupem.

Ve sledované lokalitě Stružinec nemůžeme plně potvrdit přímou vazbu mezi vstupem do manželství a převodem usedlosti, i když po roce 1787 přibývá mužů,

kteří uzavírali sňatek skutečně až po získání usedlosti. Ačkoliv i zde uzavírali dědicové sňatek i několik let před reálným převzetím majetku, v případě, kdy otec žil a dědic tedy měl prostor pro hledání partnerky a založení rodiny, jedna pětina až více než jedna třetina mužů vstupovala do manželství až po převzetí usedlosti. V případě uskutečnění sňatku až po smrti hospodáře byla tato změna ještě markantnější. Před rokem 1787 se pro odklad sňatku rozhodlo 22 % mužů, po něm však již téměř polovina.

Zjištěný stav však může být podmíněn změnou dědického práva i větší osobní odpovědností. Na námi zkoumanou etapu života, která je určitým přechodem – mladí lidé jsou již dospělí, ale ještě neuzavírají sňatek, se detailněji zaměřil John Hajnal. Tuto dobu vyznačuje maximální produktivitou jedince, která poskytuje prostor pro nashromáždění prostředků pro založení rodiny a její počáteční chod rodiny.⁴³⁸ Na druhé straně pak stojí otázka velikosti rodiny, která však primárně nezávisí na mužích – vyšší věk nevěst znamenal kratší reprodukční období a tedy pravděpodobnost nižšího počtu potomků v rodině.⁴³⁹ To, že si muži tuto skutečnost uvědomovali, potvrzuje obecný trend výběru převážně mladších nevěst.

⁴³⁸ J. Hajnal, *European Marriage Patterns*, s. 132–133.

⁴³⁹ Na tuto skutečnost poukazuje John Hajnal hlavně u nižších sociálních vrstev. Viz *Tamtéž*.

3. 5. Držba poddanské usedlosti ženou

Držba poddanského majetku ženou byla v českých zemích až do konce 18. století velmi omezena.⁴⁴⁰ Tento stav vyplýval nejen z kulturněhistorického a společenského vývoje, ale rovněž z čistě praktických zájmů vrchnosti a státu, které bychom mohli shrnout pod pojmem ekonomická stabilita. Dědictví po svém otci mohla samozřejmě převzít i dcera, nicméně ta stála v čele usedlosti oficiálně pouze jako manželka nového majitele, neboť jinak by vrchnost tento převod neschválila. V případě předčasné smrti hospodáře, který neměl ještě dospělé dědice, se mohla o usedlost starat vdova, nicméně tento stav byl chápán pouze jako dočasný a nebyl považován za vhodný. Na druhou stranu však tlak na ustanovení mužského hospodáře s sebou nesl negativní vliv na život hospodářových dětí a mohl rozvrátit budovanou rodinnou kontinuitu.

Právní úpravy 80. a 90. let 18. století týkající se dědického práva a majetkových transakcí změnily doposud praktikované zásady do kontinuity v předávání usedlosti. Změna v dědické posloupnosti, kdy po roce 1787 měl majetek přebírat nejstarší syn, omezila nutnost dočasného či provizorního hospodaření, které mnohdy zajišťovaly vdovy po původním majiteli, resp. jejich nový manžel.

Nelze samozřejmě říci, že by se před koncem 80. let 18. století nevyskytovaly ženy v zápisech pozemkových knih, nicméně tyto transakce byly zaznamenávány velmi sporadicky.⁴⁴¹ Změna nastala po roce 1791, kdy byl vydán patent *O právě dědickém na selských statcích* upřesňující podmínky spoluvlastnictví.⁴⁴² Nově totiž mohla po smrti manžela hospodařit dle svých představ i vdova, proto již od devadesátých let rostl počet rodičů, kteří v rámci svatební úmluvy trvali na akceptování dcery jako spoluvlastnice usedlosti.

V rámci našeho výzkumu jsme se mohli opřít o transakce zapsané v pozemkových knihách a údaje uvedené ve dvou soupisech duší, které zobrazují sociální rozvrstvení obce a strukturu domácností v určitém okamžiku. Díky tomu

⁴⁴⁰ Pro období raného novověku je u nás zaznamenáno mnohem méně žen v čele domácnosti než v jiných evropských zemích. Jejich podíl se pohyboval od 1 do 8 %, v západní Evropě pak mezi 13 a 18 %. Více viz Sheilagh C. OGILVIE – Jeremy EDWARDS, *Ženy a „druhé nevolnictví“ v Čechách na počátku novověku*, HD 22, s. 5–49, zde s. 14–17.

⁴⁴¹ Alice Velková uvádí, že v pozemkových knihách byla až 30x častěji zaznamenána majetková transakce muže, viz A. VELKOVÁ, *Krutá vrchnost*, s. 249. S tím samozřejmě souvisí i obtíže ve výzkumu tohoto fenoménu. Již výběr pramenné základny je problematický – pozemkové knihy, které měly evidovat všechny změny v pozemkové držbě poddaných, ženy velmi často opomíjely.

⁴⁴² J. KALOUSEK (ed.), *Řády selské*, s. 307–309.

jsme získali představu o skutečných přednostech domácností v daném roce. Vybraný mezník 1787, se kterým jsme pracovali v předchozích kapitolách, jsme využili i zde, nicméně v lomnických pozemkových knihách v podstatě nenalezneme pro období před rokem 1788 detailní záznam o ženou držené usedlosti ve vsi Stružinec. Ke změně evidence docházelo od konce 90. let 18. století, ženy jako dědičky či spoluvlastnice usedlosti zde byly uváděny běžně. Z tohoto důvodu můžeme rekonstrukci majetkových poměrů lépe zhodnotit v první polovině 19. století. Více než statistický přehled, který by mohl být vzhledem k velikosti zkoumaného vzorku zkreslený, se zaměříme na konkrétní osudy žen vlastnicích či spoluvlastnicích usedlost či domek.

Jak již bylo řečeno, před koncem 18. století nalézáme záznamy o majetkovém převodu dotýkajících se žen velmi sporadicky. Ve sledovaném období evidujeme tři zápisy v pozemkových knihách – ve dvou případech se jednalo o převod na nevlastní dceru (hospodář neměl svého dědice a nehospodařil prozatimně) a jednou o přepis usedlosti na manžela. V případě nevlastních dcer se zanedlouho uskutečnil přepis majetku na jejich manžela.

V prvním vybraném časovém období je však nemožné, aby se vzhledem k úmrtnostním poměrům, věkovým rozdílů mezi manželi a praktikovaným dědickým právem žena nedostala do situace, kdy se ze dne na den musela postarat o chod celého hospodářství i domácnosti. Víme minimálně o 21 vdovách, které prokazatelně krátký čas samy hospodařily, ačkoliv nebyly uvedeny jako majitelky usedlosti či nepůsobily alespoň prozatimně. Tato situace se samozřejmě týkala mnohem většího počtu žen, nicméně doklady o jejich aktivním působení či stažení do ústraní chybí.

Vraťme se však k oněm 21 ženám, které náhle ovdověly v době, kdy nebyly majetkové záležitosti na usedlosti vyřešeny, resp. dědicové byli ještě dětmi. Ženy působily v čele gruntu či jako majitelky domku v rozmezí 2–48 měsíců, průměrně však hospodařily přibližně rok. Ve třinácti případech byl důvodem nedospělý mužský dědic – jeho věk se pohyboval od kojeneckého věku až po dovršení 14 let, ve zbylých případech byly právoplatnými dědičkami dcery, které se však v době smrti otce nacházely v obdobném věku.⁴⁴³ Ve čtrnácti případech uzavřely tyto ženy po krátkém hospodaření další sňatek (v průměru po 13 měsících od smrti manžela),

⁴⁴³ Nejstarší dceři bylo 18 let, nicméně na svůj sňatek čekala ještě tři roky, tehdy byla jí a posléze jejímu manželovi předána chalupnická usedlost.

jejich noví manželé se stali prozatímními hospodáři.⁴⁴⁴ U dalších pěti žen víme, že se rovněž provdaly, nicméně neznáme přesné datum. Dvě vdovy pak předaly usedlost svým mužským příbuzným – jedna odešla po třech měsících se svou ani ne roční dcerou pravděpodobně zpět k rodičům, neboť nadále ji nenacházíme na manželově chalupnické usedlosti, ale na selském statku svých rodičů, druhá pak předala po 11 měsících selskou usedlost svému švagrovi, nicméně si vymínila zůstat na statku i se svou desetiletou dcerou na pozici výměnkářky, kde zůstala tři roky a poté se opět vdala za chalupníka ze sousední vsi.

V letech 1800–1849 byla žena jako majitelka či spolumajitelka usedlosti zaznamenána v 38 případech. Tři čtvrtiny transakcí byly uskutečněny mezi příbuznými osobami – v 16 případech získala žena sama či se svým manželem usedlost od rodičů, v dalších osmi pak byla získána od vzdálených příbuzných. Stejný počet usedlostí byl přepsán na vdovy po původním majiteli a v šesti případech zakoupila žena se svým manželem chalupnický grunt.

Na rozdíl do prvního sledovaného období zde nalézáme ženy, které hospodařily samostatně a dlouhodobě. Podívejme se nyní na životní osudy dvou žen, které získaly usedlost převodem od svých rodičů nebo dědictvím od svého manžela.

Jako příklad předání usedlosti do rukou vdovy uvádíme případ Anny Tulákové. Ta se v červnu roku 1800 jako dcera sedláka z obce Slané provdala za majitele selské usedlosti Františka Ježka, který o tři roky dříve zakoupil ve Stružinci grunt čp. 22. Během více než 28letého manželství porodila Anna devět dětí, přičemž sedm z nich se dožilo dospělosti. Dne 20. října 1828 jí však nečekaně ve věku 49 let zemřel manžel, aniž by určil svého dědice. Anna se ve svých 48 letech rozhodla postarat o chod domácnosti a stala se samostatnou hospodyní, která již další manželství neuzavřela. Nejstaršímu synovi bylo v době otcovy smrti 17 let, tudíž se matka mohla rozhodnout pouze pro zajištění provizorního chodu hospodářství, se kterým ji mohl pomoci i manžel nejstarší dcery Marie, která s ním žila na gruntu od roku 1824. Svému muži, kterým byl stružinecký krejčí Antonín Janda, porodila Marie ještě před vstupem do manželství dceru a další přišla na svět měsíc po svatbě.

⁴⁴⁴ Více v části zabývající se institutem prozatímního hospodáře.

Anna Ježková se tedy ve 48 letech rozhodla hospodařit sama, přestože se v době ovdovění starala o 6 dětí ve věku 6–22 let. V čele domácnosti byla deset let, za tu dobu provdala dvě dcery – obě za chalupníky ze sousedních vsí. V roce 1838 převedla grunt na syna Josefa, který se oženil o rok později s dcerou chalupníka z obce Kyje. Na usedlosti žili kromě nového hospodáře a jeho manželky také jeho dva bratři, kteří byli mladší dvaceti let. Sama Anna odešla na výměnek, na kterém měla zajištěné bydlení a společné stravování. Zemřela o 11 let později 8. března 1849.

Druhým případem ženy v roli majitelky nemovitosti je příběh Anny Dubské. Ta získala chalupnický grunt od svého otce, ačkoliv by se na první pohled mohlo zdát, že se jednalo o nejméně pravděpodobnou dědičku otcova jmění. V květnu roku 1799 se chalupník Josef Dubský hospodařící ve Stružinci na čp. 41 oženil s Annou Pitruškovou, nejstarší dcerou stružineckého sedláka, který žil s manželkou a dalšími sedmi dětmi na čp. 31. Josefovi bylo v době sňatku již 48, Anně však pouhých 25 let, oba byli svobodní. V manželství se během 15 let narodily 4 děti, které se dožily dospělosti. Nejstarší Josef se narodil 9 měsíců po svatbě, v roce 1803 přišla na svět dcera Anna, o pět let později pak syn František a v roce 1815 se narodil poslední syn Jan. Matěj Dubský však navzdory svému věku s převodem usedlosti na své děti nespěchal a hospodařil až do svých 72 let, kdy se rozhodl usedlost ze zdravotních důvodů předat. V té době na ní žil s manželkou, dvěma nedospělými syny ve věku 7 a 15 let a s dcerou Annou, která zde bydlela i se svým nemanželským ročním synem. Nejstarší Josef se o dva roky dříve oženil s dcerou chalupníka z Pohořelce, kde se stal novým hospodářem, dcera Anna byla sice již dospělá, nicméně měla nemanželské dítě, a nejmladší dva synové nemohli vzhledem ke svému věku nastoupit. Předpokládám, že z důvodu udržení statku v rámci rodiny se nakonec rozhodl předat usedlost dceři, neboť tak mohl eliminovat riziko prozatimního hospodaření. Vzhledem k výraznému věkovému rozdílu se navíc dal předpokládat další sňatek vdovy, ačkoliv k němu nakonec nedošlo. Nový manžel se sice již z právního hlediska nemohl v této době stát prozatimním hospodářem, přesto mohla být rodová kontinuita ohrožena. Dcera Anna tedy převzala v roce 1823 usedlost od svého otce, který si sice stanovil výměnek pro sebe, manželku a dva nejmladší syny, nicméně po necelém roce zemřel. Na statku tak zůstala vdova s nejmladšími syny a Anna se svým malým dítětem. O čtyři roky později se oženil její bratr František, který na statek přivedl

svou manželku Marii Petrlíkovou. V říjnu roku 1836 pak zemřela vdova po Matěji Dubském, na výměnku žila celých 13 let.

Anna stála v čele usedlosti celých 15 let, nikdy se neprovdala a statek nemohla předat ani svému synovi, neboť ve věku čtyř let zemřel. Po její smrti v roce 1838 zdědil usedlost bratr František, který zde žil se svou rodinou již od roku 1827.

V letech 1700–1787 se ve vsi Stružinec nepodařilo zjistit případ ženy, která by dlouhodobě vedla grunt jiným způsobem, než jako prozatimní hospodyně. I těchto případů však bylo velmi málo, jak nastíníme v následující kapitole.

V první polovině 19. století se však situace vlivem právních úprav konce 18. století změnila a ženy se dostávaly do pozice spoluvlastníků či přímo jediných majitelek usedlosti. Vzhledem k ukončení výzkumu rokem 1849 jsme samozřejmě narazili na držbu nemovitosti přesahující vymezené období, a to celkem v 16 případech převodů, které byly zaznamenány ve druhé čtvrtině 19. století. Z tohoto důvodu, pokud se nepodařilo zjistit přesnou dobu hospodaření, uvádíme minimální čas strávený v čele usedlosti.

Věk vdov, které se rozhodly postavit do čela hospodářství samostatně, se pohyboval od 22 do 56 let (průměrně 36,5 let). K jejich rozhodnutí jistě přispěl i fakt, že v době smrti manžela nebyly ještě děti ve věku, kdy mohly přímo převzít dědictví, nebo naopak již byly vybyty a žily na jiné usedlosti. Délka jejich hospodaření tak průměrně přesahovala 11,5 let, nicméně nejdéle stála v čele gruntu Marie Skřivancová – celých 44 let. V případě, že se ženy rozhodly odejít na výměnek, předávaly svou usedlost nejčastěji dětem, přičemž zde nenalezneme preferenci mužských dědiců.⁴⁴⁵

Postavení žen a možnosti samostatného rozhodování se rokem 1791 diametrálně změnilo.⁴⁴⁶ Již samotný tlak rodičů nevěsty na majetkové zrovnoprávnění jejich dcery a stanovení spoluvlastnictví v rámci předsvatební domluvy bylo něčím novým. Snaha zajistit svým dětem co nejlepší a nejjistější budoucnost se již v případě vlastnictví přestala omezovat pouze na syny, ale stále byla větší pozornost věnována také dcerám. Součástí předsvatebních jednání a

⁴⁴⁵ Pouze v jednom případě jsme zaznamenali převod selského gruntu na švagra, neboť jediná dcera již byla provdána za stružineckého sedláka. Nicméně vdova zůstala na „své“ usedlosti až do smrti.

⁴⁴⁶ Posílení práv k držbě usedlosti dokládá pro období od konce 18. století A. VELKOVÁ, *Proměny venkovské společnosti*, s. 851–854.

později svatební smlouvy pak napříště nebylo pouze věno, tedy to, co měla žena přinést svému muži, ale i konkrétně stanovená část majetku, kterou měla získat žena.⁴⁴⁷

⁴⁴⁷ Zde nemáme na mysli věno, které se pak mohlo stát součástí dědického vypořádávání, ale plná vlastnická práva a možnost rozhodnutí, jakým způsobem s nimi naložit.

3. 6. Institut prozatimního hospodáře

Kontinuita hospodaření a dobrá ekonomická situace usedlosti mohla být výrazně narušena smrtí hospodáře, zvláště v případech, kdy nebyl stanoven dědic, resp. jeho děti nebyly ve věku, kdy mohly převzít usedlost, nebo nebyly z důvodu vojny či vandru doma. Destabilitě hospodaření měl zamezit tzv. institut prozatimního hospodáře, který byl v hojné míře užíván do konce 18. století. Jeho náplní bylo překlenutí období mezi smrtí hospodáře a nastoupením právoplatného dědice. To platilo ale i v případě, kdy se dědicem usedlosti měla stát dcera – dokud neuzavřela sňatek, hospodářství mělo být vedeno právě prozatimním hospodářem. Po jejím vstupu do manželství měl být za majitele usedlosti určen její manžel, nicméně jak uvidíme dále, působení prozatimního hospodáře nemuselo být zcela prozatimní.

Po smrti hospodáře obvykle docházelo k určení dědice, ohodnocení majetku a stanovení všech závazků vyplývajících z převzetí usedlosti. Do roku 1787 se však velmi často objevovala situace, kdy automatický dědic – tedy nejmladší syn – byl ještě v dětském věku. Vzhledem k tomu, že dlouhodobá držba usedlosti ženou nebyla v této době akceptovatelná, hledal se prozatimní hospodář. Do konce 18. století se jím nejčastěji stával nový manžel vdovy, který však měl dle právních předpisů hospodařit pouze do doby, než bude dědic schopen převzít otcovu usedlost. Avšak právě v případech, kdy byl prozatimním hospodářem nový manžel, se objevují případy, kdy se děti původního hospodáře do čela hospodářství nedostaly. Příčin je hned několik, tou nejpodstatnější je asi fakt, že nové manželství znamenalo narození dalších potomků, kteří však neměli mít nárok na usedlost, o kterou se staral jejich otec a na které celé dětství žili. To s sebou samozřejmě neslo mezigenerační spory.

Na druhou stranu je však nutné zmínit, že prozatimní hospodaření mohlo trvat několik let až desetiletí. Z tohoto důvodu se jednalo o vhodnou příležitost pro muže, kteří nebyli dědici usedlosti a měli tedy malou šanci získat nějaký grunt, např. koupí. Navíc v případě, kdy dětští dědici byli ještě malí, nebylo ani s ohledem na úmrtnostní poměry jasné, zda se vůbec dožijí dospělosti a zda bude možné usedlost reálně předat. To platilo hlavně do série reforem v 80. a 90. letech 18. století, neboť po změně dědické posloupnosti, kdy měl napříště dědit nejstarší syn, již prozatimní hospodářství nenabízelo výhodu dlouhodobého hospodaření.

Navíc se prozatimním hospodářem napříště neměl stát nový manžel vdovy, čímž tyto ženy výrazně postihla ztráta atraktivity na sňatkovém trhu.

Ve Stružinci jsme v rámci sledovaného období zaznamenali 33 případů, kdy byl stanoven prozatimní hospodář, z toho pouze tři po roce 1787.⁴⁴⁸ Změna dědické posloupnosti a rozšíření majetkoprávního postavení žen s sebou přinesla možnost převodu nemovitosti na vlastního potomka, ať už jím byl syn či dcera. Eliminace nedospělých dědiců navíc případné prozatimní hospodaření výrazně zkrátila a nemožnost ustanovení nového manžela vdovy do této role omezila výběr potenciálních kandidátů.

Zásadní otázkou při studiu systému prozatimního hospodaření je vůbec samotné ustanovení osoby, která tuto pozici zastávala. Pokud byl totiž dědic nezletilý, mnohdy se na usedlosti hospodařilo bez zaznamenání této situace do pozemkové knihy, dodatečný zápis byl pak uskutečněn až po reálném nástupu dědice na grunt. V období po smrti hospodáře muselo být neodkladně postaráno o chod hospodářství, ten samozřejmě alespoň zpočátku zajišťovala vdova. Tento nutný a přechodný stav však nenalezneme v pozemkových knihách. Pokud se dočasné hospodaření vdovy protáhlo na trvalou držbu a samostatné hospodaření, byl o tom uskutečněn vklad do pozemkové knihy. Do konce 18. století však fungovala nejběžnější praxe tak, že se vdova do několika měsíců od úmrtí manžela provdala a její nový muž byl zaznamenán jako prozatimní hospodář, přičemž měl právo hospodařit do dospělosti právoplatného dědice. Celá řada případů však badateli zůstane neobjasněna, neboť zápis o prozatimním hospodáři jednoduše nebyl zaznamenán v pozemkové knize. I tak se ovšem dá předpokládat, že hospodařila vdova.

V prvním sledovaném období se v téměř třech čtvrtinách (22 případů) jednalo právě o tento model – o hospodářství se staral nový manžel vdovy. Ve čtyřech případech tuto pozici zastávala nadále vdova, která neuzavřela další sňatek. Dále jsme zaznamenali strýce a jednoho vzdáleného příbuzného. Zaměříme se tedy detailněji na případy, kdy se prozatimním hospodářem stal nový manžel vdovy, neboť ostatních případů je velmi málo a neumožňují porovnání.

⁴⁴⁸ Není zde započítáno oněch zmiňovaných 24 žen, které pravděpodobně působily jako prozatimní hospodyně, nicméně v pozemkových knihách nebyly uvedeny, i když s jistotou víme, že dočasně hospodařily.

Pokud se prozatímním hospodářem stal nový manžel vdovy, neznamenalo to, že na usedlosti bude hospodařit jen nezbytně dlouhou dobu a poté předá majetek právoplatnému dědici. Tento stav jsme prokázali pouze v 9 případech, ve 13 případech hospodařil muž až do své smrti či prodeje usedlosti. Důvodů bylo hned několik. V osmi případech se jednalo o úmrtí dědiců, novými hospodáři se posléze staly děti vzešlé z manželství vdovy a prozatímního hospodáře. Ve čtyřech případech byla oprávněnou dědičkou dcera. Ačkoliv všechny tyto dívky uzavřely sňatek a majetek tedy mohl být přepsán na jejich manžela, reálně dědictví získaly až po smrti prozatímního hospodáře, nikoliv převodem za jeho života. Tím posledním případem byla ztráta všech dětí, které se vdově narodily v prvním i druhém manželství. Již ovdovělý prozatímní hospodář se nakonec rozhodl prodat grunt cizímu kupci, u něhož si však stanovil výměnek.

Pokud tedy muž skutečně hospodařil prozatímně a usedlost následně předal oprávněnému dědici, délka jeho setrvání v čele domácnosti byla ve většině případů delší, než bylo z právního hlediska nutné. Doba hospodaření se pohybovala od 3 do 29 let (v průměru setrvali 16 let). Ve všech případech byla usedlost předána až po sňatku nevlastního syna či dcery.

V letech 1788–1849 jsme zaznamenali pouze tři záznamy o působení prozatímního hospodáře, resp. hospodyně. Ve všech třech případech se jednalo o vdovy po stružineckém sedlákovi, které hospodařily do dospělosti svého syna. Po jeho sňatku a převzetí usedlosti zůstaly na statku v pozici výměnkářky. Délka jejich hospodaření byla 5 a shodně 7 let. Věk synů v době matčina nástupu se pohyboval od 14 do 17 let. Dobré majetkové zabezpečení, věk synů a snaha omezit diskontinuitu v rodové držbě pak pravděpodobně vedla tyto ženy k rozhodnutí o setrvání v čele usedlosti do doby, než bude možné usedlost předat dědici. Po tomto aktu se shodně všechny tři usadily na výměnku a nikdy se již nevdaly.

Ačkoliv se během 18. století průměrný počet prozatímních hospodářů pohyboval okolo třiceti procent, protože každé třetí dítě se ve sledované době stalo sirotkem,⁴⁴⁹ v obci Stružinec jsme zaznamenali tyto transakce v přibližně 14 % případů. Takto nízký podíl je však pravděpodobně dán špatnou evidencí, resp. nedostatečným postižením tohoto jevu v pozemkových knihách. Výrazný pokles v první polovině 19. století byl pak způsoben lepším majetkoprávním postavením

⁴⁴⁹ A. VELKOVÁ, *Krutá vrchnost*; M. SKOŘEPOVÁ, *Ovdovění a osiřeni*.

žen, kdy se vdovy mohly stát samostatnou hospodyní a jejich dcery převzít dědictví i bez nutnosti uzavření sňatku.

3. 7. Výměnek

Vznik institutu výměnku není možné přesně určit, nicméně zahraniční i čeští badatelé se přiklánějí k období 13.–14. století. Nejstarší dochované záznamy o výměnku se datují k rokům 1416 a 1434.⁴⁵⁰ Smlouvy o výměnku byly zaznamenávány v pozemkových knihách, proto se četnost záznamů s jejich rozšířením zvyšuje. Institut výměnku plně podléhal pravomoci vrchnosti.⁴⁵¹ Pozitiva, která výměnek přinášel, výraznou měrou převyšovala negativa tohoto institutu. Výměnek představoval zajištění osob v postproduktivním věku, to však neznamenovalo, že by se lidé na něm žijící nepodíleli na chodu hospodářství. Rozhodnutí majitele předat svůj grunt dědici (příp. prodat cizí osobě) a odejít na výměnek znamenalo ve většině případů plynulý přechod mezi jednotlivými hospodáři, kterým mohl být (nejčastěji) otec nápomocen v době počátku hospodaření mladého majitele. Úskalím výměnku pak mohla být nadhodnocená smlouva, kdy požadovaný obsah výměnku neúměrně zatěžoval ekonomickou stav usedlosti. To, že tato situace nastávala a vyžadovala zásah vrchnosti či později státu, je toho dokladem.⁴⁵²

Pokud se tedy hospodář rozhodl předat usedlost či domek svým potomkům, výměnek se mu stal určitou protiváhou. Obvykle se totiž součástí dohody o předání usedlosti stalo i ustanovení týkající se výměnku.⁴⁵³ Ten byl primárně určen pro odstoupujícího hospodáře a jeho manželku, přičemž stejně jako u potomků, mohl být výměnek i součástí kupní smlouvy mezi nepříbuznými osobami. V případě Stružince býval výměnek zaznamenán v pozemkových knihách v rámci zápisu o převodu po informacích týkajících se všech finančních závazků nového majitele. Výměnek se stal v podstatě věcným břemenem usedlosti, jeho právní závaznost byla neoddiskutovatelná, a tak v případě, že výměnkář žil na usedlosti déle než hospodář, nově nastupující majitel přebíral se všemi závazky i výměnek. V tomto případě ale mohlo dojít k úpravě jeho podmínek. Zaznamenání v pozemkové knize

⁴⁵⁰ Ferdinand TADRA, *Listy kláštera zbraslavského č. 268*, Historický archiv 23, Praha 1904, s. 228–229; František ROUBÍK, *Dějiny Chodů u Domažlic*, Praha 1931.

⁴⁵¹ A. VELKOVÁ, *Krutá vrchnost*, s. 276.

⁴⁵² *Tamtéž*, s. 277–278.

⁴⁵³ Více viz S. BROUČEK – R. JERÁBEK (edd.), *Lidová kultura*. Sv. 3, s. 1165–1166.

představovalo určitou pojistku pro výměnkáře, neboť jeho práva nemohla být napříště zpochybněna.⁴⁵⁴

Obsah výměnku se odvíjel od velikosti usedlosti, její ekonomické situace a zatížení poddanskými povinnostmi. V případě selských a chalupnických gruntů mohli výměnkáři získat vlastní prostor pro bydlení (ať se jedná o samostatné stavení nebo místnost v domě), vyčleněné společné prostory pro vlastní užívání (komora, sklep), část pole⁴⁵⁵ či zahrady, osivo či možnost chovat vlastní domácí zvířectvo. Pokud však byla usedlost finančně zatížená, nebo se jednalo o domkáře, mnohdy bylo stanoveno jen společné bydlení a stravování. Stanovení obsahu výměnku záviselo na odstupujícím majiteli usedlosti, nicméně obecně platilo, že výměnek neměl ekonomicky zatěžovat usedlost. To, že enormní zatížení hospodářství bylo poměrně časté, dokládají mnozí badatelé.⁴⁵⁶

Uživatelé výměnku se zpravidla stával bývalý hospodář, jeho žena, příp. vdova s dětmi. Tento institut naproti tomu nebyl poskytován sourozencům nového majitele, kteří měli být z usedlosti vyplaceni formou dědických podílů.⁴⁵⁷ Výměnek zpravidla končil smrtí uživatele, avšak mohl být ukončen za určitou náhradu (finanční vyrovnání, naturální dávky).

Životní úroveň výměnkářů se mohla v rámci jednoho venkovského společenství diametrálně odlišovat. Odstupující sedlák si velmi často stanovil poměrně lukrativní výměnek, který zajistil celkem bezproblémové živobytí. Na druhou stranu však odstupující domkář si mnohdy mohl vymínit pouze místo ke spánku a společné stravování s rodinou majitele. Pokud to zdravotní stav výměnkářů dovolil, do jisté míry se i po svém odchodu z čela gruntu podíleli na chodu usedlosti.⁴⁵⁸

⁴⁵⁴ Na rozdíl od evidence prozatímních hospodářů, kteří se fakticky nestávali majiteli usedlosti.

⁴⁵⁵ To však bylo možné pouze do roku 1833, neboť vyčlenění pole bylo považováno za dělení majetku. Náhradou byl tzv. sypaný výměnek, kdy výměnkáři dostávali rovnou část úrody.

⁴⁵⁶ M. CERMAN – D. ŠTEFANOVÁ, *Lebensunterhalt und Erwerb*; Alice KLÁŠTERSKÁ, *Forma sociálního zabezpečení na vesnici v 18. a 1. polovině 19. století (Výměnek v pozemkových knihách vesnice Lhůty u Štáhlav)*, HD 21, s. 93–131.

⁴⁵⁷ Ve Stružinci byl zaznamenán pouze jeden případ, kdy v pozici výměnkářky byla vdova s malou dcerou.

⁴⁵⁸ Hermann ZEITLHOFER, *Arbeit und Alter in ländlichen Gesellschaften der Frühen Neuzeit. Die Erwerbstätigkeit im Alter zwischen eigenem Besitz und den Zwängen einer „Ökonomie des Auskommens“*, Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte 2008, s. 43–64, zde s. 31–54, nejnověji k této problematice TÝŽ, *Besitzwechsel und sozialer Wandel*, s. 289–307.

V rámci našeho výzkumu jsme pro 18. a první polovinu 19. století zaznamenali v pozemkových knihách 176 zápisů týkajících se výměnku (85 do roku 1787, 91 záznamů poté).

Nejčastěji byl výměnek zřizován pro odstupujícího hospodáře a jeho manželku (45,5 %), ve třetině případů pak pro ovdovělého majitele usedlosti či domku. V 9 % se výměnkářem stala vdova, pouze ve 2 % se v této pozici ocitla třetí osoba. Vzhledem k tomu, že se u 16 osob nepodařilo zjistit rodinný stav, mohly být tyto podíly nepatrně vyšší.

Tabulka 47 Počet výměnkářských smluv evidovaných v letech 1700–1849

Období	Počet zapsaných výměnků	Pro manžele	Pro vdovce	Pro vdovu	Pro třetí osobu*	Vdova + sourozenci	Nelze určit rodinný stav	Svobodný
1700-1709	-	-	-	-	-	-	-	-
1710-1719	-	-	-	-	-	-	-	-
1720-1729	10	1	6	1	1	-	1	-
1730-1739	13	6	2	3	-	-	2	-
1740-1749	15	9	2	-	1	-	3	-
1750-1759	13	7	2	-	1	-	3	-
1760-1769	10	2	5	1	-	1	1	-
1770-1779	13	4	6	2	1	-	-	-
1780-1789	13	9	4	-	-	-	-	-
1790-1799	9	5	3	-	-	-	1	-
1800-1809	13	8	4	-	-	-	1	-
1810-1819	5	-	3	1	-	-	1	-
1820-1829	10	6	2	-	-	-	2	-
1830-1839	20	5	9	6	-	-	-	-
1840-1849	32	18	10	2	-	-	1	1
Celkem	176	80	58	16	4	1	16	1

* Otec, matka či oba rodiče předchozího hospodáře či jeho manželky.

V letech 1700–1787 jsme zaznamenali 85 výměnkářských smluv, které stanovovaly životní podmínky odstupujícího hospodáře. Jak již bylo řečeno, obsah výměnku závisel na sociálním postavení jednotlivých osob a i v rámci uzavřené venkovské komunity mohl být velmi různorodý. Více než polovina zapsaných výměnků se týkala selské usedlosti, odstupující hospodář si mohl stanovit velmi slušné dávky a služby. V případě odstupujících sedláků bylo vždy jasně stanoveno bydlení, využití společných prostor, vymezení části pole (zpravidla označeno pouze jako zadní či prostřední pole) a osivo (nejčastěji oves a žito v množství 1–2

korce, v menší míře pšenice 0,5–1 korec) či chov koz. Ve 40 % případů se jednalo o výměnky zřizované na chalupnické usedlosti. Svým obsahem byly stanoveny obdobně jako v případě selských statků, nicméně množství naturálních dávek bylo nižší (oves a žito v množství 0,5–1 korec, 0,5 korce pšenice pouze výjimečně), stejně tak rozsah půdy, zpravidla pouze kus pole či záhon. Nenalezneme zde již vymezení části společných prostor (např. komora, chlév či půda) a pouze výjimečně (2 případy) chov domácího zvířectva.

V případě domkářských stavení byla situace jiná, ve sledovaném období jsme zaznamenali výměnek pouze u pěti majetkových transakcí. Ve všech případech bylo stanoveno pouze společné bydlení a stravování.

I věk, ve kterém se hospodáři rozhodli odejít na výměnek, se lišil. Zatímco sedláci a chalupníci přecházeli na výměnek krátce po 50. roce života, domkáři tak činili až po 56. roce. V jejich případě nebyl výměnek zajištěním adekvátních životních podmínek, nebyl pro ně tedy takovou výhodou, která by stála za vzdání se vlastnictví nemovitosti. Nejdéle využívali výměnek sedláci, kteří zde žili v průměru přes 11 let, naopak domkáři pouhých sedm.

Tabulka 48 Sociální postavení výměnkáře v době odchodu z usedlosti, průměrný věk a délka trvání výměnku v letech 1700–1787

Sociální postavení	Počet	%	Průměrný věk v době odchodu na výměnek	Trvání výměnku
Sedlák	39	52,7	51,4	11,4
Chalupník	30	40,5	50,3	9,6
Domkář	5	6,8	56,3	7,0
Všichni výměnkáři	74	100,0	51,4	10,3

Pokud na výměnek nastupovala sama vdova, příp. třetí osoba, na všech typech usedlostí bylo jasně vymezeno jen bydlení a společné stravování, pouze jednou byl součástí výměnkářské smlouvy na chalupnické usedlosti i záhon.

Pro období konce 18. a první poloviny 19. století evidujeme 91 výměnkářských smluv. Oproti předchozímu období se průměrný věk odchodu hospodáře na výměnek zvýšil o 4 roky, délka setrvání na něm pak pouze o čtvrt

roku. Vzhledem k rozšíření domkářské vrstvy byl největší nárůst zaznamenaných výměnků u majitelů domků, ty tvořily více než 40 % všech případů.

Tabulka 49 Sociální postavení výměnkáře v době odchodu z usedlosti, průměrný věk a délka trvání výměnku v letech 1788–1849

Sociální postavení	Počet	%	Průměrný věk v době odchodu na výměnek	Trvání výměnku
Sedlák	22	26,8	53,8	14,9
Chalupník	26	31,7	56,8	10,1
Domkář	34	41,5	55,3	7,9
Všichni výměnkáři	82	100,0	55,4	10,7

Obsah výměnku se do 30. let 19. století prakticky nezměnil, u selských gruntů měl výměnkář vždy zajištěné bydlení, využití společných prostor, část pole, příp. louky a osivo, jehož množství se oproti předešlému období rovněž nezměnilo. Jinak je to v případě chovu zvířectva, kdy jsme zaznamenali pouze jednoho výměnkáře na selské usedlosti, který mohl chovat dvě kozy. Naturální dávky se rozšířily o již vypěstované plodiny – brambory a hrách. Po roce 1833, kdy nemohlo být od usedlosti odděleno pole, na kterém by si výměnkář sám hospodařil, se objevují záznamy o nároku na část úrody, nejčastěji brambory a hrách, ale i ovoce a zeleninu.

U domkářů, kteří v tomto období nejčastěji stanovovali výměnek, nedošlo k podstatné změně v jeho obsahu. Opět byl stanoven nárok na bydlení a společné stravování, a to bez ohledu na to, zda byl domek předáván v rámci rodiny, či prodáván cizí osobě. Výměnkář mohl rovněž využívat část zahrádky, která náležela k domkářskému stavení. Nově se zde také objevil závazek nastupujícího majitele, který byl povinen uspořádat výměnkáři pohřeb.

V průběhu 1. poloviny 19. století se stále častěji stávala součástí výměnku i peněžní dávka, kterou mohli požadovat sedláci i domkáři. Alice Velková ve svém výzkumu lhůteckých výměnků zaznamenala finanční podporu u téměř třetiny zapsaných výměnků.⁴⁵⁹ Ve Stružinci však tato praxe nebyla obvyklá a po celé sledované období jsme nezaznamenali případ, kdy by nový hospodář finančně podporoval výměnkáře.

⁴⁵⁹ A. VELKOVÁ, *Krutá vrchnost*, s. 301.

V případě stanovování formy výměnku pro vdovu jsme se opět setkali pouze se zajištěním bydlení a společného stravování bez definování dalšího zaopatření či závazků.

Institut výměnku se stal záchrannou sociální sítí pro osoby, které se již nemohly nebo nechtěly plně věnovat chodu hospodářství.⁴⁶⁰ Životní úroveň výměnkářů byla závislá na typu usedlosti a nastavení podmínek jeho užívání. Ve vsi Stružinec jsme na výměnku zaznamenali více mužů než žen, což není zcela obvyklé. Alice Velková či Hermann Zeitlhofer ve svém výzkumu dospěli k jasné převaze žen, resp. vdov žijících na výměnku,⁴⁶¹ oproti tomu Dana Štefanová zaznamenala pro panství Frýdlant v 17. století obdobný trend jako my, nicméně od konce 17. století došlo rovněž i zde k převaze vdov nad vdovci.⁴⁶²

Ačkoliv mohl výměnek do jisté míry znamenat břemeno pro nového majitele, pokud se výměnkář nacházel ještě v produktivním věku, mohl být mladému hospodáři nápomocen, a to nejen životními zkušenostmi, ale i aktivní pomocí na chodu hospodářství. Obraz výměnku, resp. vztahů mezi hospodářem a výměnkářem, bývá poněkud zkreslen krásnou literaturou,⁴⁶³ která výměnkáře mnohdy líčí jako člověka na nejnižší sociální příčce, který trpí útlaky od nového majitele, nejčastěji vlastního syna. Tento obraz je do značné míry podporován faktem, že rodiče si zápisem do pozemkové knihy v podstatě pojišťovali to, že o ně bude postaráno až do jejich smrti. Na druhou stranu si však musíme uvědomit fakt, že usedlost či domek mohl být prodáván cizí osobě, která neměla žádné morální závazky vůči osobám na výměnku.

Institut výměnku však i přes riziko finančního zatížení usedlosti a špatných mezigeneračních vztahů tvořil po několik století fungující systém ochrany nejstarších osob ve venkovské společnosti. Jeho přínos je podpořen faktem, že byl oficiálně zrušen až v 60. letech 20. století, kdy jej nahradilo státní důchodové zabezpečení.⁴⁶⁴

⁴⁶⁰ Záchranná síť však v tomto případě nebyla omezena pouze na příbuzné osoby, neboť v pozici výměnkáře mohl být nepřibuzný prodávající.

⁴⁶¹ Hermann ZEITLHOFER, *Das Ausgedinge am Beispiel des südböhmischen Pfarre Kapličky (Herrschaft Vyšší Brod) 1700 bis 1738*, JSH 65, 1996, s. 43–64, zde s. 43–49; A. VELKOVÁ, *Fenomén stáří*, s. 151–155.

⁴⁶² D. ŠTEFANOVÁ, *Erbschaftspraxis, Besitztransfer*, s. 190–195.

⁴⁶³ Např. Karel Václav RAIS, *Výminkáři*, Praha 1891.

⁴⁶⁴ V rámci nového občanského zákoníku (Zákon č. 89/2012 Sb.) upravuje institut výměnku Část čtvrtá – Relativní majetková práva, Hlava II, Díl 12, Oddíl 2: Výměnek, §§ 2707–2715.

4. ZÁVĚR

V rámci předkládané práce jsme se na příkladu vsi Stružinec pokusili rekonstruovat populační vývoj a majetkový transfer v protoindustriální oblasti severovýchodních Čech. Časové vymezení práce lety 1700–1849 nám poskytlo dostatečný prostor pro zachycení společenských změn, které se dotýkaly velké části tehdejšího obyvatelstva. Základní demografický výzkum, který do značné míry časově přesáhl vytyčenou časovou hranici, byl doplněn kvalitativními sondami. Propojení kvantitativního a kvalitativního přístupu bylo základním východiskem vznikající disertační práce. Přiblížit chování obyvatel v dlouhém období 150 let není možné zcela komplexně. Prvním limitem jsou již prameny, se kterými pracujeme a které vznikly za jiným účelem, než je využíváme my. Tím druhým, a do jisté míry podstatnějším, je individualita každého člověka, která je ovlivněna výchovou, prostředím i osobními zkušenostmi, a není ji tedy možné úplně postihnout.

Základní výzkum je postaven na sestavení rozsáhlé databáze o obyvatelích Stružince, která vznikla na základě rekonstrukce rodin vytvořené z církevních matrik farnosti Lomnice nad Popelkou a pozemkových knih stejnojmenného panství. Primárně jsme využili metodu anonymní excerpce dat, která je sice poměrně jednoduchá a méně časově náročná, ale neumožňuje postihnout konkrétní osoby a zaměřit se tak na osudy jednotlivých rodin. Pro detailní výzkum populačních zvyklostí jsme tedy použili metodu rekonstrukce rodin, se kterou poprvé přišli na konci 50. let 20. století francouzští badatelé Louis Henry a Michel Fleury. Metodou rekonstrukce rodin jsme vytvořili 782 rodinných listů, které jsme mohli podrobit rozsáhlé analýze.

Tematicky můžeme rozdělit práci do dvou částí. První se věnuje demografickému vývoji dané lokality a populačním otázkám celkově. Tato část představila životní osudy obyvatel vsi Stružinec, resp. je ukázala v nejdůležitějších přelomových fázích. Důraz byl kladen především na studium sňatečnosti, porodnosti a plodnosti, neboť takto postavený základní výzkum je odrazovým můstkem pro studium velikosti rodiny a reprodukčních možností obyvatel.

Mortalita a příčiny úmrtí pak doplnily obraz demografického vývoje dané lokality a poukázaly na určitá specifika. Stranou pozornosti pak nezůstala ani otázka nemanželských dětí, a to nejen jejich zastoupení mezi narozenými, ale zaměřili jsme se rovněž na matky těchto dětí a jejich osudy.

Druhá část práce je pak věnována otázce majetkového transferu, tedy jakým způsobem a za jakých podmínek byl předáván nemovitý majetek s ohledem na sociální postavení zúčastněných aktérů. Záměrně jsme při studiu této problematiky pracovali s časovým mezníkem, rokem 1787, který je spojený s důležitými změnami právního prostředí v majetkových otázkách, abychom mohli zhodnotit obrat v dědické praxi, zda tato nová nařízení skutečně znamenala proměnu majetkových transakcí. Zde máme na mysli nejen načasování předání usedlosti či domku, ale také zajištění si důstojného dožití. Samostatnou otázkou se stal institut prozatimního hospodáře, který byl velmi rozšířený v prvním sledovaném období. Do popředí našeho zájmu se samozřejmě dostaly i ženy, které se ocitly v roli samostatných hospodyň.

Výzkum sňatečnosti ve vsi Stružinec potvrdil nižší sňatkový věk snoubenců, který byl typický v protoindustriálních oblastech. Při porovnání s ostatními lokalitami v severovýchodních Čechách byl dokonce nejnižší. Ve více než třech čtvrtinách případů byl sňatek uzavřen mezi svobodnými osobami. Doba, kterou lidé strávili ve svazku manželském, přesahovala v průměru 24 let. Déle než 9 let však netrvala celá pětina manželství a přesně polovina svazků byla ukončena do 25 let jejich trvání. Více než polovina vdovců se rozhodla vstoupit do dalšího manželství, přičemž průměrná délka vdovství byla 13,8 měsíce. Celé tři čtvrtiny mužů, kteří se po smrti své manželsky rozhodli znovu oženit, tak učinili do jednoho roku od ovdovění. Tato krátká doba byla do značné míry dána rodinnými podmínkami. Muž hledal pro své děti z předchozího manželství matku, která by se postarala o domácnost a potomky, příp. přivedla na svět další. Co se týče ovdovělých žen, pouze třetina z nich uzavřela další sňatek a jen necelá třetina z nich tak učinila do jednoho roku. Obdobně tomu tak bylo i v Budyni nad Ohří, avšak oproti „nedaleké“ Rokytnici nad Jizerou měli větší šanci na uzavření dalšího sňatku ovdovělí ze Stružince.

Manželská plodnost zde zůstávala po celou sledovanou dobu na poměrně vysoké úrovni, což je typickým znakem pro populaci se záměrně neomezovanou plodností. Potomci přicházeli na svět v pravidelných meziporodních intervalech,

keré se se vzrůstajícím počtem dětí prodlužovaly. Ačkoliv se v rámci rodiny průměrně rodilo 5–6 dětí, během sledovaného období jsme zaznamenali rozdíl mezi druhou polovinou 18. a první polovinou 19. století. Počet dětí v rodině se od přelomu těchto dvou staletí zvyšoval, stále častěji se objevovaly rodiny, které měly alespoň osm dětí. Vysoká manželská fertilita je považována za základní rys starého demografického režimu, neboť byla omezována pouze biologickými faktory, z tohoto důvodu ji můžeme považovat za přirozenou. Úvahy některých zahraničních badatelů o možnostech úmyslného omezení plodnosti v protoindustriálních oblastech a tedy myšlenka, že populační růst obyvatel souvisel s jejich výraznější migrací, se ve zkoumané lokalitě rozhodně nepotvrdil.

Studium mortality přineslo zajímavé výsledky především ve dvou rovinách. Tou první je úmrtnost dětí do jednoho roku věku, tedy kojenecká úmrtnost, která byla v 19. století ve Stružinci výrazně nižší než celozemský průměr. Míra kojenecké úmrtnosti mohla být ovlivněna právě protoindustriálním charakterem lokality, neboť ženy nemusely přerušovat kojení kvůli namáhavým polním pracím v takové míře, jako v úrodných zemědělských lokalitách, kde bylo živobytí většinou závislé pouze na rostlinné výrobě. O náročnosti domácí výroby není třeba diskutovat, nicméně se jednalo o práci celoroční, která nebyla ovlivněna nárazovými sezónními výkyvy. Polní práce vyžadovaly okamžité zapojení ženy do pracovního procesu bez ohledu na stáří dítěte a jeho potřeby. Ačkoliv výrazně prašnější prostředí v domácnostech, ve kterých se lidé podíleli na domácí textilní produkci, dětem ani dospělým nesvědčilo, přirozená imunita získaná kojením a pozdější zavádění náhradní stravy mohly ovlivnit nižší míru kojenecké úmrtnosti. Dopady dlouhodobé špatné hygieny obydlí se následně projeví v průběhu života. To je ostatně onou druhou rovinou. Ve Stružinci nalezneme vyšší výskyt úmrtí, která byla způsobena plicním onemocněním (záněty průdušek, záněty a zápalý plic, záducha), ve třetí čtvrtině 19. století na jeho následky umíralo 16 % osob. Jak jsme již naznačili, byla tato situace pravděpodobně způsobena horšími hygienickými podmínkami v domácnostech, které byly dány domácí textilní výrobou a nemožností oddělení pracovního a „soukromého“ prostoru. Život v obydlí s výrazně vyšší prašností než tomu bylo například v čistě zemědělských oblastech, ve kterých se přeci jen převážná část prací odehrávala mimo uzavřený prostor, byl pro lidský organismus mnohem zatěžující. Základem plicních chorob

se tak mohly stát právě malé světnice sloužící k veškerým rodinným aktivitám i pracovní činnosti.

Samostatnou problematikou se pro nás stala otázka nemanželských dětí a svobodných matek. Podíl nemanželských dětí byl po celé sledované období na výrazně nižší úrovni než celozemský průměr, či než bylo zaznamenáno v ostatních protoindustriálních lokalitách, se kterými jsme prováděli komparaci. Nejvíce nemanželských dětí bylo evidováno v první polovině 19. století, přesto jejich podíl tvořil pouze 3 %. Vzhledem k tomu, že nedošlo k výrazné proměně průměrného věku žen vstupujících do manželství, který se pohyboval v rozmezí 23,8–24,1 let, můžeme vyvrátit předpoklad, že by oddálení sňatku mohlo mít za následek předmanželské početí. Ačkoliv v období první poloviny 18. století můžeme uvažovat o určité podregistraci nemanželských dětí, v průběhu druhé poloviny 18. a první poloviny 19. století musíme tento vliv vzhledem ke zdokonalení matriční evidence vyloučit.

Nízký podíl nemanželských dětí mohl být způsoben několika faktory. Tím prvním, který se přirozeně nabízí, je dodržování církevního řádu a morálky. Mezi dalšími bychom mohli jmenovat dostupnost sňatků, omezení „partnerského“ soužití bez oficiálního sňatku či rychlé uzavření manželství v případě zjištěného těhotenství. Naopak jako nepravděpodobná se jeví možnost, že by těhotné dívky odešly rodit do nějakého vzdáleného města.

Ve Stružinci se však projevil velmi zajímavý vzorec chování. V rámci našeho výzkumu jsme opakovaně narazily na několik svobodných matek v jedné rodině. U více než 40 % případů jsme zaznamenali sesterský vztah, nejčastěji tomu bylo v případě selských rodin, poté v rodinách domkářů a řemeslníků. Tento opakující se vzorec jednání je velmi zajímavý a dokládá postupnou změnu v pohledu na svobodné matky. Jejich další život již navíc nebyl spojen s prohřeškem a stigmatizací. Porod nemanželského dítěte neznamenal pro ženu odsunutí na okraj společnosti, naopak, více než polovina z nich se vdala a jak již bylo uvedeno výše, mohly se stát i samostatnou hospodyní.

Majetkový transfer a uplatňované dědické právo v protoindustriálním prostředí je doposud poněkud opomíjenou problematikou. Stružinec u Lomnice nad Popelkou patřil k jazykově českým oblastem, ve které se dědictví po zemřelém otci rozdělovalo dle systému rovných dílů. Po celé sledované období se převážně

setkáváme s dodržováním dědické posloupnosti, a to i po změně dědického práva v roce 1787.

V průběhu 18. století dochází na českém venkově ke vzniku rodového majetku a rodové kontinuity, která pro nižší sociální vrstvy znamenala menší šanci k získání rozsáhlejší usedlosti. Přesto se v případě Stružince setkáváme se situací, kdy se po celé sledované období podíl nepříbuzných, resp. cizích kupců pohyboval okolo 30 %. Mezi jednotlivými sociálními kategoriemi však nalezneme značné rozdíly. Majitelé selských gruntů a chalupnických usedlostí začali během 18. století výrazně upřednostňovat jako své následovníky nejbližší příbuzné, u nichž se předpokládaly plynulé pokračování hospodaření a ekonomická kontinuita. Na druhou stranu majitelé domkářských stavení stále častěji vyhledávali kupce z řad nepříbuzných osob, neboť ty byly zpravidla ochotny zaplatit za nemovitost požadovanou cenu (počet těchto transakcí vzrostl o 40 %). Tento stav je logický – hospodáři na selských a chalupnických usedlostech se snažili vytvořit rodový majetek, který chtěli předat dalšímu pokolení. Majitelé domků však takové ambice neměli a ani nemohli mít. Jejich cílem bylo uživení rodiny a zajištění adekvátních životních podmínek. Pokud viděli v prodeji nemovitosti možnost zlepšení své situace, neváhali tak učinit. Na rozdíl od sedláků a chalupníků nebyli tito lidé svázáni s půdou a jejich fluktuace tak mohla být mnohem výraznější.

Nejčastěji se hospodář rozhodl předat svůj majetek nejbližšímu příbuznému, zpravidla synovi. Ti byli na roli budoucího majitele připravováni od útlého dětství. V letech 1700–1787 dvě třetiny nových hospodářů v době převodu nedosahovalo věku 30 let, v letech 1788–1849 tomu tak bylo u více než čtyř pětín mužů. Posun průměrného věku dědice v době nástupu na usedlost se odvíjel od plánování sňatku. V případě selských gruntů a chalupnických usedlostí jsme zaznamenali vzrůstající počet případů předání majetku nejbližšímu příbuznému, jenž měl zajistit pokračování ekonomické kontinuity usedlosti a rovněž zázemí pro odstoupujícího hospodáře. Prodejce (převodce) i kupující (přebírající) tak měli být zajištěni adekvátně svému věku a životní fázi, ve které se právě nacházeli. U domkářů jsme pak zaznamenali mnohem větší provázanost mezi převzetím majetku a vstupem do manželství, neboť věk nástupu se velmi přibližoval průměrnému sňatkovému věku. Pokud muž nezískal stavení v souvislosti

se sňatkem, resp. ve věku do 25 let, jeho šance na pozdější získání samostatného gruntu byla velmi malá.

Odstupující majitelé hospodařili v průměru 18 let, přičemž i zde jsme zaznamenali značné rozdíly mezi jednotlivými sociálními kategoriemi. Nejdéle hospodařili držitelé selských gruntů, a to v průměru kolem 24 let. Obdobně tomu bylo u chalupníků, nicméně u obou těchto kategorií jsme zaznamenali zkrácení doby držby v období od 40. do 80. let 18. století. Majitelé chalupnických usedlostí hospodařili v průměru 18 let. Tento stav dokládá snahu hospodářů stát v čele gruntu co možná nejdéle a zajistit tak rodovou kontinuitu nemovitého majetku, kterou založili mnohdy již jejich otcové a dědové. Opačná situace pak byla u domkářů, kteří na počátku sledovaného období hospodařili téměř 22 let, od poloviny 18. století jsme však zaznamenali pokles, kdy více než polovina domkářů nehospodařila déle než 14 let.

Nejdůležitější součástí výzkumu majetkového transferu se stala otázka, kdy a za jakých podmínek předával odstupující hospodář svoji usedlost či stavení. Převážnou část sledovaných transakcí ve vsi Stružinec tvořily převody usedlostí v rámci rodiny. Dvě třetiny až tři čtvrtiny otců předávaly svůj majetek dětem za svého života. Nejčastěji se tak dělo u sedláků a chalupníků, kteří ve svém dítěti viděli pokračovatele rodu a jistotu rodové kontinuity.

Ačkoliv jsme předpokládali, že v důsledku změny dědického práva využijí hospodáři možnost předat svou usedlost mnohem dříve, ve Stružinci se projevil opačný stav, otcové zůstali v čele usedlosti ještě o dva roky déle. Předpokládáme však, že se jedná o postupné předávání majetku – mladý hospodář se sice již plně věnoval chodu hospodářství, nicméně faktický převod se uskutečnil až po několika letech. Tímto „zkušebním časem“ se mohl hospodář ujistit o schopnostech svého nástupce a v případě nespokojenosti se dodatečně rozhodnout pro jeho změnu.

Pokud se muži rozhodli hospodařit až do své smrti, případně zemřeli nečekaně před stanovením svého nástupce, jejich život byl v průměru o 11 let kratší než u hospodářů, kteří odešli na výměnek a strávili tam podzim života.

Jak jsme již uvedli, předání rodového majetku dědici bylo do jisté míry spojeno s jeho vstupem do manželství. Odstupující otec mohl předání usedlosti spojit se sňatkem dědice, neboť příchod nevěsty neznamenal pouze získání nového člena rodiny, ale hlavně odpovídající věno, které mohlo být využito k vyrovnání špatné ekonomické situace gruntu či k vyplacení manželových sourozenců.

Ve Stružinci nemůžeme plně potvrdit přímou vazbu mezi vstupem do manželství a převodem usedlosti, i když po roce 1787 přibýlo mužů, kteří uzavírali sňatek skutečně až po převzetí usedlosti. Ačkoliv i zde vstupovali dědicové do manželství několik let před reálným převzetím majetku, v případě, kdy otec žil a dědic tedy měl prostor pro hledání partnerky a založení rodiny, jedna pětina až více než jedna třetina mužů uzavírala sňatek až po převzetí usedlosti. Pokud hospodář zemřel před sňatkem svého syna, byla tato změna ještě výraznější – před rokem 1787 se pro odklad sňatku rozhodlo 22 % mužů, po tomto roce již téměř jedna polovina.

Ne vždy mohl odstupující hospodář vybrat za svého dědice syna, dcera však měla právo převzít otcův majetek po celé sledované období. Do konce 18. století tak bylo učiněno osobou jejího manžela, který byl zapsán do pozemkové knihy jako nový majitel. Poté se již samostatnou hospodyní mohla stát dcera hospodáře bez ohledu na svůj rodinný stav. Sňatek s dědičkou usedlosti se pro mnohé muže mohl stát příležitostí k vylepšení svého sociálního postavení. Pokud se dědička rozhodla provdat, neměla nouzi o případné ženichy. To se rovněž odráželo ve sňatkovém věku těchto dívek, který byl o více než jeden rok nižší, než byl průměr v celé vsi.

Jedním z nejdůležitějších kritérií při výběru partnera či partnerky bylo bezpochyby jeho sociální postavení. Manželství s ženou či mužem ze stejné sociální kategorie bylo v případě dědiců či dědiček usedlosti téměř nutností, neboť věno nevěsty se stávalo základem pro vyplácení dědicových sourozenců. Pokud již došlo k uzavření nehomogenního sňatku, docházelo mnohem častěji k sociálnímu sestupu než vzestupu.

Homogenní sňatek mezi snoubenci pocházejícími ze selských vrstev byl v průběhu sledovaného období stále častější, od konce 18. století dvě třetiny sedláků zvolily za svou partnerku selku. Tento stav dokládá nejen uzavřenost nejvyšší sociální vrstvy na venkově, ale i určitou privilegovanost, o kterou by v případě nerovného sňatku mohli hospodáři přijít. V případě sedláků jsme zaznamenali značný rozdíl mezi lety 1700–1787 a 1788–1849. V prvním období si nejvíce chalupnických synů přivedlo domů dceru sedláka, což bylo vzhledem k výši věna dobrým ekonomickým tahem. Druhé v pořadí pak byly homogenní sňatky mezi snoubenci pocházejícími z chalupnických usedlostí. Od roku 1788 se téměř vyrovnal podíl sňatků uzavřených s dcerami sedláků a chalupníků

a častější se rovněž staly sňatky s dcerami majitelů domkářských stavení. Ty však na rozdíl od dívek pocházejících ze selského a chalupnického prostředí nemohly svému muži poskytnout dostatečné věno.

Studium domkářské vrstvy bylo do značné míry limitováno jejím pozdějším konstituováním, a tak jsme v prvním vymezeném období zaznamenali pouze několik případů. V první polovině 19. století tvořily homogenní sňatky domkářů přibližně 29 %, následovala manželství uzavřená s dcerou chalupníka, výjimkou však nebyly ani sňatky s dcerou sedláka.

Jak bylo naznačeno, majitelkou usedlosti se mohla stát i žena, nicméně toto samostatné postavení získala až v průběhu 90. let 18. století. Do této doby bylo hospodaření ženy možné, nicméně ne příliš žádoucí. V případě ovdovění sice manželka po zemřelém hospodáři musela udržet hospodářství v chodu, nicméně tato situace byla pouze dočasná a stanovení prozatimního hospodáře, kterým byl nejčastěji nový manžel ovdovělé ženy, tíhu hospodářství opět přeneslo na hospodáře – muže. Institut prozatimního hospodáře však do značné míry představoval problematické překlenutí období, než se mohl usedlosti ujmout oprávněný dědic. Prozatimní hospodář pak dle platných právních norem měl celý majetek předat dítěti původního hospodáře, nicméně jak jsme uvedli výše, ne vždy k tomu docházelo.

Rok 1791 přinesl pro ženu nejen možnost zdědit usedlost po svém manželovi, ale rovněž se samostatně rozhodnout, zda se postaví do čela domácnosti sama, či zda chod hospodářství přenechá svému synovi. Od konce 90. let jsme navíc zaznamenali vzrůstající počet rodičů, kteří v rámci svatební smlouvy trvali na zapsání dcery jako spoluvlastnice usedlosti. Role samostatné hospodyně se zde zhostily ženy všech věkových kategorií bez ohledu na počet dětí, o které se po smrti manžela musely samy starat.

Stranou našeho zájmu majetkových transakcí nezůstal ani institut výměnku, který se mohl stát určitou protiváhou bezúplatného převodu nemovitosti v rámci rodiny. Svou roli však sehrál i jako záchranná síť pro osoby, které se již nemohly nebo nechtěly zapojovat do aktivního pracovního života. V rámci našeho výzkumu jsme zaznamenali 176 zápisů týkajících se výměnku. Na jejich základě jsme mohli určit osobu výměnkáře i závazky plynoucí pro hospodáře a výměnkáře. Nejčastěji byl výměnek zřízen pro odstupujícího hospodáře a jeho manželku, příp.

ovdovělého majitele usedlosti či domku. Ani ne v desetině případů se do pozice výměnkáře dostala vdova a pouze ve 2 % případů jsme zaznamenali třetí osobu.

Obsah výměnku závisel na velikosti a ekonomickém stavu usedlosti a i v rámci uzavřené venkovské komunity mohl být velmi různorodý. Více než polovina zaznamenaných výměnků souvisela s odstupujícími sedláky, kteří si chtěli zabezpečit důstojné podmínky k dožití. Po celé sledované období byly výměnkářům na selských a chalupnických usedlostech přiznány naturální dávky, bydlení, část pole, příp. možnost chovu domácího zvířectva. V případě domkářů si všichni odstupující majitelé vyhrazovali společné bydlení a stravování. Stejně tak tomu bylo v případě vdov – výměnkářek, bez ohledu na sociální postavení jim bylo v rámci výměnkářské smlouvy určeno pouze obydlí a společné stravování.

Obyvatele Stružince můžeme pro období počátku 18. století zařadit především mezi sedláky a chalupníky vlastníci dostatek půdy, která by uživila jejich rodinu a domácnost. Teprve v průběhu 18. století se zde začala vytvářet domkářská vrstva, jejíž představitelé vlastnili domek, příp. k němu přináležející zahradu. První polovina 19. století pak přinesla posun v sociální struktuře vsi – nejpočetnější vrstvou se stali právě domkáři, kteří vlastnili přes polovinu nemovitostí ve vsi. Většina z nich se živila tkalcovstvím, tedy řemeslem, které bylo od konce 18. století podporováno i majiteli panství.

Tato protoindustriální domácí výroba zapojovala do pracovního procesu většinu členů domácnosti, a tak početnost rodinných příslušníků znamenala dostatek pracovní síly. Od konce 18. století tak pozorujeme zvyšující se počet rodin, ve kterých se narodilo minimálně osm dětí. Navíc nižší úroveň kojenecké úmrtnosti, která byla v případě Stružince zaznamenána, přispěla k udržení vyššího počtu členů rodiny. Ve vybrané lokalitě jsme naopak nezaznamenali migraci, která by výrazným způsobem mohla ovlivnit růst počtu obyvatel. Dynamickému populačnímu rozvoji oblasti tak přispělo především chování obyvatel vsi Stružinec, které odpovídá obyvatelstvu s nekontrolovanou přirozenou plodností. Vzhledem k životnímu stylu a pracovnímu nasazení v domácí textilní výrobě pak tento stav mohl být vytvářen i záměrně. To je však individuální faktor, který není možné v rámci historickodemografického výzkumu postihnout.

5. SUMMARY

The doctoral thesis called *The Population Development and Property Transfer in the Protoindustrial Region of Northeast Bohemia in 1700–1849* defines two main topics. First, the doctoral thesis focuses on the population development in the locality in question, i.e. who in fact contributed to its development. The second thematic part then addresses issues of property transfer, i.e. how the property transfer occurred, whether or not it was influenced by the changing legal framework of the late 18th century, and what strategies different actors opted for.

The research required a compilation of a comprehensive database of all inhabitants of Stružinec, village near Lomnice nad Popelkou, including not only important facts about the lives of those people but also additional data of financial nature. The data came from the parish registers, using the method of family reconstitution, and the information was supplemented with data from the land registers and the parish family books (*status animarum*).

The time period the doctoral thesis focuses on was selected not only with regard to the extant documents and possibility to research long-term trends, but also with the aim to cover population and property issues in a period of significant social changes; all this with a regional focus on Northeast Bohemia. For this purpose, previously published research papers and publications were used as a source to compare the findings and reach a more general conclusion. Due to the methodology selected and the scope of original sources it was not possible to cover a larger territory in the doctoral thesis.

At the beginning of the 18th century the inhabitants of Stružinec could be classified as farmers (*sedlák*) and small farmers (*chalupník*) owning sufficient plots of land to sustain their family and household. Later on during the 18th century a new class of small householders (*domkář*) appeared, owning only a small house, sometimes with an adjoining garden. The first half of the 19th century brought about a shift in the social structure in the village – the small householders became the largest group, owning more than one half of houses in the village. Most of them made a living by weaving as this craft had also been supported by the owners of the manor since the end of the 18th century.

This protoindustrial cottage industry involved majority of household members in the work process, larger families thus meant sufficient labour force. Since the end of the 18th century we can see an increasing number of families with eight or more children. Furthermore, the lower infant mortality, recorded also in the case of Stružinec, contributed to higher numbers of family members. Nevertheless, there was no migration documented that might have otherwise significantly influenced the growing number of inhabitants in the locality in question. The dynamic population development was therefore predominantly a result of the behaviour of the inhabitants in Stružinec, corresponding to a population with uncontrolled natural fertility. Considering the life style and labour force working in the textile cottage industry such development might have been partly a result of intent. That is, however, an individual factor that cannot be covered as part of such historical and demographic research.

6. SEZNAM TABULEK A GRAFŮ

6. 1. Seznam tabulek

Tabulka 1 Počet domů a obyvatel ve vsi Stružinec v letech 1600–1900.....	45
Tabulka 2 Přirozený pohyb obyvatelstva v letech 1668–1849.....	51
Tabulka 3 Sezónní rozložení počtu sňatků v letech 1700–1849.....	53
Tabulka 4 Sezónní rozložení počtu narozených 1700–1849	55
Tabulka 5 Sezónní rozložení počtu zemřelých v letech 1700–1849	56
Tabulka 6 Typy rodinných listů a jejich zastoupení v letech 1700–1849	60
Tabulka 7 Rozložení sňatků podle věku ženy a průměrný věk při vstupu do manželství v letech 1700–1849.....	64
Tabulka 8 Průměrný sňatkový věk dívek uzavírajících první sňatek ve vybraných lokalitách českých zemí v 18. a 1. pol. 19. stol.	64
Tabulka 9 Rozložení sňatků podle věku muže a průměrný věk při vstupu do manželství v letech 1700–1849.....	65
Tabulka 10 Věkové rozdíly při sňatku obou svobodných snoubenců v letech 1700–1849	68
Tabulka 11 Věkový rozdíl při druhém a dalším sňatku v letech 1700–1849	68
Tabulka 12 Snoubenci podle rodinného stavu v letech 1700–1849	70
Tabulka 13 Šance vdovců a vdov na další sňatek s ohledem na věk ovdovění v letech 1700–1849	72
Tabulka 14 Délka trvání manželství v letech 1700–1849.....	74
Tabulka 15 Osoby žijící v definitivním celibátu	77
Tabulka 16 Bydliště snoubenců před uzavřením sňatku v letech 1700–1849.....	83
Tabulka 17 Specifická plodnost žen dle věku a věku při sňatku ve Stružinci v letech 1700–1849	87
Tabulka 18 Specifická plodnost žen dle věku při sňatku a délky trvání manželství ve Stružinci v letech 1700–1849	90
Tabulka 19 Prvoporodní interval v letech 1700–1849.....	93
Tabulka 20 Věk ženy při posledním porodu v letech 1700–1849	96
Tabulka 21 Počet dětí v rodině dle věku ženy při sňatku v letech 1700–1849.....	97
Tabulka 22 Počet dětí v rodině dle délky trvání manželství v letech 1700–1849	98
Tabulka 23 Průměrný věk zemřelých v letech 1668–1899.....	106

Tabulka 24 Kojenecká úmrtnost v letech 1720–1849	110
Tabulka 25 Kojenecká úmrtnost dle věku zemřelého v letech 1720–1849	111
Tabulka 26 Příčiny úmrtí v letech 1784–1899.....	121
Tabulka 27 Počet nemanželských dětí v letech 1668–1849	128
Tabulka 28 Sociální postavení svobodných matek narozených v 2. polovině 18. století a 1. polovině 19. století a jejich vstup do manželství	133
Tabulka 29 Počet zaznamenaných koupí, převodů a nových výstaveb v letech 1700–1849	156
Tabulka 30 Četnost zápisů dle vztahu nastupujícího hospodáře k odstupujícímu v letech 1700–1849	158
Tabulka 31 Věk hospodářů nastupujících na první usedlost v letech 1700–1787 dle typu usedlosti	161
Tabulka 32 Věk hospodářů nastupujících na první usedlost v letech 1788–1849 dle typu usedlosti	162
Tabulka 33 Věk odstupujících hospodářů při předávání usedlosti v letech 1700–1849	163
Tabulka 34 Délka hospodaření sedláků dle doby nástupu na usedlost v letech 1700–1829	165
Tabulka 35 Délka hospodaření chalupníků dle doby nástupu na usedlost v letech 1700–1829	166
Tabulka 36 Délka hospodaření domkářů dle doby nástupu na usedlost v letech 1700–1829	166
Tabulka 37 Struktura převodů dle doby převodu a typu usedlosti v letech 1700–1849	172
Tabulka 38 Skladba dědiců dle doby převodu a typu usedlosti v letech 1700–1849 ...	173
Tabulka 39 Průměrný věk otce při předávání usedlosti a jeho průměrný úmrtní věk v letech 1700–1849	175
Tabulka 40 Otcové podle délky života od předání usedlosti dítěti do smrti v letech 1700–1849	176
Tabulka 41 Věk dědice při nástupu na usedlost v letech 1700–1849.....	177
Tabulka 42 Průměrný sňatkový věk dědiců a jejich nevěst dle sociálních kategorií v letech 1700–1849	180
Tabulka 43 Věkový rozdíl mezi dědici usedlostí a jejich nevěstami v letech 1700–1849	180
Tabulka 44 Průměrný sňatkový věk dědiček a jejich ženichů dle sociálních kategorií v letech 1700–1849	181
Tabulka 45 Sociální původ snoubenek dědiců v letech 1700–1849.....	183

Tabulka 46 Časový rozdíl mezi sňatkem a nástupem na usedlost u synů dědicích otcovskou usedlost v letech 1700–1849	184
Tabulka 47 Počet výměnkářských smluv evidovaných v letech 1700–1849	198
Tabulka 48 Sociální postavení výměnkáře v době odchodu z usedlosti, průměrný věk a délka trvání výměnku v letech 1700–1787	199
Tabulka 49 Sociální postavení výměnkáře v době odchodu z usedlosti, průměrný věk a délka trvání výměnku v letech 1788–1849	200

6. 2. Seznam grafů

Graf 1 Počet narozených, zemřelých a počet svateb v letech 1672–1849	52
Graf 2 Rozložení sňatků dle věku ženy v letech 1700–1849	66
Graf 3 Specifická plodnost žen dle věku a věku při sňatku v letech 1750–1799	88
Graf 4 Specifická plodnost žen dle věku a věku při sňatku v letech 1800–1850	88
Graf 5 Specifická plodnost žen dle věku při sňatku a délky trvání manželství v 2. pol. 18. století	90
Graf 6 Specifická plodnost žen dle věku při sňatku a délky trvání manželství v 1. pol 19. století	91
Graf 7 Velikost rodin dle počtu dětí v letech 1700–1849	100
Graf 8 Věkové složení zemřelých v letech 1700–1799 ve věku 15–80 let	103
Graf 9 Věkové složení zemřelých v letech 1800–1899 ve věku 15–80 let	104
Graf 10 Vývoj skladby zemřelých ve věkových skupinách v letech 1668–1849	107
Graf 11 Jednotlivé věkové kategorie v rámci dětské úmrtnosti v letech 1668–1849 ...	108
Graf 12 Věkové složení zemřelých v letech 1700–1799 ve věku 0–14 let	108
Graf 13 Věkové složení zemřelých v letech 1800–1899 ve věku 0–14 let	109
Graf 14 Úmrtí na jednotlivé infekční choroby v letech 1784–1899	118
Graf 15 Podíl převodů ve prospěch nepřibuzného kupce v letech 1700–1849	159
Graf 16 Průměrná doba hospodaření mužských držitelů usedlostí dle období nástupu na usedlost v letech 1700–1829	164
Graf 17 Průměrná doba hospodaření mužských držitelů usedlostí dle období odchodu z usedlosti v letech 1700–1849	164
Graf 18 Výběr dítěte jako nového hospodáře v letech 1700–1849	171

7. SEZNAM PRAMENŮ, LITERATURY A INTERNETOVÝCH ZDROJŮ

7. 1. Archivní prameny

Národní archiv Praha

Fond Berní rula, inv. č. 11, sign. 12 (Hradecko).

Fond Tereziánský katastr, inv. č. 52, sv. XIV K–R (Bydžovsko).

Fond Josefský katastr, inv. č. 1160, kart. č. 476.

Státní oblastní archiv v Litoměřicích – pobočka Děčín

Fond Velkostatek Lomnice nad Popelkou,

inv. č. 60, sign. 3105 (Pozemková kniha (PK) Stružinec, Pohoří, Slaná, Skuhrov; 1580–1630).

inv. č. 63, sign. 3111 (PK Stará Lomnice, Stružinec, Pohoří, Sutice, Nedvězí, Slaná, Tuháň, Rváčov, Skuhrov, Černá; 1637–1722).

inv. č. 66, sign. 3114 (PK Předměstí, Stará Lomnice, Rudolfovice, Stružinec, Dolní Lomnice; 1689–1781).

inv. č. 68, sign. 4 (PK Dolní a Stará Lomnice, Stružinec, Pohoří, Želechy; 1745–1855).

inv. č. 70, sign. 6 (PK Celé panství; 1829–1882).

inv. č. 71, sign. 9 (PK Celé panství; 1829–1882).

inv. č. 72, sign. 8 (PK Celé panství, 1835–1879).

inv. č. 73, sign. 10 (PK Celé panství 1837–1874).

inv. č. 74, sign. 3123 (PK Celé panství, 1780–1871).

inv. č. 75, sign. 7 (PK Celé panství, 1829–1879).

inv. č. 76, sign. 3117 (Výtah z pozemkových knih Stará Lomnice a Stružinec; 1661–1732).

inv. č. 1, kart. č. 1 (Urbář panství Lomnice 1777).

inv. č. 4, kart. č. 1 (Seznam poddaných, 1. pol. 18. století).

inv. č. 7, kart. č. 3 (Tereziánský katastr).

inv. č. 8, kart. č. 3 (Josefský katastr).

inv. č. 126, kart. č. 51–52, 54 (Spisy pozůstalostní, Stružinec 1754–1835,
Xaverovice 1836–1849).

inv. č. 403 (Katastrální mapa Stružinec 1842).

Státní oblastní archiv v Zámrsku

Sbírka matrik Východočeského kraje, FÚ Lomnice nad Popelkou, sign.

4974 (matrika narozených (N), oddaných (O) a zemřelých (Z) 1668–1690)

4974A (index N 1668–1784)

4974B (index O 1668–1784)

4974C (index Z 1668–1784)

4975 (NOZ 1690–1710)

4976 (NOZ 1679–1741)

4977 (N 1741–1784)

4978 (OZ 1741–1784)

4979 (Z 1772–1784)

4980 (N 1784–1796)

4981 (N 1784–1796)

4982 (N 1797–1817)

4983 (N 1797–1817)

4984 (N 1818–1832)

4985 (N 1818–1832)

4986 (N 1833–1854)

4987 (N 1833–1854)

4988 (N 1833–1854)

4989 (N 1833–1854)

4990 (N 1833–1854)

4991 (N 1833–1854)

4992 (O 1784–1796)

4993 (O 1784–1796)

4994 (O 1797–1842)

4995 (O 1797–1842)

4996 (O 1842–1871)

4997 (O 1842–1871)

4998 (Z 1784–1796)

4999 (Z 1784–1796)

5000 (Z 1797–1833)

5001 (Z 1797–1833)

5002 (Z 1834–1869)

5003 (Z 1834–1869)

5004 (NOZ 1784–1787)

5005 (Z 1772–1784)

5006 (index NOZ 1668–1796)

5007 (index NOZ 1797–1842)

5697 (N 1855–1871)

5698 (N 1855–1871)

5699 (N 1872–1890)

5700 (N 1872–1890)

5701 (index N 1855–1871)

6820 (N 1891–1912)

6821 (N 1891–1912)

6822 (Z 1870–1911)

6823 (Z 1870–1911)

Státní okresní archiv Semily

Fond Archiv obce Stružinec (1801–1945), inv. č. 4, kn. 2 (Kronika obce Stružince, A. B. Máka, 1925).

Fond Farní úřad Lomnice nad Popelkou (1580, 1712–1961),

inv. č. 12, kart. 12 (Liber status animarum parochiae lomnicensis pro anno domini 1803)

inv. č. 13, kart. 13 (Popis všeho lidu v kolátorství lomnickém v roce 1833).

sign. C–13, kart. 3 (Povolení sňatku 1781–1891)

sign. E–1, kart. 6–9 (Snubní doklady 1786–1849)

7. 2. Edice pramenů

Iva ČADKOVÁ – Magda ZAHRADNÍKOVÁ (edd.), *Berní rula. Svazek 14, Kraj Hradecký III*, Praha 2009.

Václav ČERNÝ (ed.), *Hospodářské instrukce. Přehled zemědělských dějin v době patrimoniálního velkostatku v 15.–19. stol.*, Praha 1930.

Jarmila ČERVENÁ – Václav ČERNÝ (edd.), *Berní rula: generální rejstřík ke všem svazkům (vydaným i dosud nevydaným) berní ruly z roku 1654 doplněný (tam, kde se nedochovaly) o soupis poddaných z roku 1651, Sv. I–II*, Praha 2003.

Hans H. DONT, *Die Familien von Rochhlitz a. d. Iser und Harrachsdorf 1696–1784*, I–II, Bonn 1988–1991.

Karel DOSKOČIL (ed.), *Popis Čech r. 1654: souhrnný index obcí, osad a samot k berní rule. I–II, Rekonstrukce ztracených částí ruly – hlavní změny statků do r. 1779 resp. 1848 – seznam majitelů deskových statků – mapy krajského rozdělení Čech, komunikací a Kladska v době ruly*, Praha 1953–1954.

Aleš CHALUPA (ed.), *Tereziánský katastr český. Sv. 1, Rustikál (kraje A–CH)*, Praha 1964.

Josef KALOUSEK (ed.), *Řády selské a instrukce hospodářské 1350–1626, AČ 23–25*, 1906–1910.

Antonín B. MÁKA, *Matrika obce Stružinec*, Polná 1901.

Josef Antonín RIEGGER, *Materialien zur alten und neuen Statistik von Böhmen*, Prag – Leipzig 1787–1794.

TÝŽ, *Archiv der Geschichte und Statistik, insbesondere von Böhmen*, Dresden 1792–1795.

7. 3. Literatura

Richard ADAIR, *Courtship, illegitimacy and marriage in early modern England*, Manchester 1996.

Karel Václav ADÁMEK, *Lid na Hlinecku*, Praha 1900.

TÝŽ, *Příspěvky k dějinám selského lidu z okolí Hlinska v 18. věku*, Rozpravy České akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění IV, 1897, s. 1–76.

Philippe ARIÉS, *L'Enfant et la vie familiale sous l'ancien régime*, Paris 1960.

TÝŽ, *The Dead in Early Middle Ages. Commentator at Annual Meeting of the American Historical Association*, Washington 1980.

Massimo LIVI BACCI, *Populace v evropské historii*, Praha 2003.

Klaus J. BADE, *Evropa v pohybu. Evropské migrace dvou staletí*, Praha 2005.

Klaus J. BADE – Pieter C. EMMER – Leo LUCASSEN – Jochen OLTMER, *Enzyklopädie Migration in Europa. Vom 17. Jahrhundert bis zur Gegenwart*, Paderborn 2007.

Marie BAHENSKÁ – Libuše HECZKOVÁ – Dana MUSILOVÁ, *O ženské práci: dobové (sebe)reflexe a polemiky*, Praha 2014.

František BAHENSKÝ et al., *Velké dějiny zemí Koruny české – Lidová kultura*, Praha 2014.

František BARTOŠ, *Lid a národ. Sebrané rozpravy národopisné a literární Františka Bartoše, Sv. II*, Velké Meziříčí 1885.

TÝŽ, *Naše děti. Jejich život v rodině, mezi sebou a v obci, jejich poesie, zábavy a hry i práce společné*, Brno 1888.

TÝŽ, *Příspěvky k charakteristice našeho lidu*, Brno 1905.

Rainer BECK, *Illegimität und voreheliche Sexualität auf dem Land. Unterfinning 1671–1770*, in: Richard van Dülmen (ed.), *Kultur der einfacher Leute*.

- Bayerisches Volksleben vom 16. bis zum 19. Jahrhundert, München 1983, s. 112–150.
- TÝŽ, *Unterfinning. Ländliche Welt vor Anbruch der Modern*, München 2004.
- Petra BEEROVÁ, *Plodnost vdaných žen v první polovině 18. století. Výsledky dat ze dvou jihomoravských farností*, HD 25, 2001, s. 85–100.
- Magdalena BERANOVÁ – Antonín KUBAČÁK, *Dějiny zemědělství v Čechách a na Moravě*, Praha 2010.
- Boyd Midi BERRY – Roger S. SCHOFIELD, *Age at baptism in pre-industrial England*, *Population Studies* 25, 1971, s. 453–463.
- Jean-Noël BIRABEN, *Les hommes et la peste en France et dans les pays européens et méditerranéens. Tome I: La peste dans l'histoire*, Paris 1975.
- Peter BLICKLE (ed.), *Landgemeinde und Stadtgemeinde in Mitteleuropa. Ein struktureller Vergleich*, München 1991.
- Lenka BOBKOVÁ, *Exulanti z Prahy a severozápadních Čech v Pirně v letech 1621–1639. Edice historických soupisů, které jsou uloženy v Saském archivu v Drážďanech*, Praha 1999.
- Veronika BOHÁČOVÁ – Veronika KUCROVÁ (edd.), *Sedláci si dělají, co chtějí. Sborník vybraných prací profesora Jaroslava Čechury*, Praha 2012.
- Petra BRABCOVÁ, *Plodnost vdaných žen ve vesnici Komín v 1. polovině 18. století*, *Demografie* 39, 1997, s. 101–109.
- Stefan BRAKENSIEK – Michael STOLLEIS – Heide WUNDER (edd.), *Generationengerechtigkeit. Normen und Praxis im Erb- und Ehegüterrecht 1500–1850*, Berlin 2006.
- Rudolf BRÁZDIL – Hubert VALÁŠEK – Jürg LUTERBACHER – Jarmila MACKOVÁ, *Die Hungerjahre 1770–1772 in Böhmischen Ländern. Verlauf, meteorologischen Ursachen und Auswirkungen*, *Österreichische Zeitschrift für Geschichtswissenschaften* 12, 2001, s. 44–78.
- Stefan BREIT, *„Leichtfertigkeit“ und ländliche Gesellschaft. Voreheliche Sexualität in der frühen Neuzeit*, München 1991.
- Rudolf BRENNER, *Agrarian class structure and economic development in pre-industrial Europe*, *Past and Present* 70, 1976, s. 30–75.
- Stanislav BROUČEK – Richard JEŘÁBEK (edd.), *Lidová kultura. Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska, Sv. 1 Biografická část, Sv. 2 Věcná část A–N, Sv. 3 Věcná část O–Ž*, Praha 2007.

- Pavla BURDOVÁ, *Poměry námezdně pracujících v zemědělství na Mnichovohradištsku po třicetileté válce*, SAP 4, 1954, s. 99–119.
- Peter BURKE, *Francouzská revoluce v dějepisectví. Škola Annales 1929–1989*, Praha 2004.
- Karl BÜCHER, *Die Bevölkerung von Frankfurt am Main im 14. und 15. Jahrhundert*, Tübingen 1886.
- Alessandro CATALANO, *Zápas o svědomí. Kardinál Arnošt Vojtěch z Harrachu (1598–1667) a protireformace v Čechách*, Praha 2008.
- Sanda CAVALLO – Lyndan WARNER (edd.), *Widowhood in Medieval and Early Modern Europe*, New York 1999.
- Markus CERMAN, *Gutsherrschaft und untertäniges Gewerbe: die Herrschaften Frýdlant und Liberec in Nordböhmen*, *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 47, 1999, s. 2–19.
- TÝŽ, *Das Projekt „Soziale Strukturen in Böhmen 16.–19. Jahrhundert*, in: *Prager Wirtschafts- und sozialhistorische Mitteilungen* 5, Praha 1999, s. 185–203.
- TÝŽ, *Mitteleuropa und die „europäischen Muster“. Heiratsverhalten und Familienstruktur in Mitteleuropa, 16.–19. Jahrhundert*, in: Josef Ehmer – Tamara K. Hareven – Richard Wall (edd.), *Historische Familienforschung: Ergebnisse und Kontroversen. Michael Mitterauer zum 60. Geburtstag*, Frankfurt am Main – New York 1997, s. 327–346.
- TÝŽ, *Proto-Industrialization in Urban Environment: Vienna, 1750–1857*, *Continuity and Change* 8, 1992, s. 281–320.
- TÝŽ, *Proto-industrielle Entwicklung in Österreich*, in: Markus Cerman – Sheilagh C. Ogilvie (edd.), *Proto-Industrialisierung in Europa: industrielle Produktion vor dem Fabrikszeitalter*, Wien 1994, s. 161–175.
- TÝŽ, *Rural Economy and Society*, in: Peter Wilson (edd.), *A Companion to Eighteenth-Century Europe*, Oxford 2008, s. 47–65.
- TÝŽ, *Soziale Differenzierung, proto-industrielle Entwicklung und Gutsherrschaft in Frýdlant und Liberec 16.–19. Jahrhundert*, in: Markus Cerman – Hermann Zeitlhofer, *Soziale Strukturen in Böhmen. Ein regionaler Vergleich von Wirtschaft und Gesellschaft in Gutsherrschaften, 16.–19. Jahrhundert*, Wien – München 2002, s. 174–191.

- TÝŽ, *Vorindustrielles Gewerbe und Proto-Industrialisierung*, in: Markus Cerman – Franz X. Eder – Peter Eigner (edd.), *Wirtschaft und Gesellschaft. Europa 1000–2000*, Innsbruck – Wien – Bozen 2011, s. 211–227.
- Markus CERMAN – Franz X. EDER – Peter EIGNER (edd.), *Wirtschaft und Gesellschaft. Europa 1000–2000*, Innsbruck – Wien – Bozen 2011.
- Markus CERMAN – Erich LANDSTEINER (edd.), *Zwischen Land und Stadt. Wirtschaftsverflechtungen von ländlichen und städtischen Räumen in Europa 1300–1600*, Innsbruck – Wien – Bozen 2010.
- Markus CERMAN – Lenka MATUŠÍKOVÁ – Hermann ZEITLHOFER, *Rozbor pramenů s použitím počítače: projekt „Sociální struktury v Čechách*, Archivní časopis 49, 1999, s. 107–128, 171–190.
- Markus CERMAN – Eduard MAUR, *Proměny vesnických sociálních struktur v Čechách 1650–1750*, ČČH 98, 2000, s. 737–774.
- Markus CERMAN – Eduard MAUR – Hermann ZEITLHOFER, *Wirtschaft, Sozialstruktur und Besitztransfer*, in: Markus Cerman – Hermann Zeitlhofer, *Soziale Strukturen in Böhmen. Ein regionaler Vergleich von Wirtschaft und Gesellschaft in Gutsherrschaften, 16.–19. Jahrhundert*, Wien – München 2002, s. 262–285.
- Markus CERMAN – Sheilagh C. OGILVIE (edd.), *Proto-Industrialisierung in Europa: industrielle Produktion vor dem Fabrikszeitalter*, Wien 1994.
- Markus CERMAN – Sheilagh C. OGILVIE, *The Bohemian Census of 1651 and the Position of Inmates*, Social History 28, 1995, s. 333–346.
- Markus CERMAN – Sheilagh C. OGILVIE, *Theorien der proto-Industrialisierung*, in: Markus Cerman – Sheilagh C. Ogilvie (edd.), *Proto-Industrialisierung in Europa: industrielle Produktion vor dem Fabrikszeitalter*, Wien 1994, s. 9–22
- Markus CERMAN – Dana ŠTEFANOVÁ, *Lebensunterhalt und Erwerb im Alter in ländlichen Gesellschaften der frühen Neuzeit*, in: Marie Koldinská – Alice Velková (edd.), *Historik zapomenutých dějin. Sborník příspěvků věnovaných prof. Eduardu Maurovi*, Praha 2003, s. 83–101.
- Markus CERMAN – Hermann ZEITLHOFER (edd.), *Soziale Strukturen in Böhmen in der Frühen Neuzeit*, Wien – München 2002.
- Eliška ČÁŇOVÁ, *Populační vývoj od pol. 17. do konce 18. století*, HD 12, 1987, s. 153–175.

- TÁŽ, *Rekonstrukce rodin (příspěvek k metodice historickodemografického výzkumu)*, Archivní časopis 33, 1983, s. 17–23.
- TÁŽ, *Studium historické rodiny*, Demografie 34, 1992, s. 131–136.
- TÁŽ, *Sezónní pohyb narození v předstatistickém období*, Demografie 32, 1990, č. 1, s. 41–44.
- TÁŽ, *Soupis poddaných podle víry a studium historické rodiny*, Archivní časopis 42, 1992, 28–34.
- TÁŽ, *Složení domácností v Čechách v roce 1651*, HD 16, 1992, s. 63–66.
- Eliška ČÁŇOVÁ – Pavla HORSKÁ, *Obyvatelstvo města Břevnova v církevních pramenech z let 1652–1800*, AUC – PH 3, 1972, s. 61–101.
- František Josef ČEČETKA, *Od kolébky ke hrobu. Lidopisné obrázky z Poděbradska*, Praha 1900.
- Jaroslav ČECHURA, *Broumovsko 1615–1754: nový rozměr evropské protoindustrii*, ČNM – Řada historická 164, č. 1–4, 1995 (1996), s. 61–88.
- TÝŽ, *Der korporative Rahmen der Proto-Industrie im Broumover Gebiet: die Weberzunft (1614–1682–1754)*, Prager Wirtschafts- und sozialhistorische Mitteilungen/Prague Economic and social history papers 3, 1996 (1997), s. 5–20.
- TÝŽ, *Neklidný život obyčejné ženy: Johana Peřková (1703–1745)*, Praha 2015.
- TÝŽ, *Sex v době temna. Sexuální život na českém jihu v prvním století Schwarzenberků (1660–1770)*, Praha 2015.
- Karel ČERNÝ, *Monarcha virulentus: tělo nemocného morem v akademických spisech od konce 14. století do první čtvrtiny 18. století – koncepce, kontinuita a vývoj*, in: Milena Lenderová – Vladan Hanulík – Daniela Tinková (edd.), *Dějiny těla: prameny, koncepty, historiografie*, Červený Kostelec 2013, s. 67–109.
- TÝŽ, *Mor 1480–1730: epidemie v lékařských traktátech raného novověku*, Praha 2014.
- Karel ČERNÝ – Jiří M. HAVLÍK, *Jezuité a mor*, Praha 2008.
- Václav ČERNÝ, *Aktuální genealogické programy a jejich přínos pro historickou demografii (diskusní příspěvek)*, HD 39, 2015, č. 1, s. 105–122.
- Československá vlastivěda, Řada II – Národopis, Řada III – Lidová kultura*, Praha 1936, 1968.

- Ilona ČINOVCOVÁ, *Archiv města Lomnice nad Popelkou 1561–1945 (1950). Inventář*, Semily 1996.
- Václav DAVÍDEK, *Statistické příspěvky o osídlení a zalidnění české země v 16. a 17. století*, Demografie 7, 1965, s. 128–143.
- TÝŽ, *Statistické příspěvky o demografii české země v 18. století a do poloviny 19. století*, Demografie 9, 1967, s. 142–154, 250–259.
- Jaroslav DIBELKA, *Každodenní život tulačky a zlodějky v první polovině 18. století*, in: *Člověk a sociální skupina ve společnosti raného novověku*, České Budějovice 2007, s. 315–332.
- TÝŽ, „*Kde my se máme podít, když nemáme naši zem?*“ *Migrace Cikánů v raném novověku a jejich reflexe v očích okolí*, in: Eduard Maur – Josef Grulich (edd.), *Dějiny migrací v českých zemích v novověku*, Praha 2006, s. 189–203.
- TÝŽ, *Obranné strategie mužů a žen obviněných ze smilstva a cizoložství. Panství Třeboň na přelomu 17. a 18. století*, České Budějovice 2012.
- Lumír DOKOUPIL, *Obyvatelstvo ostravské průmyslové oblasti do sčítání 1869*, Praha 1986.
- Lumír DOKOUPIL – Ludmila NESLÁDKOVÁ, *Proměny reprodukce kulturně odlišných populací ve Slezsku za modernizace*, in: X. sjezd českých historiků: Ostrava, 14.–16. 9. 2011. Svazek 6, Ostrava 2015, s. 245–252.
- TÝŽ, *Proměny životního stylu rodin a domácností vítkovické židovské minority v etapě vytváření industriální společnosti na Ostravsku (1869–1930)*, SPFFOU 153, 1995, č. 3, s. 45–59.
- TÝŽ, Lumír DOKOUPIL – Ludmila NESLÁDKOVÁ, *Úmrtnost kojenců a mladších dětí v českých zemích na sklonku feudalismu*, HD 11, 1987, s. 141–157.
- Lumír DOKOUPIL – Ludmila NESLÁDKOVÁ – Radek LIPOVSKI, *Přirozená reprodukce obyvatelstva Rakouského Slezska a severovýchodní Moravy v etapě modernizace od 80. let 19. století do první světové války*, Historica: Revue pro historii a příbuzné vědy 1, 2010, č. 1, s. 55–79.
- Lumír DOKOUPIL – Ludmila FIALOVÁ – Eduard MAUR – Ludmila NESLÁDKOVÁ, *Přirozená měna obyvatelstva českých zemí v 17. a 18. století*, Praha 1999.

- Martin DRIBE – Christer LUNDH – Paul NYSTEDT, *Widowhood Strategies in Preindustrial Society*, *Journal of Interdisciplinary History* 38, 2007, s. 207–232.
- Christopher DUHAMELLE – Jürgen SCHLUMBOHM (edd.), *Eheschließungen in Europa des 18. und 19. Jahrhunderts. Muster und Strategien*, Göttingen 2003.
- Richard van DÜLMEN, *Frauen vor Gericht. Kindsmord in der frühen Neuzeit*, Frankfurt am Main 1991.
- TÝŽ, *Gesellschaft der Frühen Neuzeit. Kulturelles Handeln und sozialer Prozess*, Wien – Köln – Weimar 1993.
- TÝŽ, *Kultur und Alltag in der Frühen Neuzeit I–III*, München 1990–1994.
- Jacques DUPÂQUIER (ed.), *Histoire de la population française*, sv. 2, Paris 1988, s. 367.
- TÝŽ, *Introduction à la démographie historique*, Paris – Tournai – Montréal 1974.
- TÝŽ (ed.), *Marriage and Remarriage in Populations of the Past*, London 1981.
- Renate DÜRR, *Mägde in der Stadt. Das Beispiel Schwäbisch Hall in der frühen Neuzeit*, Frankfurt am Main 1995.
- Ladislav DUŠEK, *Obyvatelstvo Budyně nad Ohří v letech 1701–1850. Historickodemografická studie*, in: *Ústecký sborník historický* 1985, Ústí nad Labem 1985, s. 143–239.
- Sabina DUŠKOVÁ, *Demografický vývoj Ústí nad Labem v 19. století*, HD 24, 2000, s. 109–154.
- František DVOŘÁČEK, *Soupis obyvatelstva v Čechách, na Moravě a ve Slezsku v letech 1754–1921*, Praha 1926.
- Dietrich EBELING – Wolfgang MAGER (edd.), *Protoindustrie in der Region. Europäische Gewerbepelandschaften vom 16. bis zum 19. Jahrhundert*, Bielefeld 1997.
- Ivana EBELOVÁ – Jiří WOITSCH – Klára WOITSCHOVÁ, *Židovské obyvatelstvo v Čechách v letech 1792–1794*, Praha 2007.
- Josef EHMER, *Alter und Generationenbeziehungen im Spannungsfeld von öffentlichem und privatem Leben*, in: Josef Ehmer – Peter Gutschner (edd.), *Das Alter im Spiel der Generationen*, Wien 2000, s. 15–48.
- TÝŽ, *Bevölkerungsgeschichte und Historische Demographie 1800–2000*, München 2000.

- TÝŽ, *Migration und Bevölkerung. Zur Kritik eines Erklärungsmodell*, Tel Aviver Jahrbuch für deutsche Geschichte 27, 1998, s. 5–29.
- TÝŽ, *Ökonomische Transfer und emotionale Bindungen in den Generationenbeziehungen des 18. und 19. Jahrhunderts*, in: Martin Kohli – Marc Szydlik (edd.), *Gesellschaftliche Generationen familiale Generationen*, Opladen 2000, s. 77–96.
- Theo ENGELN – Arthur P. WOLF (edd.), *Marriage and the Family in Eurasia: Perspectives on the Hajnal Hypothesis*, Amsterdam 2005.
- Antoinette FAUVE-CHAMOUX (ed.), *Domestic Service and the Formation of European Identity. Understanding the Globalization of Domestic Work, 16th–21th Centuries*, Bern 2004.
- TÁŽ, *Urban population and Female Labour: the Fortunes fo Women Workers in Rheims before the industrial Revolution*, in: David J. Siddle (ed.), *Migration, mobility and Modernization*, Liverpool 2000, s. 119–130.
- Christine FERTIG, *Hofübergabe im Westfalen des 19. Jahrhunderts:Wendepunkt des bäuerlichen Familiencyklus?*, in: Christopher Duhamelle – Jürgen Schlumbohm (edd.), *Eheschließungen im Europa des 18. und 19. Jahrhunderts. Muster und Strategien*, Göttingen 2003, s. 65–92.
- Georg FERTIG, „Wenn zwey Menchen eine Stelle sehen.“ *Heirat, Besitztransfer und lebenslauf im ländlichen Westfalen des 19. Jahrhunderts*, in: Christopher Duhamelle – Jürgen Schlumbohm (edd.), *Eheschließungen im Europa des 18. und 19. Jahrhunderts. Muster und Strategien*, Göttingen 2003, s. 93–126.
- Ludmila FIALOVÁ, *Domáci služebnictvo v českých zemích na přelomu 19. a 20. století ve světle statistik*, HD 26, 2002, s. 147–166.
- TÁŽ, *Charakter demografické reprodukce před demografickou revolucí*, Demografie 46, 2004, č. 4, s. 234–237.
- TÁŽ, *Příspěvek k možnostem studia sňatečnosti v českých zemích za demografické revoluce*, HD 9, 1985, s. 89–122.
- TÁŽ, *Sezónnost demografických událostí v českých zemích v 17. až 20. století*, Demografie 37, 1995, s. 9–21.
- TÁŽ, *Sňatečnost obyvatelstva v Českých zemích v 19. století*, in: *Studie k sociálním dějinám 19. století*, Opava 1997, s. 45–58

- TÁŽ, *Sňatečnost v České republice v letech 1870–1989 z pohledu demografie*, in: Martina Halířová (ed.), *Oznamuje se láskám našim... aneb svatby a svatební zvyky v českých zemích v průběhu staletí*, Pardubice 2007, s. 13–22.
- TÁŽ, *Trendy ve sňatkovém chování obyvatelstva České republiky ve 20. století*, *Demografie* 48, 2006, č. 2, s. 97–108.
- TÁŽ, *Využití výsledků českého historickodemografického výzkumu pro dějiny rodiny*, in: Antonie Marès – Pavla Horská (edd.), *Česko-francouzský dialog o dějinách evropské rodiny*, Praha 2001, s. 85–106.
- TÁŽ, *Vývoj sňatečnosti a plodnosti obyvatelstva českých zemí v 19. století*, *HD* 12, 1987, s. 207–224.
- TÁŽ, *Změny ve vývoji plodnosti v českých zemích za demografické revoluce*, *HD* 15, 1991, s. 143–189.
- Ludmila FIALOVÁ et al., *Dějiny obyvatelstva českých zemí*, Praha 1998².
- Ludmila FIALOVÁ – Walburga WOWKOVÁ, *Plodnost vdaných žen v Jablonci nad Nisou do roku 1800*, *Demografie* 34, 1992, s. 223–234.
- Axel FLÜGEL, *Kaufleute und Manufakturen in Bielefeld. Sozialer Wandel und wirtschaftliche Entwicklung im proto-industriellen Leinengewerbe von 1680 bis 1850*, Bielefeld 1993.
- Dagmar FREIST, *One body, two confessions: mixed marriages in Germany*, in: Ulinka Rublack (ed.), *Gender in early modern history*, Cambridge 2002, s. 275–306.
- Josef FUČÍK, *O vzniku a vývoji našich obcí*, in: Lomnicko n. P., [Lomnice nad Popelkou] 1920–1929.
- TÝŽ, *Historický místopis města Lomnice nad Popelkou, Dolní Lomnice, Račan, Malé Strany a Staré Lomnice*, Brno 2016.
- František GABRIEL, *Lidnatost Čech na počátku 18. století*, *Demografie* 9, 1967, s. 241–249, 343–348.
- David GAUNT, *Formen der Altersversorgung in Bauernfamilien Nord- und Mitteleuropas*, in: Michael Mitterauer – Reinhard Sieder (edd.), *Historische Familienforschung*, Frankfurt am Main, 1982, s. 156–192.
- TÝŽ, *Household Typology: Problems, Methods, Results*, in: Sune Akerman – Hans Christian Johansen – David Gaunt (edd.), *Social and Economic Studies in Historical Demography in the Baltic Area*, Odense 1978, s. 69–83.

- TÝŽ, *Pre-Industrial Economy and Population Structure: The Elements of Variance in Early Modern Sweden*, *Scandinavian Journal of History* 2, 1977, s. 183–210.
- Etienne GAUTIER – Louis HENRY, *La population de Crulai paroisse normande. Étude historique*, Paris 1958.
- Josef GEBAUER, *Velkostatek Lomnice (1580–1949). Inventář*, SOA Litoměřice – pobočka Děčín [1971].
- Andreas GESTRICH, *Geschichte der Familie im 19. und 20. Jahrhundert*, München 1999.
- Klaus GESTWA, *Proto-Industrialisierung in Rußland. Wirtschaft, Herrschaft und Kultur in Ivanovo und Pavlovo, 1741–1932*, Göttingen 1999.
- Jack GOODY, *The development the family and marriage in Europe*, Cambridge 1983.
- TÝŽ, *Erbschaft, Eigentum und Frauen. Einige vergleichende Betrachtungen*, in: Michael Mitterauer – Reinhard Sieder (edd.), *Historische Familienforschung*, Frankfurt am Main 1982, s. 88–122.
- Jack GOODY – Joan THIRSK – Edward Palmer THOMPSON (edd.), *Family and Inheritance. Rural Society in Western Europe 1200–1800*, Cambridge 1976.
- Josef GRULICH, *Besitztransfer und regionale Mobilität der untertänigen Bevölkerung (Südböhmen 16.–18. Jahrhundert)*, in: Markus Cerman – Robert Luft (edd.), *Untertanen, Herrschaft und Staat in Böhmen und im „Alten Reich“*, München 2005, s. 127–151.
- TÝŽ, *Das ländliche Ausgedinge in der Frühen Neuzeit. Ein Beitrag zur Problematik der Wahrnehmungen sozialer Kategorien im 17. und 18. Jahrhundert*, in: Václav Bůžek – Dana Štefanová (edd.), *Menschen – Handlungen – Strukturen. Historisch-anthropologische Zugangsweisen in den Geschichtswissenschaften*, *Opera historica* 9, České Budějovice 2001, s. 343–369.
- TÝŽ, *Historická demografie a dějiny rodiny v Evropě a v České republice po roce 1950*, HD 26, 2002, s. 123–146.
- TÝŽ, *Lebensläufe sed Untertanen in Südböhmen im 17. und 18. Jahrhundert (am Beispiel der Herrschaft Chýnov)*, in: Markus Cerman – Hermann Zeitlhofer (edd.), *Soziale Strukturen in Böhmen in der Frühen Neuzeit*, Wien – München 2002, s. 192–205.

- TÝŽ, *Migrace českobudějovického obyvatelstva ve světle propouštěcích listů (1756–1770)*, in: Milan Myška (ed.), *Historiae Historica. Profesoru Lumíru Dokoupilovi k sedmdesátinám*, Ostrava 2005, s. 55–72.
- TÝŽ, *Migrace městského a vesnického obyvatelstva: farnost České Budějovice 1750–1824*, České Budějovice 2013.
- TÝŽ, *Migrační teorie, integrační procesy a evropské dějiny migrací*, ČČH 111, 2013, č. 2, s. 378–406.
- TÝŽ, *Motivace migrací a mobility venkovského obyvatelstva na jihu Čech v 17. a 18. století*, *Opera historica* 12, 2007, s. 255–290;
- TÝŽ, *Poddanská nemovitost a dědické právo na Třeboňsku. Vřesecká rychta v letech 1625–1825*, *JSH* 65, 1996, s. 34–42.
- TÝŽ, *Populační vývoj a životní cyklus venkovského obyvatelstva na jihu Čech v 16. až 18. století*, České Budějovice 2008.
- TÝŽ, *Převody poddanských nemovitostí a migrace obyvatelstva na jihu Čech. Situace na Chýnovsku v druhé polovině 17. a 18. století*, in: *Studie k sociálním dějinám*, Kutná Hora 2001, s. 117–136.
- TÝŽ, *"Slavnostní okamžiky" – svatební a křestní obřad v období raného novověku*, *HD* 24, 2000, s. 49–82.
- TÝŽ, *Sňatkové migrace v Čechách v 17. a 18. století a počátkem 19. století*, in: Eduard Maur – Josef Grulich (edd.), *Dějiny migrací v českých zemích v novověku*, Praha 2006, s. 19–72.
- Josef GRULICH – Alice KLÁŠTERSKÁ, „*Týkaje se mé mohovitosti, usmyslel jsem sobě ustanovit...*“, *DaS* 20, 1998, č. 2, s. 12–15.
- Josef GRULICH – Markéta SKOŘEPOVÁ, *Rodinná kontinuita a venkovské hospodářství. Držba poddanských usedlostí v 17. až 19. století jako historiografický problém*, ČČH 113, 2015, č. 1, s. 50–75.
- Josef GRULICH – Hermann ZEITLHOFER, *Lebensformen und soziale Muster in Südböhmen im 16. und 17. Jahrhundert*, *JSH* 66–67, 1997–1998; s. 26–50.
- Antonín HAAS, *Omezení odúmrtí a vdovská třetina v starém českém městském právu*, *PHS* 17, 1973, s. 199–218.
- Mark HÄBERLEIN – Christof JEGGLE (edd.), *Vorindustrielles Gewerbe. Handwerkliche Produktion und Arbeitsbeziehungen in Mittelalter und früher Neuzeit*, Konstanz 2004.

- John HAJNAL, *European Marriage Patterns in Perspective*, in: David V. Glass – David E. C. Eversley (edd.), *Population in History*, London 1965, s. 101–143.
- TÝŽ, *Two kinds of pre-industrial household formation systems*, in: Richard Wall – Jean Robin – Peter Laslett (edd.), *Family forms in Historic Europe*, Cambridge 1983, s. 101–143.
- Martina HALÍŘOVÁ (ed.), *Oznamuje se láskám našim... aneb svatby a svatební zvyky v českých zemích v průběhu staletí. Sborník z konference konané 13.–14. září 2007 ve Východočeském muzeu v Pardubicích*, Pardubice 2007.
- Jiří HANZAL, *Cikáni na Moravě v 15. až 18. století. Dějiny etnika na okraji společnosti*, Praha 2004.
- TÝŽ, *Demografie cikánského obyvatelstva v českých zemích v 17. a 18. století (na základě rozboru církevních matrik)*, HD 40, 2016, č. 2, s. 135–177.
- Josef HANZAL, *Současný stav a úkoly studia českých pozemkových knih*, SAP 14, č. 1, s. 39–56.
- TÝŽ, *Vývoj a význam poddanské odúmrtní v předbělohorských Čechách*, SAP 10, 1960, s. 147–180.
- Tamara HAREVEN (ed.), *Aging and Generational Relations over the Life Course*, Berlin – New York 1996.
- Hartmut HARNISCH, *Bäuerliche Ökonomie und Mentalität unter den Bedingungen der ostelbischen Gutsherrschaft in den letzten Jahrzehnten vor Beginn der Agrarreformen*, in: Georg Iggers (ed.), *Ein anderer historischer Blick. Beispiele ostdeutscher Sozialgeschichte*, Frankfurt am Main 1991, s. 70–92.
- Jan HAVRÁNEK, *Životní podmínky dělnických rodin roku 1900 ve světle demografické statistiky*, in: *Etnografie dělnictva* 9, Praha 1977, s. 55–124.
- Louis HENRY, *Anciennes familles genevoises. Étude démographique XVI^e–XX^e siècle*, Paris 1956.
- TÝŽ, *La fécondité naturelle. Observation – théorie – résultats*, *Population* 16, 1961, s. 625–636.
- TÝŽ, *Manuel de démographie historique*, Geneve – Paris 1967.
- TÝŽ, *Techniques d'analyse en démographie historique*, Paris 1980.
- Louis HENRY – Andre BLUM, *Techniques d'analyse en démographie historique*, Paris 1988².

- Louis HENRY – Michel FLEURY, *Des registres paroissiaux à l'histoire de la population. Manuel de dépouillement et d'exploitation de l'état civil ancien*, Paris 1956.
- TÍŽ, *Nouveau manuel de dépouillement et d'exploitation de l'état civil ancien*, Paris 1965.
- Iva HEROLDOVÁ, *Vesnická poddanská rodina v Čechách před vydáním patentu o zrušení nevolnictví a po něm*, ČL 68, 1981, s. 156–168.
- Pavel HIML, *Zrození vagabunda. Neusedlí lidé v Čechách 17. a 18. století*, Praha 2007.
- Michael Stephen HINDUS – Daniel Scott SMITH, *Premarital Pregnancy in America 1640–1970: An Overview and Interpretation*, *The Journal of Interdisciplinary History*, Vol. 5, 1975, No. 4, s. 537–570.
- Václav HOFMAN, *Sezónní průběh sňatečnosti v Čechách během 17. a 18. století*, HD 26, 2002, s. 81–100.
- Thomas HOLLINGSWORTH, *Historical demography*, London 1969.
- Markéta HOLUBOVÁ, *Etnografický atlas Čech, Moravy a Slezska VI. Okruhy kultů poutních madon jezuitského řádu*, Praha 2009.
- TÁŽ, *Geografická a sociální mobilita snoubenců farnosti Dobruška od konce 18. století do druhé poloviny 19. století*, HD 28, 2004, s. 111–155.
- Ivana HOLZBACHOVÁ, *K problematice vývoje školy Annales*, ČsČH 84, 1983, č. 3, s. 378–409.
- TÁŽ, *Škola Annales a její proměny*, in: *Filozofie dějin: problémy a perspektivy*, Brno 2004, s. 235–255.
- Cyril HORÁČEK, *Výminek*, Praha 1900.
- Radek HORÁK, *Sňatečnost v Kutné Hoře v letech 1725–1755*, *Demografie* 53, 2001, č. 1, s. 33–43.
- Pavla HORSKÁ, *Archivní bádání o rodině v českých zemích mezi historickou demografií a historickou sociologií*, in: Alena Pazderová (ed.), *Pocta Elišce Čáňové. Sborník k životnímu jubileu*, Praha 2003, s. 65–80.
- TÁŽ, *Česká historická demografie*, ČČH 89, 1991, s. 519–532.
- TÁŽ, *K historickému modelu středoevropské rodiny*, *Demografie* 31, 1989, s. 137–143.
- TÁŽ, *Konference o migracích v Evropě v Santiagu de Compostela*, HD 18, s. 184–188.

- TÁŽ, *Metody současné historické demografie pro analýzu archivních pramenů*, Archivní časopis 26, 1976, č. 3, s. 140–148.
- TÁŽ, *Poměr církvi k manželství a rodině v Čechách 19. století*, in: Bůh a bohové: církev, náboženství a spiritualita v českém 19. století. Sborník příspěvků z 22. ročníku symposia k problematice 19. století, Plzeň, 7.–9. března 2002, Praha 2003, s. 84–89.
- TÁŽ, *Rodinná skupina v Československu očima historické demografie*, HD 16, 1992, s. 57–61.
- TÁŽ, *Umělé přerušování těhotenství pohledem historické demografie*, HD 27, 2003, s. 225–242.
- TÁŽ, *Vliv počátku samostatné výdělečné činnosti žen na vývoj rodiny*, ČL 70, 1983, s. 223–228.
- TÁŽ, *Vztah sociální a geografické mobility v dějinách obyvatelstva českých zemí*, HD 12, 1987, s. 225–242.
- Pavla HORSKÁ – Eduard MAUR (edd.), *Dlouhodobé populační trendy na území ČSR (předstatistické období)*, Praha 1981.
- Pavla HORSKÁ – Milan KUČERA – Eduard MAUR – Milan STLOUKAL, *Dětství, rodina a stáří v dějinách Evropy*, Praha 1990.
- Pavla HORSKÁ – Eduard MAUR – Jiří MUSIL, *Zrod velkoměsta. Urbanizace českých zemí a Evropa*, Praha 2002.
- Jan HORSKÝ, *Ältere Diskussion über die Zadruga und die Familienbesitzgemeinschaft in Böhmen und das heutige Studium der Familienstrukturen und Familientypen*, HD 17, 1993, s. 37–51.
- TÝŽ, *Historická demografie a nové metodické pohledy na sociální dějiny*, HD 19, 1995, s. 135–152.
- TÝŽ, *Pojmy, objekty, vztahy a systémy. Poznámky o místě historické demografie ve vývoji dějepisectví*, Lidé města/Urban People 14, 2012, č. 3, s. 421–455.
- TÝŽ, *Příspěvek ke studiu rodinných struktur v Čechách v 16. století (sonda panství Třeboň)*, JSH 62, 1993, s. 50–56.
- TÝŽ, *Studium historického utváření rodiny v 16. až 18. století*, Demografie 38, 1996, s. 165–172.
- TÝŽ, *Studium rodinných struktur v raném novověku v českém prostředí. Přehled bádání za uplynulých 10 let*, in: Antonie Marès – Pavla Horská, Česko-francouzský dialog o dějinách evropské rodiny, Praha 2001, s. 33–52.

- Jan HORSKÝ – Eduard MAUR, *Die Familie, Familienstrukturen und Typologie der Familien in der böhmischen Historiographie*, HD 17, 1993, s. 7–35.
- Jan HORSKÝ – Iva SEDLÁČKOVÁ – Markéta SELIGOVÁ, *Ein einheitliches "altes demographisches Regime" oder die Bindungen eines demographischen Verhaltens zu "Ökotypen"? Betrachtungen über den Erklärungswert des Einwohnergläubensverzeichnisses vom Jahre 1651 für das Studium verschiedener Typen der historischen Familienbildung*, HD 20, 1996, s. 57–91.
- Jan HORSKÝ – Markéta SELIGOVÁ, *Rodina našich předků*, Praha 1996.
- Jan HORSKÝ – Miloš SLÁDEK, *Rodinné, sociální a demografické poměry v poddanských vsích na panství Třeboň v letech 1586 a 1651*, HD 17, 1993, s. 71–109.
- Michaela HRUBÁ, *"Nedávej statku žádnému, dokud duše v těle". Pozůstalostní praxe a agenda královských měst severozápadních Čech v předbělohorské době*, Ústí nad Labem 2002.
- TÁŽ, *Možnosti (a limity) studia měšťanských testamentů 15. a 16. století na příkladu měst severozápadních Čech*, in: *Pozdně středověké testamenty v českých městech: prameny, metodologie a formy využití*, Praha 2006, s. 29–37.
- TÁŽ (ed.), *Víra nebo vlast? Exil v českých dějinách raného novověku*, Ústí nad Labem 2001.
- TÁŽ, *Zvonění na sv. Alžbětu. Odras norem a sociální praxe v životních strategiích měšťanek na prahu raného novověku*, Praha 2011.
- Věra HRUŠKOVÁ, *Vliv změny profese na rodinu příměstské vesnice druhé poloviny 19. století*, HD 17, 1993, s. 201–228.
- TÁŽ, *Uplatňování sociální endogamie v příměstské vesnici ve druhé polovině 19. století*, HD 21, 1997, s. 133–148.
- Pat HUDSON, *Proto-Industrialisierung in England*, in: Markus Cerman – Sheilagh C. Ogilvie (edd.), *Proto-Industrialisierung in Europa: industrielle Produktion vor dem Fabrikszeitalter*, Wien 1994, s. 61–78.
- Eliška CHADIMOVÁ, *Nemanželské děti v Poličce ve druhé polovině 19. století*, HD 40, 2016, č. 2, s. 199–225.
- Aleš CHALUPA, *Venkovské obyvatelstvo v Čechách v tereziánských katastrech (1700-1750)*, SNM 23 – řada A, 1969, s. 197–378.

- Bronislav CHOCHOLÁČ, *O studiu pozemkových knih*, Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity C 40, 1993, s. 51–61.
- TÝŽ, *Poddanský úvěr na Moravě v 16. a 17. století*, ČČH 99, 2001, s. 59–84.
- Georg G. IGGERS, *Dějepisectví ve 20. století. Od moderní objektivitě k postmoderní výzvě*, Praha 2002.
- Arthur E. IMHOF, *Lebenserwartungen in Deutschland vom 17. bis 19. Jahrhundert*, Weinheim 1990.
- Gesa INGENDAHL, *Witwen in der frühen Neuzeit. Eine kulturhistorische Studie*, Frankfurt am Main – New York 2006.
- Petr JANČÁREK, *Populační vývoj českých zemí v předbělohorském období a problematika jeho studia*, HD 12, 1987, s. 125–136.
- TÝŽ, *Sňatky v Zubrnících*, HD 18, 1994, s. 167–178.
- Emanuel JANOUŠEK, *Několik demografických dat z české vesnice na počátku 19. století*, HD 2, 1968, s. 67–71.
- Martin JEMELKA, *Na kolonii. Život v hornické kolonii dolu Šalamoun v Moravské Ostravě do začátku socialistické urbanizace*, Ostrava 2007.
- TÝŽ, *Populační vývoj hutnické kolonie na Albertově (Verdunské) ulici ve Vítkovicích (1890–1930)*, Sborník prací Filozofické fakulty Ostravské univerzity – Historica 12, 2005, s. 85–100.
- TÝŽ, *Rodina a domácnost v dělnické kolonii na Ostravsku (1890–1930)*, in: Eduard Maur – Alice Velková (edd.), *Rodina a domácnost v 16.–20. století*, Praha 2010, s. 111–128.
- Richard JEŘÁBEK – Eduard MAUR – Jaroslav ŠTIKA – Josef VAŘEKA, *Etnografický atlas Čech, Moravy a Slezska IV. Národopisné oblasti, kulturní areály, etnické a etnografické skupiny*, Praha 2004.
- Šárka JIRÁSKOVÁ, *Vývoj obyvatelstva farnosti Zdechovice v letech 1790–1899*, HD 36, 2012, č. 1, s. 65–114.
- Pavla JIRKOVÁ, *Testamentární praxe v Jihlavě v letech 1578–1590. (Testament jako pramen pro dějiny rodinných struktur, historickou demografii a sociotopografii)*, ČNM – Řada historická 176, 2007, č. 1–2, s. 51–58.
- Karel KADLEC, *Rodinný neděl čili záduha v právu slovanském*, Praha 1898.
- Květa KALIBOVÁ, *Demografie*, Praha 2005.
- Květa KALIBOVÁ – Zdeněk PAVLÍK – Alena VODÁKOVÁ, *Demografie (nejen) pro demografy*, Praha 1993.

- Josef KALOUSEK, *O staročeském právé dědickém a královském právé odúmrtém na statcích svobodných v Čechách i v Moravě*, Praha 1894.
- Věra KALOUSKOVÁ, *Demografický vývoj farnosti Lochenice v letech 1784–1900 (Diplomová práce, Univerzita Pardubice, Fakulta filozofická)*, Pardubice 2006.
- Věra KALOUSKOVÁ, *Demografický vývoj farnosti Lochenice v letech 1784–1900*, HD 30, 2006, s. 67–143.
- Jan KAPRAS, *Majetkové právo manželské podle českého práva zemského*, Praha 1908.
- TÝŽ, *Poručenství nad sirotky v právu českém*, Praha 1904.
- Ludmila KÁRNÍKOVÁ, *Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754–1914*, Praha 1965.
- Karl KASER, *Macht und Erbe. Männerherrschaft, Besitz und Familie im östlichen Europa (1500–1900)*, Wien – Köln – Weimar 2000.
- Jiří KLABOUC, *Politický konsens k manželství v Čechách*, Praha 1960.
- TÝŽ, *Manželství a rodina v minulosti*, Praha 1962.
- TÝŽ, *Zvláštní manželské právo osob židovského vyznání*, PHS 5, 1959, s. 175–210.
- TÝŽ, *Manželství vojenských osob v právu kapitalistické společnosti*, PHS 6, 1960, s. 67–93.
- Arnošt KLÍMA, *Manufakturní období v Čechách*, Praha 1955.
- TÝŽ, *Industrial Development in Bohemia 1648–1781*, Past and Present 11, 1957, č. 1, s. 87–99.
- TÝŽ, *The Role of Rural Domestic Industry in Bohemia in the Eighteenth Century*, The American Journal of International Law 57, 1963, č. 3, s. 566–587.
- TÝŽ, *Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Bohemia*, Past and Present 85, 1979, č. 1, 49–67.
- TÝŽ, *Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-industrial Bohemia*, in: T. H. Aston – C. H. Philpin (edd.), *The Brenner Debate: Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-industrial Europe*, Cambridge 1988, s. 192–212.
- TÝŽ, *Hausindustrie, Manufaktur und Frühindustrialisierung in Böhmen*, in: Arnošt Klíma, *Economy, Industry and society in Bohemia 17th–19th centuries*, Praha 1991, s. 71–3

- Alexandra KHADKA, *Vývoj sňatečnosti ve farnosti Libčany v „dlouhém“ 19. století (1785–1914)*, HD 34, 2010, č. 2, s. 114–175.
- TÁŽ, *Zájem evropské historiografie o postavení vdov ve společnosti*, in: X. sjezd českých historiků: Ostrava, 14.–16. 9. 2011. Svazek 4, Ostrava 2015, s. 177–194.
- Alexander KLEIN – Sheilagh C. OGILVIE, *Occupational structure in the Czech lands under the second serfdom*, *Economic History Review* 69, 2016, vol. 2, s. 493–521.
- Jana KLUSÁKOVÁ, *Obyvatelstvo obce Stružinec v 18. a 19. století (Diplomová práce, Univerzita Karlova, Fakulta přírodovědecká)*, Praha 2000.
- Reginald KNEIFL, *Topographie des kaiserl. königl. Antheils von Schlesien I-IV*, Brünn 1804–1806.
- John E. KNODEL, *Demographic Behavior in the Past. A Study of Fourteen German Village Populations in the 18th and 19th Centuries*, Cambridge 1988.
- Tomáš KNOZ, *Poddaný v právních normativních pramenech předbělohorské Moravy*, ČMM 111, 1992, s. 99–135.
- Jürgen KOCKA, *Weder Stand noch Klasse. Unterschichten um 1800*, Bonn 1990.
- Jürgen KOCKA – Karl DITT – Josef MOOSER – Heinz REIF (edd.), *Familie und soziale Plazierung. Studien zum Verhältnis von Familie, sozialer Mobilität und Heiratsverhalten im spätern 18. und 19. Jahrhundert*, Opladen 1980.
- Jan KOTOUS, „Čelední d'ábel“ – rukověť námezdně pracujících z 16. století, PHS 40, 2009, s. 411–424.
- Jiří KOUMAR, „...k velikému ztenčení skrze vojáky a jinou vojenskou zběř týž statek přišel...“ *Odras třicetileté války v transferu poddanských nemovitostí na mělnickém panství*, HOP. Historie – Otázky – Problémy 3, 2011, č. 1, s. 77–91.
- TÝŽ, „Má doplaceno a žádnému nic nedluží.“ *Finanční aspekty majetkového transferu poddanské nemovitosti na mělnickém panství v 17. století*, Ústecký sborník historický, 2011, s. 7–43.
- TÝŽ, *Vesnice mělnického panství po třicetileté válce*, Confluens: vlastivědný sborník Mělnicka 1, 2005, s. 51–70.
- Jan KOUPAL, *Selský grunt a výměnek*, ČL 30, 1921, s. 241–247.
- Anděla KOZÁKOVÁ, *Právní postavení ženy v českém právu ženském*, Praha 1926.

- Jaroslav KOZLÍK, *Výměnkářská otázka v Čechách v letech 1873–1912 na základě poznání výměnku ve vybraných obcích okresu Příbram, Podbrdsko*: sborník Státního okresního archivu v Příbrami, 7, 2000, s. 67–136.
- František KRÁSL, *Arnošt hrabě Harrach, kardinál sv. církve římské a kníže arcibiskup pražský. Historicko-kritické vypsání náboženských poměrů v Čechách od roku 1623–1667*, Praha 1886.
- Peter KRIEDTE, *Eine Stadt am seidenen Faden. Haushalt, Hausindustrie und soziale Bewegung in Krefeld in der Mitte des 19. Jahrhunderts*, Göttingen 1991.
- Peter KRIEDTE – Hans MEDICK – Jürgen SCHLUMBOHM, *Industrialisierung vor der Industrialisierung. Gewerbliche Warenproduktion auf dem Land in der Formationsperiode des Kapitalismus*, Göttingen 1977.
- TÍŽ, *Socialgeschichte in der Erweiterung. Proto-Industrialisierung in der Verengung?*, *Geschichte und Gesellschaft* 18, 1992, s. 70–87, 231–255.
- Peter KRIEDTE – Hans MEDICK – Jürgen SCHLUMBOHM, *Eine Forschungslandschaft in Bewegung. Die Proto-Industrialisierung am Ende des 20. Jahrhunderts*, *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte*, 1998, č. 2, s. 9–20.
- Britta-Juliane KRUSE, *Witwen. Kulturgeschichte eines Standes in Spätmittelalter und Früher Neuzeit*, Berlin – New York 2007.
- Kamil KROFTA, *Dějiny selského stavu*, Praha 1949.
- Josef KŘIVKA, *Čeled' v poddanském hospodářství po třicetileté válce a její podíl na celkovém počtu vesnického obyvatelstva*, HD 2, 1968, s. 2–8.
- TÝŽ, *K dějinám poddanského vinařství na Litoměřicku v předbělohorské době*, *Vlastivědný sborník Litoměřicko* 3, 1966, s. 32–50.
- TÝŽ, *Mzdové poměry poddanské čeledě po třicetileté válce*, ČL 57, 1970, s. 100–105.
- Zlataše KUKÁNOVÁ – Lenka MATUŠÍKOVÁ, *Matriky židovských náboženských obcí v Čechách a na Moravě z let 1784–1949*, *Paginae Historiae*, 1992, s. 103–127.
- Otakar KULHÁNEK, *Hladomor v letech 1771–1772 a jeho dopad na obyvatelstvo panství Králův Dvůr*, *Minulostí Berounska* 4, 2001, 57–72.

- Barbora KUPROVÁ, *Vývoj obyvatelstva na panství Škvorec na přelomu 18. a 19. století (Diplomová práce, Univerzita Karlova, Přírodovědecká fakulta)*, Praha 2013.
- Barbora KUPROVÁ, *Využívání genealogických programů v historické demografii. Případová studie: Panství Škvorec na přelomu 18. a 19. století*, HD 38, č. 2, 2014, s. 157–177.
- František KUTNAR, *Dějinný pohled na vesnické společenské vrstvy*, ČL 36, 1949, s. 97–102.
- TÝŽ, František KUTNAR, *Malé dějiny brambor, Pelhřimov 2005²*.
- Jiří LANGR, *Vývoj dědického práva a rodinných forem. Lidová stavební kultura v československých Karpatech a přilehlých zemích*, Lidová kultura a současnost 7, Brno 1981, s. 193–211.
- Peter LASLETT, *Characteristics of the Western Family Considered Over Time*, in: Týž, *Family Life and Illicit Love in Earlier Generations*, Cambridge 1977, s. 12–49.
- TÝŽ, *Family and Household, as Work Group and Kin Group. Areas of Traditional Europe Compared*, in: Richard Wall – Jean Robin – Peter Laslett (edd.), *Family forms in Historic Europe*, Cambridge 1983, s. 513–563.
- TÝŽ, *The Comparative History of Household and Family*, Cambridge 1971.
- TÝŽ, *Introduction: Comparing Illegitimacy Over Time and Between Cultures*, in: Peter Laslett – Karl Oosterveen – Richard M. Smith (edd.), *Bastardy and its comparative History*, London 1980, s. 1–64.
- TÝŽ, *The World We Have Lost*, London 1965.
- Milena LENDEROVÁ, *Vstup žen do světa placené práce*, in: *Studie k sociálním dějinám*, Kutná Hora 2001, s. 184–190.
- Milena LENDEROVÁ – Tomáš JIRÁNEK – Marie MACKOVÁ, *Z dějin české každodennosti. Život v 19. století*, Praha 2009.
- Milena LENDEROVÁ – Karel RÝDL, *Radostné dětství? Dítě v Čechách devatenáctého století*, Praha 2006.
- Milena LENDEROVÁ – Vladan HANULÍK – Daniela TINKOVÁ (edd.), *Dějiny těla: prameny, koncepty, historiografie*, Červený Kostelec 2013.
- TÝŽ, *Tělo mezi medicinou a disciplínou: proměny lékařského obrazu a ideálu lidského těla a tělesnosti v dlouhém 19. století*, Praha 2014.

- Frank LETTKE (ed.), *Erben und Vererben. Gestaltung und Regulation von Generationenbeziehungen*, Konstanz 2003.
- David LEVINE (ed.), *Proletarianization and Family History*, Orlando 1984.
- Radek LIPOVSKI, *Centrum pro hospodářské a sociální dějiny při Filozofické fakultě Ostravské univerzity*, *Demografie* 51, 2009, č. 2, s. 141–142.
- TÝŽ, Radek LIPOVSKI, *Dětská úmrtnost v populacích měst Frýdku a Místku v éře demografického přechodu od starého k novému reprodukčnímu režimu*, *HD* 31, 2007, s. 21–48.
- TÝŽ, *Sňatky obyvatel města Frýdku v průběhu 17.–19. století*, *Sborník Státního okresního archivu ve Frýdku-Místku* 6, 2005, s. 19–45.
- TÝŽ, *Lidé poddanských měst Frýdku a Místku na sklonku tradiční společnosti (1700–1850)*, Ostrava 2013.
- Jitka LNĚNIČKOVÁ, *Skláři neznali hranice.: migrace osob spojených se sklářstvím v rámci střední Evropy se zřetelem k příhraničním oblastem Českého lesa a Šumavy*, in: *Navzdory hranici: migrační procesy na česko-německém pomezí. Příspěvky z odborné konference, Cheb 27.–29. května 2013*, Plzeň 2013, s. 138–155.
- Gerhard MACKENROTH, *Bevölkerungslehre. Theorie, Soziologie und Statistik der Bevölkerung*, Berlin 1953.
- Jana MACHAČOVÁ, *Dětství v chudé rodině – 2. polovina 19. století v Českých zemích*, in: Martina Halířová (ed.), *Od početí ke školní brašně*, Pardubice 2008, s. 111–118.
- Jana MACHAČOVÁ – Jiří MATĚJČEK, *Migrace za prací v druhé polovině 19. století a vzory chování*, in: *Migrace. Tolerance. Integrace. Sborník z mezinárodní vědecké konference konané ve dnech 5. a 6. října 2004 ve Slezském ústavu Slezského zemského muzea v Opavě*, Opava 2004, s. 24–27.
- Antonín B. MÁKA, *Mákova lípa: památný strom rodu a statku Mákova ve Stružinci č. 29 staré, 46 nové*, Nový Jičín na Moravě 1902.
- TÝŽ, *Matrika rodu Mákova ve Stružinci a vůbec na Lomnicku n. P. i jinde 1652–1904*, Polná 1904.
- TÝŽ, *Lípa Dobrodějka ve Stružnici u Lomnice n. P.*, Polná 1905.
- TÝŽ, *Lípa mecenáška: památní a dobročinný strom ve Stružinci u Lomnice nad Popelkou*, Nový Jičín na Moravě 1911.

- Tomáš MALÝ, *Kterak "Starochrudimští" na smrtelném loži kšaftovali". Testamentární praxe v raněnovověké Chrudimi. Památce Čenka Floriána, Sborník prací východočeských archivů 10, 2005, s. 13–36.*
- Barbora MAŇÁKOVÁ, *"Padlé" plzeňské ženy v 19. století, Bohemiae Occidentalis historica 1, 2015, č. 2, s. 56–79.*
- Vanda MAREŠOVÁ, *Sonda do problematiky nemanželských dětí na základě výzkumu církevních matrik v letech 1785–1873 na panství Kostelec nad Černými Lesy, in: Pontes ad fontes: církevní dějiny ve světle pomocných věd historických a příbuzných oborů, Hradec Králové 2011, s. 220–231.*
- Julie MARFANY, *Choices and constraints: marriage and inheritance in eighteenth and early nineteenth-century Catalonia, Continuity and Change 21, 2006, č. 1, s. 73–106.*
- TÁŽ, *Is it still helpful to talk about proto-industrialization? Some suggestions from a Catalan case study, Economic History Review 63, 2012, č. 4, s. 942–973.*
- TÁŽ, *Land, Proto-Industry and Population in Catalonia, C. 1680–1829. An Alternative Transition To Capitalism?, Farnham 2012.*
- Zdeněk MARTÍNEK, *Etnografický atlas Čech, Moravy a Slezska III. Řemeslná, domácká a manufakturní výroba a obchod v Čechách v letech 1752–1756, Praha 2000.*
- Thomas Garrigue MASARYK, *Der Selbstmord als sociale Massenerscheinung der modernen Civilisation, Wien 1881.*
- TÝŽ, *Shovívavá vrchnost a neukáznění poddaní? Hranice trestní disciplinace poddaného obyvatelstva na panství Hluboká nad Vltavou v 17. a 18. století, Praha 2011.*
- Pavel MATLAS, *Migrace poddaného obyvatelstva v raném novověku. Nová heuristická východiska a metodické přístupy, Forum Statisticum Slovaco- rum 3, 2007, s. 168–173.*
- Ingrid MATSCHINEGG – Albert MÜLLER, *Migration – Wanderung – Mobilität in Spätmittelalter und Frühneuzeit. Eine Auswahlbibliographie, Krems 1990.*
- Lenka MATUŠÍKOVÁ, *K dějinám Židů v českých zemích, Praha 2015.*
- Eduard MAUR *Církevní matriky jako historický pramen (se zvláštním zřetelem k historické demografii), SAP 20, 1970, č. 2, s. 425–457.*

- TÝŽ, *Čeled' a tovaryši v Čechách v soupisu podle víry z roku 1651*, HD 23, 1999, s. 85–135.
- TÝŽ, *Das bäuerliche Erbrecht und die Erbschaftspraxis in Böhmen im 16.–18. Jahrhundert*, HD 20, 1996, s. 93–118.
- TÝŽ, *Das Gesinde in Böhmen in der frühen Neuzeit*, in: Antoinette Fauve-Chamoux – Ludmila Fialová (edd.), *Le phénomène de la domesticité en Europe, XVIe–XXe siècles*, Praha 1997, s. 75–94.
- TÝŽ, *Das Gesinde in Böhmen nach dem Soupis poddaných podle víry aus dem Jahre 1651*, in: Markus Cerman – Hermann Zeitlhofer (edd.), *Soziale Strukturen in Böhmen. Ein regionaler Vergleich von Wirtschaft und Gesellschaft in Gutsherrschaften, 16.–19. Jahrhundert*, Wien 2002, s. 111–125.
- TÝŽ, *Dějiny rodiny v české historiografii*, in: Eduard Maur – Alice Velková (edd.), *Rodina a domácnost v 16.–20. století*, Praha 2010, s. 9–22.
- TÝŽ, *Demografický přechod (demografická revoluce)*, in: Jana Čechurová – Jan Randák et al., *Základní problémy studia moderních a soudobých dějin*, Praha 2014, s. 713–731.
- TÝŽ, *Die Böhmisches Gesellschaft und die Folgen des Dreißigjährigen Krieges (1648–1740)*, in: Týž, *Gutsherrschaft und „zweite Leibeigenschaft“ in Böhmen. Studien zur Wirtschafts-, Sozial- und Bevölkerungsgeschichte (14.–18. Jahrhundert)*, Wien – München 2001, s. 75–90.
- TÝŽ, *Historická demografie a dějiny rodiny v raném novověku*, in: Marie Koldinská (ed.), *Základní problémy studia raného novověku*, Praha 2003.
- TÝŽ, *Historické zprávy o lidnatosti Čech a jejich hodnota*, HD 5, 1971, s. 15–37.
- TÝŽ, *K demografickým aspektům tzv. druhého nevolnictví*, HD 8, 1983, s. 7–43.
- TÝŽ, *K problematice historické demografie*, in: *Historie a interdisciplinární výzkum*, Brno 2002, s. 77–86.
- TÝŽ, *Katastry 18. století (tereziánský katastr český a moravský, karolinský katastr slezský, josefský katastr)*, in: Milan Myška – Aleš Zářický, *Prameny k hospodářským a sociálním dějinám novověku 1*, Ostrava 2010, s. 38–57.
- TÝŽ, *Metoda rekonstrukce rodin v historické demografii*, *Demografie* 24, 1982, s. 101–102.
- TÝŽ, *Na okraj francouzských metod historikodemografického bádání*, *Historická demografie* 2, 1968, s. 72–83.

- TÝŽ, *Nové příspěvky k dějinám antikoncepce*, Demografie 13, 1971, s. 64–68.
- TÝŽ, *Poddaní točnického panství v druhé polovině 17. století*, SAP 14, 1964, č. 1, s. 57–82; SAP 15, 1965, č. 1, s. 177–297.
- TÝŽ, *Počátky demografického přechodu v Evropě*, in: Svatava Raková – Christian Lequesne (edd.), *Jakou Evropu ohlašovala bitva u Slavkova?* Praha 2006, s. 125–137.
- TÝŽ, *Populační důsledky třicetileté války*, HD 12, 1987, s. 137–152.
- TÝŽ, *Poutě jako forma mobility venkovského obyvatelstva v raném novověku*, VčSH 23, 2013, s. 235–252.
- TÝŽ, *Problémy demografické struktury Čech v polovině 17. století*, ČsČH 19, 1971, s. 839–870.
- TÝŽ, *Problémy studia migrací v českých zemích v raném novověku*, in: Eduard Maur – Josef Grulich (edd.), *Dějiny migrací v českých zemích v novověku*, Praha 2006, s. 7–18.
- TÝŽ, *Přehled vývoje české historické demografie*, Demografie 50, 2008, č. 4, s. 268–275.
- TÝŽ (ed.), *Příspěvky k dějinám cen a nemovitostí*, Praha 1963.
- TÝŽ, *Příspěvek k vývoji poddanského purkrechtu v pobělohorském období*, VPZM 14, 1974, s. 51–61.
- TÝŽ, *Vývoj matričního zápisu v Čechách*, HD 6, 1972, s. 40–55.
- TÝŽ, *Základy historické demografie*, Praha 1983².
- TÝŽ, *Zamyšlení nad 31 svazky ročenky Historická demografie*, in: Sborník příspěvků XXXVIII. konference České demografické společnosti „Padesát let časopisu Demografie“, Praha 21.–22. května 2008, s. 115–119 (CD-ROM, příloha čas. Demografie, 51, 2009, č. 1).
- Eduard MAUR – Josef GRULICH (edd.), *Dějiny migrací v českých zemích v novověku*, Praha 2006.
- Eduard MAUR – Václav ŠTOREK, *K demografii české šlechty v 16. století (Hynek Krabice z Veitmile a jeho pět manželek)*, HD 26, 2002, s. 5–27.
- Eduard MAUR – Alice VELKOVÁ (edd.), *Rodina a domácnost v 16.–20. století*, Praha 2010.
- Hans MEDICK, *The Proto-Industrial Family Economy: The Structural Function of Household and Family during the Transition from Peasant Society to Industrial Capitalism*, Social History 1, 1976, č. 2, s. 291–315.

- TÝŽ, *Weben und Überleben in Laichingen 1650–1900. Lokalgeschichte als allgemeine Geschichte*, Göttingen 1996.
- Hans MEDICK – David SABEAN (edd.), *Emotionen und materielle Interessen. Sozialanthropologische und historische Beiträge zur Familienforschung*, Göttingen 1984.
- Miroslava MELKESOVÁ, *Čírkevní matriky českých zemí v pozornosti badatelů*, HD 32, 2008, s. 5–56.
- TÁŽ, Miroslava MELKESOVÁ, *Geografický horizont kmotrů v polovině 17. století na Chýnovsku*, in: Eduard Maur – Josef Grulich (edd.), *Dějiny migrací v českých zemích v novověku*, Praha 2006., s. 205–242.
- Franklin Fritz MENDELS, *Industrialization and Population Pressure in Eighteenth-Century Flanders*, New York 1981.
- TÝŽ, *Proto-Industrialization: The First Phase of the Industrialization Process*, Journal of Economic History 32, 1972, s. 241–261.
- TÝŽ, *Proto-Industrialization: Theory and Reality. General Report*, in: Eighth International Economic History Congress. A-Themes, Budapest 1982, s. 69–107.
- Mischa MEIER (ed.), *Pest. Die Geschichte eines Menschheitstraumas*, Stuttgart 2005.
- Jean MEUVRET, *Les crises de subsistances et la démographie de la France d'Ancien Régime*, Population 1, 1946, s. 643–650.
- Jaroslav MILLER, *Raně novověká městská migrace české země, královské Uhry, polsko-litevský stát. Pokus o základní komparaci*, ČČH 100, 2002, č. 3, s. 522–554.
- Michael MITTERAUER, *Familie und Arbeitsteilung. Historischvergleichende Studien*, Wien – Köln – Weimar 1992.
- TÝŽ, *Formen ländlicher Familienwirtschaft. Historische Ökotypen und familiale Arbeitsorganisation im österreichischen Raum*, in: Josef Ehmer – Michael Mitterauer (edd.), *Familienstruktur und Arbeitsorganisation in ländlichen Gesellschaften*, Wien 1986, s. 185–323.
- TÝŽ, *Ledige Mutter. Zur Geschichte illegitimer Geburten in Europa*, München 1983.
- TÝŽ, *Sozialgeschichte der Jugend*, Frankfurt am Main 1986.

- Michael MITTERAUER – Reinhard SIEDER (edd.), *Historische Familienforschung*, Frankfurt am Main, 1982.
- Barbora MLYNAŘÍKOVÁ, *Geografický horizont prostého člověka v Čechách v letech 1740–1830, I–II*, Praha 2001.
- Jana MRÁZKOVÁ, „Přislíbujou sobě věrnost, lásku a upřímnost až do smrti zachovati.“ *Vliv rodiny a „přátel“ na volbu životního partnera – panství Třeboň na konci 18. a počátkem 19. století*, HD 29, 2005, s. 53–107.
- Petr MUŽÍK, *Obyvatelstvo města Domažlice v letech 1651–1830*, SAP 36, 1986, č. 1, s. 103–207.
- TÝŽ, *Kojenecká a dětská úmrtnost v Domažlicích v letech 1690–1830*, SAP 30, č. 1, 1980, s. 229–243.
- Milan MYŠKA, *K charakteristice výrobních vztahů a forem v předení lnu ve slezsko-moravské „proto-industriální oblasti“ v 16. až v polovině 18. století*, Časopis Slezského muzea 33, 1984, s. 253–270.
- TÝŽ, *Proto-industrializace. Realita, talentovaný omyl nebo mýtus?*, in: II. setkání historiků textilního a oděvního průmyslu, Ústí nad Orlicí 1989, s. 47–68.
- TÝŽ, *Opožděná industrializace. Lnářský a bavlnářský průmysl na Frýdecku a Místecku od počátků tovární výroby*, Trutnov 1991.
- TÝŽ, *Lnářský a bavlnářský průmysl na Frýdecku a Místecku do počátku tovární výroby. Opožděná industrializace*, Frýdek-Místek 2013.
- TÝŽ, *Proto-industriální železářství v českých zemích. Roboty a jiné formy nucené práce v železářských manufakturách*, Ostrava 1992.
- TÝŽ, *Proto-industrializace. Čtvrtstoletá bilance jednoho historiografického paradigmatu*, ČČH 92, 1994, č. 4, s. 759–774.
- Pavla NÁCOVSKÁ, *Svatební smlouvy jako pramen sociálně-dějinného a historicko-demografického poznání (Kutná Hora 1550–1600)*, HD 21, 1997, s. 39–72.
- Alexandra NAVRÁTILOVÁ, *Namlouvání, láska a svatba v české lidové kultuře*, Praha 2012.
- TÁŽ, *Poslední pořízení v lidovém právním vědomí*, in: Obyčejové právo. Sborník příspěvků z konference karpato-logické komise pro lidové obyčeje MKKK, Praha 2002, s. 88–106.

- Ladislav NEKVAPIL, *Čeďed' ve v'ychodn'ich 'Cech'ach v roce 1651: pokus o aplikaci Mitterauerov'ych historick'ych ekotyp'u*, in: X. sjezd 'cesk'ych historik'u: Ostrava, 14.–16. 9. 2011. Svazek 4, Ostrava 2015, s. 195–208.
- T'Y'Z, *Kmotrovsk'e vazby ve farnosti Hlinsko v letech 1645–1650 z hlediska soci'alne-n'abo'zenskeho*, HD 35, 2011, 'c. 1, s. 33–44.
- T'Y'Z, *V'ychodo'cesti nekatol'ici v době baroka a osv'icenstv'ı. Chrudimsk'ıy kraj v letech 1621–1781*, Pardubice 2015.
- Š'arka NEKVAPIL JIR'ASKOV'Á, *Protoindustrializace a mo'znosti studia popula'cn'ıho v'yoje v oblasti severov'ychodn'ich 'Cech*, 'C'CH 113, 2015, 'c. 1, s. 27–49.
- Ludmila NESL'ADKOV'Á, *Moravsk'e židovsk'e rodiny, jejich typologie a biologick'e p'edpoklady ve druhé polovin'e 19. stolet'ı do roku 1918*, in: Žid'e a Morava, Krom'eř'ı' 2001 s. 47–56.
- T'Á'Z, *Reprodukce kulturn'e odlišn'ych skupin obyvatelstva j'ızn'ı Moravy v novov'eķu na p'ıkladu k'řes'tan'u a žid'u*, Praha 2003.
- T'Á'Z, *V'yoj rodiny v Evrop'e a 'cesk'ych zem'ıch od poloviny 19. stolet'ı do současnosti z pohledu demografie*, in: Soci'alne a n'arodnostn'e sm'ıšen'á rodina v 'cesk'ych zem'ıch a ve st'ředn'ı Evrop'e od druhé poloviny 19. stolet'ı do současnosti, Opava 2003, s. 11–19.
- T'Á'Z, *Žid'e, mu'ži, ženy a d'eťi na Morav'e v etap'e pln'e emancipace do konce trv'ání rakouskeho mocn'arstv'ı*, in: Mil'ı Bore-: profesor Ctiboru Ne'casovi k jeho sedmdes'at'ım narozen'ım v'eňuj'ı p'ř'atel'e, kolegov'e a ž'áci, Brno 2003 s. 259–266.
- Zden'eķ R. NEŠPOR, *'Cesk'e migrace 19. a 20. stolet'ı a jejich dosavadn'ı studium*, Soudob'e d'e'jiny 12, 2005, 'c. 2, s. 245–284.
- T'Y'Z, *Dvoj'ı ž'ivot historick'e antropologie. Interdisciplin'ární (ne)porozum'eňı mezi historiky, sociology a soci'aln'ımı antropology*, D'e'jiny – Teorie – Kritika 2, 2005, s. 87–104.
- Olga NOV'ÁKOV'Á, *Úmrtnost kojenc'ů a mladš'ıch d'eťı v 19. a 1. pol. 20. stolet'ı*, Demografie 45, 2003, 'c. 3, s. 177–188.
- Sheilagh C. OGILVIE, *State Corporatism and Proto-Industry: the Württemberg Black Forest 1590–1797*, Cambridge 1997.
- T'Á'Z, *Vesnick'á obec a tzv. „druhé nevolnictv'ı“ v ran'e novov'eķ'ych 'Cech'ach*, 'C'CH 107, 2009, s. 46–94.

- TÁŽ, *Village Community and Village Headman in Early Modern Bohemia*, Bohemia 46, 2005, s. 46–94.
- Sheilagh C. OGILVIE – Jeremy EDWARDS, *Ženy a „druhé nevolnictví“ v Čechách na počátku novověku*, HD 22, s. 5–49.
- Jochen OLTMER – Michael SCHUBERT (edd.), *Migration und Integration in Europa seit der Frühen Neuzeit. Eine Bibliographie zur Historischen Migrationsforschung*, Osnabrück 2005.
- Jana PÁCALTOVÁ, *Obyvatelstvo Rokytnice nad Jizerou v 18. století (Diplomová práce, Univerzita Karlova, Filozofická fakulta)*, Praha 2000.
- František PALACKÝ, *Popis království českého čili podrobné poznamenání všech dosavadních krajů, panství, statků, měst, městeček a vesnic, někdejších hradů a tvrzí, též samot a zpustlých osad mnohých v zemi české, s udáním jejich obyvatelstva dle popisu r. MDCCCXLIII vykonaného*, Praha 1848.
- Zdeněk PAVLÍK – Jitka RYCHTAŘÍKOVÁ – Alena ŠUBRTOVÁ, *Základy demografie*, Praha 1986.
- Josef PEKAŘ, *České katastry 1654–1789: se zvláštním zřetelem k dějinám hospodářským a ústavním*, Praha 1915.
- TÝŽ, *K českým dějinám agrárním ve středověku*, ČČH 7, 1901, s. 326–363.
- TÝŽ, *Ke sporu zádruhu staroslovanskou*, ČČH 6, 1900, s. 243–267.
- Jan PETERS (ed.), *Gutsherrschaft als soziales Modell*, München 1995.
- TÝŽ (ed.), *Gutsherrschaftsgesellschaften im europäischen Vergleich*, Berlin 1997.
- TÝŽ (ed.), *Konflikt und Kontrolle in Gutsherrschaftsgesellschaften. Über Resistenz- und Herrschaftsverhalten in ländlichen Sozialgebilden der Frühen Neuzeit*, Göttingen 1995.
- Josef PETRÁŇ, *Dějiny hmotné kultury, II/2. Kultura a každodenní život od 16. do 18. století*, Praha 1997.
- TÝŽ, *Problémy cen, mezd a materiálních podmínek života lidu v Čechách v 17.–19. století, I–II*, AUC – PH, Praha 1971–1977.
- Ulrich PFISTER, *Die Zürcher Fabriques. Protoindustrielles Wachstum vom 16. bis 18. Jahrhundert*, Zürich 1992.
- TÝŽ, *Proto-industrielles Wachstum: ein theoretisches Modell*, Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte 1998, č. 2, s. 21–48.

- TÝŽ, *Craft Guilds, the Theory of the Firm, and Early Modern Proto-Industry*, in: Stephan R. Epstein – Maarten Prak (edd.), *Guilds, Innovation and the European Economy, 1400–1800*, Cambridge 2008, s. 25–51.
- Otto PLACHT, *Lidnatost a společenská skladba českého státu v 16.–18. století*, Praha 1957.
- Frédéric Le PLAY, *L'organisation de la famille selon le vrai modèle signalé par l'histoire de toutes les races et de tous les temps*, Tours 1875².
- TÝŽ, *Les ouvriers des deux mondes*. 5 Bde, Paris – Tours 1857–1885.
- Linda POLLOCK, *Forgotten Children: Parent Child Relations from 1500 to 1900*, New York 1983.
- Marika POULOVÁ, *Plodnost vdaných žen ve farnosti Rožmberk nad Vltavou v 19. století*, HD 31, 2007, s. 49–90.
- TÁŽ, *Vývoj sňatečnosti ve farnosti Rožmberk nad Vltavou v 19. století*, HD 30, 2006, s. 195–218.
- Markéta PRAŽÁKOVÁ SELIGOVÁ, *Život poddaných v 18. století: osud, nebo volba?*, Praha 2015.
- Vladimír PROCHÁZKA, *Česká poddanská nemovitost v pozemkových knihách 16. a 17. století*, Praha 1963.
- TÝŽ, *K použití statistické metody při studiu poddanských poměrů v 16.–18. století*, PHS 4, 1958, s. 292–294.
- TÝŽ, *Trhová smlouva na poddanskou nemovitost v Čechách v 16. a 17. století*, SH 10, 1962, s. 93–144.
- TÝŽ, *Výbava a výměnek na české vesnici v 16. a 17. století*, ČL 49, 1962, 55–62.
- Karel Václav RAIS, *Výminkáři*, Praha 1891.
- Vladimír ROUBÍČEK, *Úvod do demografie*, Praha 1997.
- František ROUBÍK, *Dějiny Chodů u Domažlic*, Praha 1931.
- Richard L. RUDOLF, *Major Issues in the Study of the European Peasant Family, Economy and Society*, in: Richard L. Rudolf (ed.), *The European Peasant Family and Society*, Liverpool 1995, s. 11–12.
- Miloš ŘEZNÍK, *Migrace raného novověku a 19. století v česko-saském prostoru: metody, koncepty a výzkumy v současné historiografii*, in: *Navzdory hranici: migrační procesy na česko-německém pomezí. Příspěvky z odborné konference, Cheb 27.–29. května 2013, Plzeň 2013*, s. 7–17.

- Diedrich SAALFELD, *Stellung und Differenzierung der ländlichen Bevölkerung Nordwestdeutschlands in den Ständegesellschaft des 18. Jahrhunderts*, in: Hinrichs Ernst – Wiegmann Günther (edd.), *Sozialer und kultureller Wandel in der ländlichen Welt des 18. Jahrhunderts*, Wolfenbüttel 1982, s. 229–251.
- David Warren SABEAN, *Property, Production and Family in Neckarhausen 1700–1780*, Cambridge 1990.
- TÝŽ, *Kinship in Neckarhausen 1700–1870*, Cambridge 1998.
- TÝŽ, *Unehelichkeit: Ein Aspekt sozialer Reproduktion kleinbäuerlicher Produzenten. Zu einer Analyse dörflicher Quellen um 1800*, in: Robert M. Berdhal (ed.), *Klassen und Kultur. Socialanthropologische Perspektiven in der Geschichtsschreibung*, Frankfurt am Main 1982, s. 54–76.
- Josef SALABA, *Příspěvky ke kritice urbářů, pozemkových knih a jiných knih, katastrů, map, starých účtů atd.*, Selský archiv XIV, s. 1–31, XV, s. 1–16, XVI, s. 1–44.
- August SEDLÁČEK, *Místopisný slovník historický království českého*, Praha 1908.
- Jaromír SEDLÁČEK, *Práva výměnku v dějinném vývoji*, Věstník Československého zemědělského muzea 19, 1942, s. 101–104.
- TÝŽ, *Vývoj právních předpisů o selských usedlostech v Čechách a na Moravě od polovice 18. století*, Právní praxe 9, 1944–1945, s. 126–135.
- Václav SEKERA (ed.), *Obyvatelstvo českých zemí v letech 1754–1918*, I–II, Praha 1978.
- Markéta SELIGOVÁ, *Die Entwicklung der Familie auf der Herrschaft Děčín in der Mitte des 17. Jahrhunderts unter Berücksichtigung seines Wirtschaftlichen Charakters*, HD 20, 1996, s. 119–175.
- TÁŽ, *Příspěvek ke studiu rodinných struktur v Čechách v polovině 17. století (panství Děčín – sonda)*, HD 17, 1993, s. 111–130.
- TÁŽ, *Sňatečnost na severočeském panství Horní Police v první polovině 18. století. K možnostem odhadu míry sňatečnosti v předstatistickém období*, HD 29, 2005, s. 29–52.
- Edward SHORTER, *The Making of Modern Family*, New York 1975.
- Jaroslav SCHALLER, *Beschreibung der Haupt- und Residenzstadt Prag I–IV*, Prag 1794–1797.

- Jaroslav SCHALLER, *Topographie des Königreichs Böhmen. Sechzehnter Theil. Bidschower Kreis*, Praha – Vídeň 1790.
- Jana SCHEJBALOVÁ, *Nejstarší továrna a nejstarší parní továrna na suchary*, Od Ještěda k Troskám: vlastivědný sborník Českého ráje a Podještědí 13, 2006, č. 4, s. 253–259.
- Jürgen SCHLUMBOHM, *Lebensläufe, Familien, Höfe. Die Bauern und Heuerleute des Osnabrückischen Kirchspiels Belm in proto-industrieller Zeit 1650–1860*, Göttingen 1994.
- TÝŽ, „Proto-Industrialisierung“ als forschungsstrategisches Konzept und als Epochenbegriff – eine Zwischenbilanz, in: Markus Cerman – Sheilagh C. Ogilvie (edd.), *Proto-Industrialisierung in Europa: industrielle Produktion vor dem Fabrikszeitalter*, Wien 1994 s. 23–34.
- František J. SCHWOY, *Topographie vom Markgrafthum Mähren*. 3 Bände, Wien 1793–1794.
- Reinhard SIEDER, *Sozialgeschichte der Familie*, Frankfurt am Main 1987.
- Tereza SIGLOVÁ, *Sirotní a vdoví v městečku Dašicích v letech 1563–1618*, VčSH 11, 2002, s. 3–40.
- TÁŽ, *Svatební smlouvy a manželství na příkladu městečka Dašic v letech 1563–1652*, in: Martina Halířová (ed.), *Oznamuje se láskám našim... aneb svatby a svatební zvyky v českých zemích v průběhu staletí*, Pardubice 2007, s. 27–45.
- Ludmila SINKULOVÁ, *Dějiny československého lékařství od roku 1740–1848. Díl II*, Praha 1965.
- Markéta SKOŘEPOVÁ, *Ovdovění a osiřené ve venkovské společnosti. Panství Nový Rychnov (1785–1855)*, České Budějovice 2016.
- TÁŽ, *Stereotypy vdovství a vdovectví v tradiční venkovské společnosti*, in: *Utváření identity ve vrstvách paměti*, České Budějovice 2011, s. 283–321.
- TÁŽ, *Uzavření nového manželství jako životní strategie ovdovělých venkovských žen (panství Nový Rychnov, 1. polovina 19. století)*, Zpravodaj Historického klubu 20, 2009, č. 1–2, s. 7–30.
- TÁŽ, *Vdovství v tradiční venkovské společnosti (přehled bádání)*, HD 35, 2011, č. 1, s. 1–31.

- Markéta SKOŘEPOVÁ – Josef GRULICH, *Rodinná kontinuita a venkovské hospodářství. Držba poddanských usedlostí v 17. až 19. století jako historiografický problém*, ČČH 113, 2015, č. 1, s. 50–75.
- Johann Gottfried SOMMER, *Das Königreich Böhmen. Dritter Band. Bidschower Kreis*, Praha 1835.
- Vladimír SRB, *Úvod do demografie*, Praha 1965.
- TÝŽ, *1000 let obyvatelstva českých zemí*, Praha 2004.
- Vladimír SRB – Milan KUČERA – Ladislav RŮŽIČKA, *Demografie*, Praha 1971.
- Annemarie STEIDL – Josef EHMER – Stan NADEL – Hermann ZEITLHOFER (edd.), *European Mobility: Internal, International and Transatlantic Moves in the 19th and Early 20th Centuries*, Göttingen 2008.
- Lucie STEINBACHOVÁ, *Demografický vývoj za hladomoru v letech 1771–1772*, HD 25, 2001, 101–129.
- Šárka STEINOVÁ, *Následky třicetileté války na cenu poddanské nemovitosti a obchodování na kladrubském klášterním velkostatku*, *Prameny a studie* 39, 2007, a. 152–165.
- Jiří STIBOR, *Pozemkové knihy*, in: Milan Myška – Aleš Zářický, *Prameny k hospodářským a sociálním dějinám novověku 1*, Ostrava 2010, s. 6–19.
- Hana STOKLASOVÁ, *Katolické přechodové rituály v „dlouhém“ 19. století (Disertační práce, Univerzita Pardubice, Fakulta filozofická)*, Pardubice 2014.
- Jan STRŽÍTESKÝ, *Zdravotní a populační vývoj československého obyvatelstva*, Praha 1971.
- Jiřina SVOBODOVÁ, *Česká vesnice*, Praha 1974.
- TÁŽ, *Dělnická rodina v struktuře sídelní jednotky*, in: *Etnografie dělnictva* 9, Praha 1977, s. 59–66.
- Mikołaj SZOŁTYSEK, *Central European household and family systems and the „Hajnal – Mitterauer“ line: the parish Bujakow (18th–19th centuries)*, *The History of the Family* 12, 2007, s. 19–42.
- Mikołaj SZOŁTYSEK – Konrad RZEMIENIECKI, *Between „Traditional“ Collectivity and „Modern“ Individuality. An Atomistic Perspective on Family and Household Astride the Hajnal Line (Upper Silesia and Great Poland at the End of the 18th Century)*, *Historical Social Research* 30, 2005, s. 130–170.

- Alexandra ŠIKULOVÁ, *Vývoj sňatečnosti ve farnosti Libčany v „dlouhém“ 19. století (1785–1914)*, HD 34, 2010, č. 2, s. 114–175.
- Alena ŠIMŮNKOVÁ, *Ke vztahu historiografie a antropologie: perspektivy aplikování antropologických přístupů*, ČL 82, 1995, s. 99–112.
- Dana ŠTEFANOVÁ, *Erbschaftspraxis, Besitztransfer und Handlungspielräume von Untertanen in der Gutsherrschaft. Die Herrschaft Frýdlant in Nordböhmen 1558–1750*, Wien – Stuttgart 2009.
- TÁŽ, *Die Erbschaftspraxis, das Ausgedinge und das Phänomen der „zweiten Leibeigenschaft“ in der nordböhmisches Dörfern der Herrschaft Frýdlant. Ein Beitrag zur Existenz der Familie unter obrigkeitlicher Einflussnahme (1650–1750)*, in: Erich Landsteiner – Franz X. Eder – Peter Feldbauer (edd.), *Wiener Wege der Sozialgeschichte. Themen – Wege – Vermittlungen*, Wien – Köln – Weimar 1997, s. 225–241.
- TÁŽ, *K aspektům role příbuzenských vztahů a majetkových transakcí. Situace na frýdlantském panství v letech 1558–1750*, HD 22, 1998, s. 107–144.
- TÁŽ, *Vdovy v raném novověku. Studie k právnímu postavení a jednání "viditelných" žen na příkladu praxe panství Frýdlant v severních Čechách mezi léta 1550–1750*, Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity – Řada historická (C) 51, 2004, s. 49–69.
- TÁŽ, *Workshop „Soziale Strukturen in Böhmen“*, HD 19, 1995, s. 207–209.
- Dana ŠTEFANOVÁ – Hermann ZEITLHOFER, *Alter und Generationsbeziehungen in Böhmen. Zum Ausgedinge in nord- und südböhmischen Dörfern*, in: Josef Ehmer – Peter Gutschner (edd.), *Das Alter im Spiel der Generationen*, Wien – Köln – Weimar 2000, s. 231–258.
- Blanka ŠTĚRBOVÁ, *Sňatečnost a sňatková migrace ve farnosti Střelské Hoštice v letech 1645–1980*, JSH 58, 1989, s. 125–136.
- TÁŽ, *Vývoj sňatečnosti v lokalitě Novosedly nad Nežárkou v letech 1686–1910*, HD 11, 1987, s. 115–120.
- Jarmila ŠTĚRNÁ, *Výměnek a postavení hospodářů v západním podkrkonoší*, ČL 58, 1971, s. 283–290.
- TÁŽ, *Změny ve způsobu života tkalců na Náchodsku a proces industrializace (se zřetelem k rodinnému životu)*, Praha 1970.
- Edita ŠTĚŘÍKOVÁ, *Exulantská útočiště v Lužici a Sasku*, Praha 2004.

- TÁŽ, *Pozvání do Slezska. Vznik prvních českých emigrantských kolonií v 18. století v pruském Slezsku*, Praha 2001.
- TÁŽ, *Stručně o pobělohorských exulantech*, Praha 2005.
- TÁŽ, *Více sluší poslouchati Boha než lidi: několik životních příběhů, úvahy o konfesionalizaci a době mezi dvěma výročími: 600. výročí upálení mistra Jana Husa: 70. výročí reemigrace potomků českých exulantů*, Praha 2015.
- TÁŽ, *Zbožnost exulantů z Čech a Moravy v 18. století v německých zemích*, in: Po vzoru Berojských: život i víra českých a moravských evangelíků v předtoleranční a toleranční době, Praha 2008, s. 285–306.
- TÁŽ, *Z nouze o spasení. Česká emigrace v 18. století do Pruského Slezska*, Praha 1992.
- TÁŽ, *Zelów: česká exulantská obec v Polsku*, Praha 2010.
- Alena ŠUBRTOVÁ, *Kojenecká úmrtnost v Praze v letech 1785–1815 na základě matrik*, HD 2, 1968, s. 45–57.
- TÁŽ, *Kontracepce, aborty a infanticidia v pramenech k předstatistickému období*, HD 15, 1991, s. 9–46.
- Jaroslav ŠULC, *Poddanské nemovitosti na panství Košátky za třicetileté války a po jejím skončení*, Confluens: vlastivědný sborník Mělnicka 8, 2013, s. 141–157.
- TÝŽ, *Třicetiletá válka a všední den venkovské společnosti v Čechách (se zřetelem k situaci na komorních panstvích ve středním Polabí)*, ČNM 175, 2006, s. 41–78.
- Ferdinand TADRA, *Listy kláštera zbraslavského č. 268*, Historický archiv 23, Praha 1904, s. 228–229.
- Tomáš TĚMÍN – Vladimír TĚMÍN, *K otázce historického vývoje počtu obyvatel Čech*, Demografie 16, 1974, s. 250–256.
- Antonín TOMÍČEK, *Rodinný nedíl v dědickém právu městském a na Litomyšlsku v 15. a 16. století*, ČL 9, 1900, 248–252.
- TÝŽ, *Otázka zákupu v Čechách*, ČDV 10, 1923, 133–136.
- Charles TILLY – Richard TILLY, *Agenda for European Economic History in the 1970s*, Journal of Economic History 31, 1971, s. 174–198.
- Richard TILLY, *Kapital, Staat und sozialer Protest in der deutschen Industrialisierung*, Göttingen 1980.
- Daniel TINKOVÁ, *Hřích, zločin, šílenství v čase odkouzlování světa*, Praha 2004.

- TÝŽ, *Ilegitimita a „nová ekonomie života“ v osvícenské Habsburské monarchii. Problém svobodných matek a nemanželských dětí mezi sociální kontrolou a sociální péčí na prahu občanské společnosti*, HD 27, 2003, s. 133–172.
- TÝŽ, *Kariéra prvních krajských lékařů a chirurgů v Čechách po josefinských reformách (cca 1785–1825)*, ČČH 109, 2001, č. 3, s. 432–487.
- TÁŽ, *Mefitická těla: exodus zemřelých ze světa živých na přelomu 18. a 19. století*, in: *Tělo a tělesnost v české kultuře 19. století: sborník příspěvků z 29. ročníku symposia k problematice 19. století*, Praha 2010, s. 73–82.
- TÁŽ, *Předcházet či trestat? Problém infanticidia v osvícenské společnosti*, ČČH 101, 2003, č. 1, s. 27–76.
- TÁŽ, *Tělo – věda – historie. K otázce formování „moderního“ těla v historiografii a novověké vědě*, in: Martin Nodl – Daniela Tinková, *Antropologické přístupy v historickém bádání*, Praha 2007, s. 13–52.
- TÁŽ, *Tělo, věda a stát. Zrození porodnice v osvícenské Evropě*, Praha 2010.
- TÁŽ, *Zákeřná Mefitis. Zdravotní policie, osvěta a veřejná hygiena v pozdně osvícenských Čechách*, Praha 2012.
- Josef TLAPÁK, *K některým otázkám poddanské nezákupní držby v Čechách v 16.–18. století*, Právněhistorické studie 19, 1975, s. 177–209.
- TÝŽ, *K otázce rozšíření nezakoupených hospodářství v západních Čechách*, MZK 7, 1970, s. 174–200.
- TÝŽ, *K otázce rozšíření nezakoupených rustikálních usedlostí ve východních Čechách ve druhé polovině 18. století*, VPZM 8, 1968, s. 213–232.
- Werner TROSSBACH, *Gutsherrschaft zwischen Elbe und Oder. Asymmetrische Agrarsysteme in wechselnden Perspektiven*, in: Reiner Prass – Jürgen Schlumbohm – Christophe Duhamelle (edd.), *Ländliche Gesellschaften in Deutschland und Frankreich 18.–19. Jahrhundert*, Göttingen 2003, s. 31–52.
- František VACEK, *Urbáře a pozemkové knihy*, ČDV, 1926, s. 8–31.
- Christiaan VANDENBROEKE, *Proto-Industrialisierung in Flandern: ein kritischer Überblick*, in: Markus Cerman – Sheilagh C. Ogilvie (edd.), *Proto-Industrialisierung in Europa: industrielle Produktion vor dem Fabrikszeitalter*, Wien 1994, s. 113–128.
- Alice VELKOVÁ, *50 let Cambridge Group for the History of Population and Social Structure*, HD 38, 2014, č. 2, s. 255–259.

- TÁŽ, *Der Besitztransfer untertäniger Anwesen in Štáhlavy im 18. und in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts*, in: Markus Cerman – Hermann Zeitlhofer, *Soziale Strukturen in Böhmen. Ein regionaler Vergleich von Wirtschaft und Gessellschaft in Gutsherrschaften, 16.–19. Jahrhundert*, Wien – München 2002, s. 228–239.
- TÁŽ, *Dítě jako oběť. Vraždy dětí spáchané jejich matkami ve 2. polovině 19. století*, in: Martina Halířová (ed.), *Od početí ke školní brašně*, Pardubice 2008, s. 147–163.
- TÁŽ, *Familie und Besitzinteressen. Veränderungen in der Wahrung des Familieninteresses in der ländlichen Gesellschaft Böhmens im 18. und beginnenden 19. Jahrhundert*, in: Inken Schmidt-Voges (ed.), *Ehe – Haus – Familie. Soziale Institutionen im Wandel 1750–1850*, Köln 2010, s. 121–141.
- TÁŽ, *Fenomén stáří ve venkovské společnosti na přelomu 18. a 19. století*, in: *Studie k sociálním dějinám*, Kutná Hora 2001, s. 145–156.
- TÁŽ, *Forma sociálního zabezpečení na vesnici v 18. a 1. polovině 19. století (Výměnek v pozemkových knihách vesnice Lhůty u Štáhlav)*, HD 21, s. 93–131.
- TÁŽ, „*Kdyby mi pánpůh z tohoto světa povolati ráčil*“. *Význam právních pořízení ve venkovské rodině v první polovině 19. století*, in: *19. století v nás: modely, instituce a reprezentace, které přetrvaly*, Praha 2008, s. 504–531.
- TÁŽ, *Krutá vrchnost, ubozí poddaní? Proměny venkovské rodiny a společnosti v 18. a první polovině 19. století na příkladu západočeského panství Štáhlavy*, Praha 2009.
- TÁŽ, *Marriage and property transfer in rural Western Bohemia 1700–1850*, in: Anne-Lise Head-König – Péter Pozsgai (edd.), *Inheritance Practices, Marriage Strategies and Household Formation in European Rural Societies*, Brepols 2013, s. 101–125.
- TÁŽ, *Metodické přístupy v českém historicko-demografickém výzkumu v posledních 20 letech*, in: Hanna Kurowska (ed.), *Przemiany demograficzne Europy Środkowej w czasach nowożytnych*, Zielona Góra 2010, s. 51–57.

- TÁŽ, *Nemanželské děti ve venkovské společnosti na přelomu 18. a 19. století*, in: Dítě a dětství napříč staletími. 2. Pardubické bienále. 4.–5. dubna 2002, Pardubice 2003, s. 205–227.
- TÁŽ, *Proměna v chápání majetkových zájmů v rodinách držitelů venkovských usedlostí v letech 1650–1850*, in: Eduard Maur – Alice Velková (edd.), *Rodina a domácnost v 16.–20. století*, Praha 2010, s. 51–68.
- TÁŽ, *Proměny venkovské společnosti v letech 1750–1850*, ČČH 105, 2007, č. 4, s. 809–857.
- TÁŽ, *Sebevědomé, nebo zoufalé? Vdovy hospodařící na venkovských usedlostech v první polovině 19. století*, in: *Reflexe a sebereflexe ženy v české národní elitě 2. poloviny 19. století: sborník příspěvků z konference uspořádané ve dnech 23.–24. listopadu 2006*, Praha 2007, s. 321–340.
- TÁŽ, *Složení domácnosti a problematika čelední služby na panství Štáhlavy počátkem 19. století*, in: Marie Koldinská – Alice Velková, *Historik zapomenutých dějin. Sborník příspěvků věnovaných prof. Eduardu Maurovi*, Praha 2003, s. 140–161.
- TÁŽ, *Staré ženy ve venkovské společnosti na přelomu 18. a 19. století*, in: *Vetché stáří, nebo zralý věk moudrosti? Sborník příspěvků z 28. ročníku symposia k problematice 19. století*, Praha 2009, s. 204–224.
- TÁŽ, *Svatební smlouvy ve venkovském prostředí v 1. polovině 19. století*, in: Martina Halířová (ed.), *Oznamuje se láskám našim... aneb svatby a svatební zvyky v českých zemích v průběhu staletí*, Pardubice 2007, s. 75–86.
- TÁŽ, *The Role of the Manor in Property Transfers of Serf Holding in Bohemia in the Period of the „Second Serfdom“*, *Social History* 37, 2012, s. 501–521.
- TÁŽ, *Unmarried mothers in pre-industrial Bohemian rural society—example of the Štáhlavy domain 1741–1830*, HD 40, 2016, č. 2, s. 179–199.
- TÁŽ, *Výběr partnera a sňatkový věk dědiců venkovských usedlostí na Štáhlavsku a jejich sourozenců v 18. a na počátku 19. století*, HD 22, 1998, s. 145–168.
- TÁŽ, *Zásahy státu do vztahu mezi vrchností a poddanými a jejich dopad na vesnickou rodinu na přelomu 18. a 19. století*, ČNM – Řada historická 168, 1999, s. 53–73.
- Velký lékařský slovník*, Praha 2002².
- Marie VOJTÍŠKOVÁ, *Úmrtnost při prvních třech cholerych epidemiích XIX. století v České Lípě*, HD 5, 1971, s. 92–103.

- Miloslav VOLF, *Vývoj gruntovní knihy ve světle zákonů a hospodářských instrukcí*, Zprávy českého zemského archivu 8, 1939, s. 43–108.
- Richard WALL, *Widow and Unmarried Women as Taxpayers in England before 1800*, *The History of the Family* 12, 2007, s. 250–267
- Richard WALL – Jean ROBIN – Peter LASLETT (edd.), *Family forms in Historic Europe*, Cambridge 1983.
- Volkmar WEISS, *Bewölkerung und soziale Mobilität. Sachsen 1550–1880*, Berlin 1993.
- Zikmund WINTER, *Kulturní obraz českých měst, I–II*, Praha 1890–1892.
- TÝŽ, *Z rodiny a domácnosti staročeské*, Praha 1912.
- Jan Erazim WOCEL, *O staročeském dědickém právu*, Praha 1861.
- Gregor WOLNÝ, *Die Markgrafschaft Mähren topographisch, statistisch und historisch geschildert*, Brünn 1835–1842.
- Eduard WONDRÁK, *Historie moru v českých zemích*, Praha 1999.
- Edward A. WRIGLEY – Roger S. SCHOFIELD, *The Population History of England 1541–1871*, Cambridge 1989.
- Aleš ZÁŘICKÝ et al., *Milan Myška. Z díla hospodářského historika*, Ostrava 2010.
- Hermann ZEITLHOFER, *Arbeit und Alter in ländlichen Gesellschaften der Frühen Neuzeit. Die Erwerbstätigkeit im Alter zwischen eigenem Besitz und den Zwängen einer „Ökonomie des Auskommens“*, *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte* 2008, s. 43–64.
- TÝŽ, *Besitzwechsel und sozialer Wandel. Lebensläufe und sozioökonomische Entwicklungen im südlichen Böhmerwald 1640–1840*, Wien – Köln – Weimar 2014.
- TÝŽ, *Das Ausgedinge am Beispiel des südböhmischen Pfarre Kapličky (Herrschaft Vyšší Brod) 1700 bis 1738*, *JSH* 65, 1996, s. 43–64.
- TÝŽ, *Die „eiserne Ketten“ der Heirat. Eine Diskussion des Modells der „Ökonomischen Nischen“ am Beispiel der südböhmischen Pfarre Kapličky 1640–1840*, in: Jürgen Schlumbohm – Christophe Duhamelle (edd.), *Eheschließungen im Europa des 18. und 19. Jahrhunderts*, Göttingen 2003, s. 36–89.
- TÝŽ, *Land, Family and the Transmission of Property in a Rural Society of South Bohemia 1651–1840*, *Continuity and Change* 22, 2007, Vol. 3, s. 519–544.

7. 4. Internetové zdroje

I. vojenské mapování (1764–1768), mapový list č. 44, Laboratoř geoinformatiky Fakulty životního prostředí UJEP, dostupné z URL: http://oldmaps.geolab.cz/map_viewer.pl?lang=cs&map_root=1vm&map_region=ce&map_list=c044 [online, cit. 20. 7. 2017].

Císařské otisky a indikační skici pro obec Stružinec [7436-1], Ústřední archiv zeměměřičství a katastru, dostupné z URL: <http://archivnimapy.cuzk.cz/uazk/pohledy/archiv.html> [online, cit. 1. 6. 2016].

Historický lexikon obcí České republiky 1869 – 2011, Český statistický úřad, dostupné z URL: https://www.czso.cz/csu/czso/iii-pocet-obyvatel-a-domu-podle-kraju-okresu-obci-a-casti-obci-v-letech-1869-2011_2015 [online, cit. 1. 2. 2016].

Mapy.cz, dostupné z URL: <https://mapy.cz/turisticka?x=15.3410648&y=50.5572327&z=13&source=mapa&id=2745&q=Stru%C5%BEinec> [online, cit. 10. 3. 2017].

Roční časové řady, Český statistický úřad, dostupné z URL: https://www.czso.cz/csu/czso/obyvatelstvo_hu [online, cit. 20. 3. 2015].

8. SEZNAM ZKRATEK

AČ	Archiv český
AUC	Acta Universitatis Carolinae
AUC – PH	Acta Universitatis Carolinae. Philosophica et Historica
ČČH	Český časopis historický
ČsČH	Československý časopis historický
ČDV	Časopis pro dějiny venkova
ČL	Český lid
ČMM	Časopis Matice Moravské
ČNM	Časopis Národního muzea
HD	Historická demografie
JSH	Jihočeský sborník historický
MZK	Minulostí západočeského kraje
PHS	Právněhistorické studie
SAP	Sborník archivních prací
SH	Sborník historický
SNM	Sborník Národního muzea
VŠSH	Východočeský sborník historický
VPMZ	Vědecké práce Zemědělského muzea

9. SEZNAM PŘÍLOH

Příloha č. 1 Přehled počtu narozených, oddaných, zemřelých a přirozeného přírůstku v letech 1668–1849	260
Příloha č. 2 Zastoupení narozených dle pohlaví v letech 1668–1849	265
Příloha č. 3 Bydliště snoubenců nepocházejících z obce Stružinec v letech 1700–1849	266
Příloha č. 4 Stružinec na I. vojenském mapování (1764–1768), mapový list č. 44, výřez	268
Příloha č. 5 Počet zemřelých dle věkových kategorií a pohlaví v letech 1668–1899... 269	
Příloha č. 6 Struktura převodů dle doby převodu a typu usedlosti v letech 1700–1849	271
Příloha č. 7 Průměrný věk dědiců přebírajících usedlost od svého otce v letech 1700–1849	271
Příloha č. 8 Skladba dědiců dle doby odchodu otce z usedlosti v letech 1700–1849... 272	
Příloha č. 9 Průměrný věk dědiců usedlosti a jejich nevěst dle typu převodu a sociálních kategorií v letech 1700–1849.....	273
Příloha č. 10 Průměrný věk dědiček usedlosti a jejich ženichů dle typu převodu a sociálních kategorií v letech 1700–1849	274
Příloha č. 11 Osoba prozatimního hospodáře v letech 1700–1849.....	275
Příloha č. 12 Selská usedlost čp. 18.....	276
Příloha č. 13 Výměněk s chlévem patřící k čp. 18	276
Příloha č. 14 Selská usedlost čp. 43.....	277
Příloha č. 15 Chalupnicklá usedlost čp. 41	277
Příloha č. 16 Původně domkářské stavení čp. 99	278
Příloha č. 17 Mechanická tkalcovna bratří Jaroslava a Josefa Kučerů ve Stružinci.....	279
Příloha č. 18 Mechanická tkalcovna bratří Jaroslava a Josefa Kučerů – pohled od hlavní silnice	279

10. PŘÍLOHY

Příloha č. 1 Přehled počtu narozených, oddaných, zemřelých a přirozeného přírůstku v letech 1668–1849

Rok	Počet narozených	Počet sňatků	Počet zemřelých	Přirozený přírůstek
1668	4	0	3	1
1669	2	2	2	0
1670	8	0	0	8
1671	2	2	2	0
1672	12	1	2	10
1673	7	0	0	7
1674	5	0	2	3
1675	4	0	0	4
1676	5	1	0	5
1677	7	1	1	6
1678	8	1	1	7
1679	6	1	3	3
1680	9	1	0	9
1681	6	1	2	4
1682	7	2	2	5
1683	6	2	5	1
1684	8	3	1	7
1685	7	1	3	4
1686	6	3	2	4
1687	10	4	1	9
1688	8	0	2	6
1689	5	5	1	4
1690	7	4	8	-1
1691	8	5	3	5
1692	9	3	3	6
1693	13	3	9	4
1694	7	0	2	5
1695	7	3	3	4
1696	10	1	3	7
1697	5	2	6	-1
1698	21	3	0*	21
1699	7	0	0*	7
1700	6	1	5	1
1701	9	2	11	-2
1702	8	4	3*	5
1703	10	5	0*	10
1704	6	1	0*	6

1705	12	3	0*	12
1706	9	1	0*	9
1707	10	2	0*	10
1708	9	1	1*	8
1709	3	0	2*	1
1710	6	2	1*	5
1711	9	0	4*	5
1712	9	3	3	6
1713	6	1	7	-1
1714	7	1	6	1
1715	7	0	1	6
1716	8	4	0	8
1717	11	2	1	10
1718	10	2	3	7
1719	0*	0*	0*	0
1720	6	3	1	5
1721	7	2	6	1
1722	5	0	0	5
1723	0*	0*	0*	0
1724	9	2	5	4
1725	11	3	4	7
1726	13	1	7	6
1727	5	0	8	-3
1728	11	2	9	2
1729	13	3	8	5
1730	10	4	8	2
1731	11	1	6	5
1732	9	1	7	2
1733	13	3	9	4
1734	13	6	6	7
1735	9	2	4	5
1736	13	1	19	-6
1737	9	4	9	0
1738	11	5	7	4
1739	13	5	4	9
1740	8	2	10	-2
1741	14	1	9	5
1742	10	2	4	6
1743	11	1	11	0
1744	15	2	12	3
1745	11	4	9	2
1746	10	0	12	-2
1747	11	2	8	3
1748	8	4	14	-6
1749	14	1	6	8

1750	5	4	7	-2
1751	14	2	8	6
1752	14	4	9	5
1753	14	2	10	4
1754	17	1	13	4
1755	7	4	6	1
1756	11	1	10	1
1757	7	3	8	-1
1758	8	3	20	-12
1759	9	5	9	0
1760	10	5	14	-4
1761	8	2	6	2
1762	6	0	20	-14
1763	6	6	14	-8
1764	12	3	11	1
1765	6	2	8	-2
1766	9	2	4	5
1767	12	0	5	7
1768	6	1	9	-3
1769	8	5	2	6
1770	10	2	6	4
1771	12	1	23	-11
1772	1	6	84	-83
1773	11	3	3	8
1774	15	4	3	12
1775	10	2	2	8
1776	11	2	6	5
1777	14	6	10	4
1778	10	1	5	5
1779	10	0	2	8
1780	14	2	14	0
1781	11	2	8	3
1782	10	4	2	8
1783	14	1	11	3
1784	17	1	11	6
1785	18	5	3	15
1786	15	7	14	1
1787	16	4	7	9
1788	23	3	9	14
1789	13	3	8	5
1790	20	6	9	11
1791	17	6	8	9
1792	27	1	9	18
1793	16	1	8	8
1794	19	2	9	10

1795	15	3	11	4
1796	20	2	9	11
1797	22	7	10	12
1798	17	6	8	9
1799	26	4	15	11
1800	19	6	15	4
1801	12	3	15	-3
1802	29	4	8	21
1803	19	4	38	-19
1804	30	5	14	16
1805	21	7	11	10
1806	18	5	24	-6
1807	26	6	10	16
1808	26	11	21	5
1809	24	5	11	13
1810	27	5	19	8
1811	34	6	11	23
1812	25	3	41	-16
1813	36	4	8	28
1814	32	1	13	19
1815	23	4	23	0
1816	33	3	10	23
1817	21	2	9	12
1818	26	7	20	6
1819	20	5	18	2
1820	23	4	8	15
1821	31	8	15	16
1822	28	4	15	13
1823	25	5	17	8
1824	23	4	12	11
1825	28	4	14	14
1826	28	8	20	8
1827	29	4	11	18
1828	24	7	21	3
1829	35	4	28	7
1830	22	4	12	10
1831	29	9	17	12
1832	32	2	18	14
1833	25	4	7	18
1834	26	5	16	10
1835	28	12	21	7
1836	32	7	20	12
1837	21	9	18	3
1838	37	7	17	20
1839	27	10	18	9

1840	41	13	23	18
1841	39	4	24	15
1842	46	8	19	27
1843	29	4	25	4
1844	48	8	31	17
1845	37	8	29	8
1846	37	10	43	-6
1847	41	8	41	0
1848	36	14	47	-11
1849	46	7	23	23
Celkem	2791	610	1831	960

* Kurzivou jsou označena léta, pro která se dochovala pouze torzovitá evidence.

Příloha č. 2 Zastoupení narozených dle pohlaví v letech 1668–1849

Období	Chlapci	Dívky	Celkem
1668-1679	45	25	70
1680-1689	36	36	72
1690-1699	49	45	94
1700-1709	40	42	82
1710-1719	37	36	73
1720-1729	45	35	80
1730-1739	51	60	111
1740-1749	66	46	112
1750-1759	56	50	106
1760-1769	47	36	83
1770-1779	50	54	104
1780-1789	75	76	151
1790-1799	117	82	199
1800-1809	102	122	224
1810-1819	130	147	277
1820-1829	134	140	274
1830-1839	137	142	279
1840-1849	188	212	400
Celkem	1405	1386	2791

Příloha č. 3 Bydliště snoubenců nepocházejících z obce Stružinec v letech 1700–1849

Lokalita*	Bydliště nevěsty	Bydliště ženicha	Vzdálenost od Stružince (v km)**
Bělá	7	0	8,5
Bezděčín (Stružinec)	3	0	4
Bítouchov (Veselá)	1	0	5,5
Bořkov (Slaná)	3	0	6,5
Černá (Lomnice n. P.)	5	0	5
Dlouhý (Záhoří)	2	0	13
Dolní Lomnice (Lomnice n. P.)	11	0	4
Heřmanice (Nová Paka)	1	0	16,5
Holenice	1	0	7
Hořensko (Slaná)	2	0	7
Hřídeteč (Lázně Bělohrad)	0	1	20
Chlum (Lomnice n. P.)	8	0	6
Kalná	1	0	25
Kněžnice	3	0	8
Košov (Lomnice n. P.)	8	0	5
Kotelsko (Veselá)	4	3	6
Kruh	1	0	11
Kuchelna (Semily)	2	0	10
Kundratice (Košťálov)	6	0	9
Levínská Olešnice	1	1	18
Lhota Bradlecká	1	0	8
Libštát	3	0	6
Lomnice nad Popelkou	16	1	2
Lukavec u Hořic	1	0	30
Martinice v Krkonoších	1	0	16,5
Morcinov (Lomnice n. P.)	1	0	4
Nedvězí (Slaná)	12	1	4,5
Nová Ves nad Popelkou	16	1	6
Ploužnice (Lomnice n. P.)	1	0	5
Podměstí (Lomnice n. P.)	3	0	2
Podmoklice (Semily)	2	0	8
Pohoří (Stružinec)	6	1	3
Račín (Lomnice n. P.)	3	0	3
Rovensko pod Troskami	1	0	9
Roztoky u Jilemnice	2	0	13
Roudný (Karlovice)	14	1	11
Rváčov (Lomnice n. P.)	12	0	3
Skuhrov (Lomnice n. P.)	15	1	2

Slaná	4	0	5,5
Soběraz	3	0	12
Stará Lomnice (Lomnice n. P.)	18	0	2
Sutice (Slaná)	2	0	6,5
Syřenov	2	0	9
Tikov (Lomnice n. P.)	1	0	5
Tříč (Vysoké nad Jizerou)	1	0	22
Tuháň (Stružinec)	21	3	2
Václaví (Rovensko pod Troskami)	1	0	9
Veselá	5	0	5
Vyniklá (Pohoří, Stružinec)	1	0	10
Želechy (Lomnice n. P.)	1	1	2,5
Žďár	3	0	?***
Žlábek (Tatobity)	1	0	6
panství Křinecké	1	0	?
Celkem	245	15	-

* V závorce je označena lokalita, ke které uvedené vsi v současné době náležejí.

** Vzdálenost od Stružince byla zjišťována na základě trasování pro pěší (krátká cesta) na portálu [Mapy.cz](https://mapy.cz), dostupné z URL: <https://mapy.cz/turisticka?x=15.3410648&y=50.5572327&z=13&source=muni&id=2745&q=Stru%C5%BEinec> [online, cit. 10. 3. 2017].

*** Nelze přesně určit, o kterou obec se jedná, neboť v blízkosti Stružince se nacházely tři lokality tohoto názvu.

Příloha č. 4 Stružinec na I. vojenském mapování (1764–1768), mapový list č. 44, výřez (dostupné z URL: http://oldmaps.geolab.cz/map_viewer.pl?lang=cs&map_root=1vm&map_region=ce&map_list=c044 [online, cit. 20. 7. 2017]).



Příloha č. 5 Počet zemřelých dle věkových kategorií a pohlaví v letech 1668–1899

	Celkem			0-14			15-49			50+		
	M	Ž	C	M	Ž	C	M	Ž	C	M	Ž	C
1668-1679	6	2	8*	3	1	4	3	1	4	0	0	0
1680-1689	7	12	19	3	2	5	2	3	5	2	7	9
1690-1699	15	17	32**	7	4	11	4	6	10	4	7	11
1700-1709	12	10	22	7	5	12	2	3	5	3	2	5
1710-1719	9	17	26	4	9	13	3	3	6	2	5	7
1720-1729	24	23	47***	14	17	31	4	3	7	6	3	9
1730-1739	45	34	79	28	14	42	6	9	15	11	11	22
1740-1749	55	40	95	34	20	54	4	7	11	17	13	30
1750-1759	58	42	100	32	17	49	11	7	18	15	18	33
1760-1769	51	42	93	28	27	55	8	8	16	15	7	22
1770-1779	78	66	144	31	31	62	23	20	43	24	15	39
1780-1789	36	51	87	23	33	56	7	7	14	6	11	17
1790-1799	38	58	96	27	31	58	3	10	13	8	17	25
1800-1809	70	97	167	42	58	100	7	16	23	21	23	44
1810-1819	75	97	172	54	67	121	7	9	16	14	21	35
1820-1829	84	77	161	56	43	99	11	9	20	17	25	42
1830-1839	79	85	164	38	44	82	13	17	30	28	24	52
1840-1849	146	159	305	90	101	191	19	15	34	37	43	80
1850-1859	192	179	371	135	111	246	33	32	65	24	36	60
1860-1869	135	141	276	87	77	164	12	24	36	36	40	76

1870-1879	106	113	219	66	60	126	12	11	23	28	42	70
1880-1889	118	123	241	66	72	138	15	18	33	37	33	70
1890-1899	143	105	248	79	45	124	20	16	36	44	44	88
C	1582	1590	3172	954	889	1843	229	254	483	399	447	846

M – muži, Ž – ženy, C – celkový počet

* v dalších 8 případech nezjištěn věk

** v dalších 5 případech nezjištěn věk

*** v dalším 1 případě nezjištěn věk

Příloha č. 6 Struktura převodů dle doby převodu a typu usedlosti v letech 1700–1849

Doba převodu	Sedláci				Chalupníci				Domkáři				Celkem			
	1700-1787		1788-1849		1700-1787		1788-1849		1700-1787		1788-1849		1700-1787		1788-1849	
	Počet	%	Počet	%	Počet	%	Počet	%	Počet	%	Počet	%	Počet	%	Počet	%
Otec předal usedlost za svého života	38	79,2	26	60,5	25	71,4	25	64,1	4	57,1	25	73,5	67	74,4	76	65,5
Dědic převzal usedlost po smrti otce	10	20,8	17	39,5	10	28,6	14	35,9	3	42,9	9	26,5	23	25,6	40	34,5
Celkem	48	100,0	43	100,0	35	100,0	39	100,0	7	100,0	34	100,0	90	100,0	116	100,0

Příloha č. 7 Průměrný věk dědiců přebírajících usedlost od svého otce v letech 1700–1849

Sociální kategorie	Období	
	1700-1787	1788-1849
Sedláci	27,3	24,7
Chalupníci	25,5	25,8
Domkáři	27,75	26,7

Příloha č. 8 Skladba dědiců dle doby odchodu otce z usedlosti v letech 1700–1849

Období	Sedláci				Chalupníci				Domkáři				Celkem			
	1700-1787		1788-1849		1700-1787		1788-1849		1700-1787		1788-1849		1700-1787		1788-1849	
	Počet	%	Počet	%	Počet	%	Počet	%	Počet	%	Počet	%	Počet	%	Počet	%
Jediný syn	17	35,4	8	18,6	9	25,7	6	15,4	1	14,3	1	2,9	27	30,7	15	12,9
Nejmladší syn	14	29,2	4	9,3	13	37,1	1	2,6	3	42,85	2	5,9	30	34,1	7	6
Druhý nejmladší syn	1	2,1	2	4,7	1	2,9	-	-	-	-	-	-	2	2,3	2	1,7
Nejstarší syn	1	2,1	20	46,5	1	2,9	16	41	1	14,3	16	47,1	2	2,3	52	44,8
Druhý nejstarší syn	-	-	3	7	-	-	6	15,4	-	-	2	5,9	-	-	11	9,5
Ostatní synové	-	-	1	2,3	-	-	2	5,1	-	-	2	5,9	-	-	5	4,3
Dcera	11	22,9	4	9,3	7	20	6	15,4	2	28,55	10	29,4	19	21,6	20	17,2
Neurčeno	4	8,3	1	2,3	4	11,4	2	5,1	-	-	1	2,9	8	9,1	4	3,5
Celkem	48	100,0	43	100,0	35	100,0	39	100,0	7	100,0	34	100,0	88	100,0	116	100,0

Příloha č. 9 Průměrný věk dědiců usedlosti a jejich nevěst dle typu převodu a sociálních kategorií v letech 1700–1849

Sňatek za života otce								
Sociální kategorie otce	Dědici				Nevěsty			
	1700-1787		1788-1849		1700-1787		1788-1849	
	Počet	Průměr	Počet	Průměr	Počet	Průměr	Počet	Průměr
Sedlák	24	26,5	21	24,8	21	22,8	21	22,8
Chalupník	16	25,4	20	24,9	16	22,5	20	23,2
Domkář	2	25,5	15	22,5	2	24	15	22,9
Celkem	42	26,1	56	24,2	39	22,7	56	23,0
Sňatek po smrti otce								
Sociální kategorie otce	Dědici				Nevěsty			
	1700-1787		1788-1849		1700-1787		1788-1849	
	Počet	Průměr	Počet	Průměr	Počet	Průměr	Počet	Průměr
Sedlák	6	28,2	15	24,7	6	23	15	21,8
Chalupník	6	25,8	10	25,3	4	21,5	11	25
Domkář	3	20,5	7	23,6	3	22,5	7	22,9
Celkem	15	25,7	32	24,6	13	22,6	33	23,1

Příloha č. 10 Průměrný věk dědiček usedlosti a jejich ženichů dle typu převodu a sociálních kategorií v letech 1700–1849

Sňatek za života otce								
Sociální kategorie otce	Dědičky				Ženichové			
	1700-1787		1788-1849		1700-1787		1788-1849	
	Počet	Průměr	Počet	Průměr	Počet	Průměr	Počet	Průměr
Sedlák	9	21,9	2	25	9	25,5	2	29
Chalupník	3	23,5	4	23	4	22,5	4	23
Domkář	0	0	8	24,25	2	26	8	28,1
Celkem	12	22,3	14	24,0	15	26,4	14	26,8
Sňatek po smrti otce								
Sociální kategorie otce	Dědičky				Ženichové			
	1700-1787		1788-1849		1700-1787		1788-1849	
	Počet	Průměr	Počet	Průměr	Počet	Průměr	Počet	Průměr
Sedlák	2	24	2	23	1	27,5	2	23
Chalupník	2	25	1	20,5	2	25,5	1	20,5
Domkář	0	0	1	23,5	0	0	1	23,5
Celkem	4	4,5	4	22,5	3	26,2	4	22,5

Příloha č. 11 Osoba prozatimního hospodáře v letech 1700–1849

Období	Počet	Vztah k dědici usedlosti								Vdova *
		Nový manžel vdovy		Strýc		Vdova		Vzdálený příbuzný		
		P	N	P	N	P	N	P	N	
1700-1709	1	-	-	-	-	1	-	-	-	-
1710-1719	3	1	-	-	-	-	-	-	-	3
1720-1729	1	1	-	-	-	-	-	-	-	1
1730-1739	2	1	-	-	1	-	-	-	-	2
1740-1749	2	-	1	-	-	-	1	-	-	1
1750-1759	3	-	2	1	-	-	-	-	-	3
1760-1769	4	-	2	1	-	-	-	-	1	3
1770-1779	9	4	3	-	-	1	1	-	-	6
1780-1789	5	2	3	-	-	-	-	-	-	4
1790-1799	1	-	-	-	-	1	-	-	-	1
1800-1809	1	-	-	-	-	-	1	-	-	0
1810-1819	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1820-1829	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1830-1839	1	-	-	-	-	-	1	-	-	-
1840-1849	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
C	33	9	13	2	1	3	4	0	1	24

P – majetek předán dědici

N – majetek nepředán dědici

C – celkový počet

* hospodařící vdova bez označení prozatimního hospodáře

Příloha č. 12 Selská usedlost čp. 18 (foto archiv autorky, stav srpen 2016)

Budova přestavěna po požáru v roce 1852, v současné době slouží ke komerčním účelům.



Příloha č. 13 Výměňek s chlévem patřící k čp. 18 (foto archiv autorky, stav srpen 2016)



Příloha č. 14 Selská usedlost čp. 43 (foto archiv autorky, stav srpen 2016)



Příloha č. 15 Chalupnická usedlost čp. 41 (foto archiv autorky, stav srpen 2016)



Příloha č. 16 Původně domkářské stavení čp. 99 (foto archiv autorky, stav srpen 2016)



Příloha č. 17 Mechanická tkalcovna bratří Jaroslava a Josefa Kučerů ve Stružinci (foto archiv autorky, srpen 2016)

Mechanická tkalcovna byla založena roku 1883 v místě bývalého mlýna čp. 60. Dnes je areál využíván pouze menšími firmami.



Příloha č. 18 Mechanická tkalcovna bratří Jaroslava a Josefa Kučerů – pohled od hlavní silnice (foto archiv autorky, srpen 2016)

